

T.C.
BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI
SOSYOLOJİ BİLİM DALI

**TEİSTİK KADER ALGISININ PROBLEMLERLE BAŞA
ÇIKMA TUTUMU ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: BOLU İLİ ÖRNEĞİ**

DOKTORA TEZİ

MEHMET BAYIR

TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. ABDULLAH DURAKOĞLU

BOLU, HAZİRAN - 2021

KABUL VE ONAY SAYFASI

Mehmet BAYIR tarafından hazırlanan “**TEİSTİK KADER ALGISININ PROBLEMLERLE BAŞA ÇIKMA TUTUMU ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: BOLU İLİ ÖRNEĞİ**” adlı tez çalışması, jürimiz tarafından Sosyoloji Anabilim Dalında **Doktora Tezi** olarak oy birliğiyle kabul edilmiştir. 30.06.2021

Jüri Üyeleri

İmza

Danışman

Doç. Dr. Abdullah DURAKOĞLU
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye

Prof. Dr. Yahya Mustafa KESKİN
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye

Doç. Dr. Serdar UĞURLU
Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi

.....

Üye

Prof. Dr. Himmet HÜLÜR
Hacı Bayram Veli Üniversitesi

.....

Üye

Prof. Dr. Erdal YILDIRIM
Munzur Üniversitesi

.....

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Onayı

Prof. Dr. Osman GÖRÜR

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Müdür

ETİK BEYAN

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada;

- Tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi,
- Kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı,
- Bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir,

aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

Teze ilişkin 07/07/2021 tarihinde Turnitin adlı intihal tespit programından enstitü müdürlüğünce belirlenen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan benzerlik raporuna göre, tezin benzerlik oranı %15 olarak tespit edilmiştir.

.....
Mehmet BAYIR

ÖZET

TEİSTİK KADER ALGISININ PROBLEMLERLE BAŞA ÇIKMA TUTUMU ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: BOLU İLİ ÖRNEĞİ

DOKTORA TEZİ

MEHMET BAYIR

BOLU ABANT İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ

LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

SOSYOLOJİ ANABİLİM DALI

SOSYOLOJİ BİLİM DALI

TEZ DANIŞMANI: DOÇ. DR. ABDULLAH DURAKOĞLU

BOLU, HAZİRAN - 2021

X+142 SAYFA

Günümüzde de tartışılmaya devam eden “kader” kavramı, İslam dininde Kelam disiplini içerisinde ele alınan bir problemdir. Teistik kader inanışında her şeyi Tanrı’nın önceden bilerek takdir ettiğine inanılmaktadır. Dolayısıyla insanlar, problemlerle başa çıkarken teistik kadercilik algısını da kullanmaktadır.

Bu çalışmada, teistik kader algısının problemlerle baş etme tutumları üzerindeki etkisinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada teistik kader algısı ile problemlerle baş etme tutumu arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığı ve bu ilişki üzerinde bazı değişkenlerin aracı etkisi bulunup bulunmadığı araştırılmıştır. Bolu ilinde yaşayan yetişkinler içerisinde rastgele örnekleme yöntemi ile seçilen 402 kişi üzerinde yürütülen nicel araştırmada ankete başvurulmuş ve bu kapsamda Teistik Kader Algısı Ölçeği ve Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme (COPE) Ölçeği kullanılmıştır.

Araştırmanın en önemli sonucu, katılımcıların başına gelenlerden daha çok insanı sorumlu tutan bir algıya sahip olduklarıdır. Başlarına gelen olaylarda irade sahibi olanın yalnızca Allah olduğuna inanma biçimindeki algılama düzeyi %23 ölçülmüştür. Katılımcıların problemlerle başa çıkma tutumları %52 ile orta düzeydedir. Farklı baş etme tutumları detaylı olarak değerlendirildiğinde dini başa çıkma başta olmak üzere (%80,92), pozitif yeniden yorumlama ve gelişme, plan yapma, aktif başa çıkma ve yararlı sosyal destek kullanımına daha çok başvurdıkları görülmüştür.

Araştırma sonucunda teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumları arasında düşük düzeyde de olsa pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Yani teistik kader algısı arttıkça problemlerle baş etme anlamlı düzeyde artmaktadır. Problemlerle başa çıkmanın %2,7’sinin teistik kader algısından beslendiğini söylemek mümkündür. Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumları arasındaki ilişkide aracı etkiler incelendiğinde cinsiyet, yaş ve eğitim durumunun ilişki üzerinde aracı etkilerinin bulunmadığı belirlenmiştir.

ANAHTAR KELİMELE: Kadercilik, Problemlerle Başa Çıkma, Teistik Kader Algısı.

ABSTRACT

THE EFFECT OF THE THEISTIC FATALISM PERCEPTION ON THE ATTITUDE OF COPING WITH PROBLEMS: BOLU EXAMPLE

PHD THESIS

MEHMET BAYIR

BOLU ABANT IZZET BAYSAL UNIVERSITY

INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES

DEPARTMENT OF SOCIOLOGY

SUPERVISOR: DOÇ. DR. ABDULLAH DURAKOĞLU

BOLU, JUNE – 2021

X+142 PAGES

As a concept of "fate", which is still being discussed today, is a problem dealt with within the Kalam discipline in Islamic religion. In the theistic belief of fate, it is believed that everything is appreciated by God knowingly beforehand. Therefore, humans beings also use the theistic fatalism perception while coping dealing with problems.

In this study, it is aimed to determine the effect of theistic fatalism perception on attitudes of coping with problems. In this study, it was investigated whether there is a significant relationship between the theistic fate perception and the attitude of coping with problems, and whether some variables have a mediating effect on this relationship. The questionnaire was applied to the survey on 402 people selected by random sampling method among adults living in Bolu province, and the Theistic Perception of Destiny Scale and the Assessment of Coping Attitudes (COPE) Scale were used in this context.

The foremost result of the research is that the participants have a perception that holds more people responsible than what happened to them. The perception level of believing that only God has of the will in the events that happened to them was measured as 23%. The attitudes of the participants to cope with the problems to be at a medium of level with 52%. When different coping strategies were evaluated in detail, it was seen mainly to use religious coping (%80,92), it has been observed that they resort to positive reinterpretation and development, planning, active coping, and useful social support use more.

As a result of the research, it was determined that there is a positive and significant relationship, albeit at a low level, between the theistic perception of destiny and attitudes to cope with problems. In other words, as the theistic fate perception of increases, coping with problems increases significantly. It is possible to say that 2.7% of coping with problems is fed by the theistic perception of fate. When the intermediary effects in the relationship between theistic fatalism perception and the problems and coping attitudes were examined, it was found that gender, age and educational status did not have an intermediary effect on this relationship.

KEYWORDS: Fatalism, Coping with Problems, Theistic Fatalism.

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY SAYFASI	ii
ETİK BEYANI	iii
ÖZET.....	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
TABLolar LİSTESİ.....	viii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	ix
KISALTMALAR LİSTESİ.....	x
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM.....	13
1. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE	13
1.1. Kader ve Kadercilik Kavramı	13
1.1.1. Kaza ve Kader	13
1.1.2. Kadercilik	16
1.1.3. İnsan İradesinin Doğası ve Özgürlük	19
1.1.4. Teodise ve Tanrı Tasavvuru	24
1.1.5. Determinizm ve Teistik Kader Kavramı	32
1.1.5.1. Determinizm	32
1.1.5.2. Kadercilik ve Determinizm	28
1.1.5.3. Teistik kader	40
1.1.5.4. Gündelik Yaşamda Teistik Kaderci Davranışlar ve Dua	43
1.1.5.5. Teistik Açıklama ve Yorumlama Biçimi Olarak Kadercilik ...	39
1.1.5.6. Din, Toplum ve Kader	43
1.1.5.7. Din Psikolojisinde Kader	56
1.1.6. Teistik Kader Dolayımında Doğal Felaketler ve Salgın	62
1.1.6.1. İslam Toplumunda Kader ve Mezhepler Arasındaki İlişki	66
1.1.6.2. Cebriyye	70
1.1.6.3. Mu'tezile	72
1.1.6.4. Ehl-i Sünnet	73
1.1.6.5. İslamiyet'te Kader	75
1.1.6.6. Yahudilikte Kader	72
1.1.6.7. Hristiyanlıkta Kader	82
1.1.6.8. Kaderin İnsan ve Toplum Açısından Önemi	85
1.2. Kader Problemi ve Bu Problem ile Başa Çıkma	89
1.2.1. Başa Çıkma Kavramı	89
1.2.2. Başa Çıkmayı Etkileyen Faktörler	92
1.2.3. Başa Çıkma Stratejileri	93
1.2.4. Dini Başa Çıkma	88
1.2.5. Dini Başa Çıkma Yöntemi Olarak Kader	99
II. BÖLÜM	102
2. YÖNTEM	102
2.1. Araştırmanın Modeli	102
2.2. Araştırmanın Evren ve Örneklemi	103

2.3. Veri Toplama Araçları	103
2.3.1. Teistik Kader Algısı Ölçeği (TKAÖ).....	103
2.3.2. Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme (COPE) Ölçeği.....	104
2.4. Verilerin Analizi.....	106
III. BÖLÜM.....	108
3. BULGULAR.....	108
3.1. Katılımcılara İlişkin Demografik Bulgular	108
3.2. Teistik Kader Algısı ve Problemlerle Baş Etme Tutumlarına İlişkin Tanımlayıcı Bulgular	109
3.2.1. Teistik Kader Algısı	109
3.2.2. Başa Çıkma Tutumları	111
3.3. Teistik Kader Algısı ve Problemlerle Baş Etme Tutumları Arasındaki İlişki	115
3.4. Teistik Kader Algısı ve Problemlerle Baş Etme Tutumları Arasındaki İlişkide Aracı Etkiler	117
3.4.1. Cinsiyet	117
3.4.2. Yaş	117
3.4.3. Gelir Düzeyi	118
3.4.4. Medeni Durum	119
3.4.5. Eğitim Durumu	120
IV. BÖLÜM	121
4. SONUÇ VE ÖNERİLER.....	121
KAYNAKLAR	125
EKLER.....	137
Ek 1: Teistik Kader Algısı Ölçeği.....	137
Ek 2: Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme (COPE) Ölçeği	132
Ek 3: Teistik Kader Algısı Ölçeği Kullanım İzni.....	141
Ek 4: Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme (COPE) Ölçeği Kullanım İzni.	142

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 2.1: Teistik Kader Algısı Ölçeği Geçerlik Bulguları	104
Tablo 2.2: Teistik Kader Algısı Ölçeği Güvenirlik Bulguları.....	104
Tablo 2.3: Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme Ölçeği Geçerlik Bulguları	106
Tablo 2.4: Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme Ölçeği Güvenirlik Bulguları	106
Tablo 2.5: Çarpıklık ve Basıklık Değerleri	107
Tablo 3.1: Katılımcılara İlişkin Demografik Bulgular.....	108
Tablo 3.2: Teistik Kader Algısı Ölçeği Tanımlayıcı Bulguları.....	109
Tablo 3.3: Teistik Kader Algısı Ölçeği Madde Ortalamaları.....	110
Tablo 3.4: Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme (COPE) Ölçeği ve On Beş Alt Boyuta Ait Tanımlayıcı Bulgular.....	111
Tablo 3.5: Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme (COPE) Ölçeği Üç Alt Boyutuna Ait Tanımlayıcı Bulgular.....	112
Tablo 3.6: Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme Ölçeği Madde Ortalamaları.....	113
Tablo 3.7: Teistik Kader Algısı ve Problemlerle Baş Etme Tutumları Arasındaki İlişki	115
Tablo 3.8: Teistik Kader Algısının Problemlerle Baş Etme Üzerindeki Etkisi .	116
Tablo 3.9: Teistik Kader Algısı ve Problemlerle Baş Etme Tutumu Arasındaki İlişkide Cinsiyetin Aracı Etkisi	117
Tablo 3.10: Teistik Kader Algısı ve Problemlerle Baş Etme Tutumu Arasındaki İlişkide Yaşın Aracı Etkisi	118
Tablo 3.11: Teistik Kader Algısı ve Problemlerle Baş Etme Tutumu Arasındaki İlişkide Gelir Düzeyinin Aracı Etkisi	118
Tablo 3.12: Teistik Kader Algısı ve Problemlerle Baş Etme Tutumu Arasındaki İlişkide Medeni Durumun Aracı Etkisi.....	119
Tablo 3.13: Teistik Kader Algısı ve Problemlerle Baş Etme Tutumu Arasındaki İlişkide Eğitim Durumunun Aracı Etkisi	120

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 2.1: Araştırma Modeli	102
Şekil 3.1: Teistik Kader Algısı ve Problemlerle Baş Etme Tutumları Arasındaki İlişki	116

KISALTMALAR LİSTESİ

$\bar{x}$	: Ortalama
AFA	: Açıklayıcı Faktör Analizi
COPE	: Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme (COPE) Ölçeği
H1	: Hipotez 1
Maks.	: En Büyük Değer
Min.	: En Küçük Değer
n	: Birim Sayısı
p	: Anlamlılık Değeri
r	: Korelasyon Katsayısı
r^2	: Determinasyon Katsayısı
S. Hata	: Standart Hata
β	: Beta Katsayısı
SS	: Standart Sapma
TDK	: Türk Dil Kurumu
TKAÖ	: Teistik Kader Algısı Ölçeği
vd.	: ve diğerleri

GİRİŞ

Bir kavram olarak “kader” insanlık tarihi boyunca tartışılan konuların başında gelmiştir. Ne olduğu, gerçekten olup olmadığı, varsa insanın bir etkisinin olup olmadığı veya insanın sınırlarının nerede başladığı ve bittiği gibi sorular üzerinde yüzyıllar boyunca görüşler öne sürülmüş ve açıklanmaya çalışılmıştır (Saraç, 1990: 320). Bununla birlikte kader meselesi hemen hemen her din ve inanışta insanların zihnini meşgul eden önemli bir problemi oluşturmuştur (Kandemir, 2006: 30). İslam tarihinde de Kelam disiplini içerisinde çokça tartışılan inanç ve düşünce problemlerinden birisi olmuştur. İnsanın fiillerinde özgür olup olmadığı konusu toplumu ikilem içinde bırakmış, derin ayrılıklara bağlı olarak siyasi ve sosyal ayrışmalara yol açmıştır (Genç, 2016: 24).

Kaza ve kader meselesi teistik dinlerin tartışılan önemli meselelerinden biridir. İslam bu tartışmayı felsefe ve kelam ilmi çerçevesinde yapmıştır. Allah’ın ezeli bilgisi ve nedensel açıklamalar felsefi boyutta tartışılırken; İlahi adaletin tecellisi, insanın iradesinde ve fiillerinde özgür olup olmadığı açısından kelam retoriği çerçevesinde ele alınmıştır. Felsefi tartışmalar metafizik, kelam retoriği ahlaki bir zemine dayandırılmıştır (Pirinç, 2018: 146). Literatürde ise kader kavramı ağırlıklı olarak kaza kavramı ile birlikte kullanılmıştır. Kaderin sözlük manası; ölçü, miktar, kıymet, gücü yetmek gibi anlamları içermektedir. Kader kavramı çoğunlukla Allah’ın ezeli ilmi ve mutlak kudretiyle gerçekleşmesini dilediği şeyleri önceden bilmesi ve belirlemesidir. Allah’ın şeyleri bilmesi, o şeyleri tasarlaması ve takdir etmesi demektir. Selefi ve Şii kelimciler kaza kavramını ezeli olarak kader planı çerçevesinde belirlenmiş olan şeylerin vakti gelince varlık alanına çıkması ve gerçekleşmesi olarak ele almıştır. Fakat Eş’ari başta olmak üzere diğer İslam düşünürleri bu kavramların anlamlarını ters yüz ederek birbirlerinin yerine kullanmış ve bugün galat-ı meşhur olarak kullanılmaya devam etmektedir (Firat, 2010: 4; Karabulut, 2008). Mugalataya rağmen kader ve kaza kavramları arasındaki yakın anlam ilgisi ve aralarındaki niteliksel bağlar nedeniyle bir söz öbeği olarak kullanılmaya devam etmektedir.

Kader ile ilgili en özlü tanımlardan birisi Kelam kitaplarında yapılmıştır. Buna göre kader, Allah’ın ezeli ilmine ve iradesine uygun olarak her şeyi vakti gelince meydana getirmesi veya Allah’ın mutlak iradesinin belirlenmiş vakitlerde

yokluktan varlık sahasına çıkmasıdır (Saraç, 1990: 320). Bu anlamda kader, ezelden ebede yani başlangıcından sonuna kadar gerçekleşen tüm olaylarda hâkim olan toplu ilahi hüküm anlamına gelmektedir ve bu anlam Müslümanlar arasında genel kabul görmüştür (Coşğun, 2002: 11).

Teistik kader inancında ise doğaüstü/insan üstü gücün merkezinde Tanrı inancı söz konusudur. Tanrı'nın her şeyi ezeli ilmiyle önceden bildiği, takdir ettiği dolayısıyla sebep ne olursa olsun sonucun değişmeyeceği algısı teistik kaderin merkezi düşüncesidir. Her şeyin Tanrı tarafından önceden bilindiği ve takdir edildiği algısı, teistik kader inancını oluşturmaktadır (Gilson, 1999: 35-36).

İnsanlar gündelik yaşamlarının her anında çeşitli fiziksel, zihinsel ya da ruhsal pek çok uyarana bağlı sıkıntılara yol açan problemlere maruz kalmaktadır. Söz konusu problemler bireyin kişisel denge, düzen ve uyumunu olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Yaşanan olaylar bireyi üzecek, sıkıntı verecek denge ve düzenini bozarak uyum yeteneğini yitirmesine neden olacak türden zorluklar içeriyorsa, kişi bunun üstesinden gelmek ve yeniden uyum sağlamak için çeşitli girişimlerde bulunmaktadır (Basut, 2006: 31).

İnsanın gündelik yaşamında karşılaştığı olayları, problemleri anlamlandırma ve yorumlama arzusu, varoluşsal olarak dünyayı anlama ve kavrama gereksiniminin bir parçasıdır. İnsanın anlama, anlamlandırma gereksinimi farklı düzeylerde her insanda bulunan ve başka gereksinimlere indirgenemeyecek kadar özgün ve varoluşsal bir gereksinimdir. Bu gereksinimin karşılanması insan ruhunu tatmin eden bir eylem olması nedeniyle buna ilişkin tutarlı bir algı ve kavrayış geliştirmek önemlidir (Akıncı, 2005: 9). Bu gayret ve girişimler noktasında problemler ve bunlarla başa çıkma stratejileri ön plana çıkmaktadır (Basut, 2006: 31). Bu kapsamda başa çıkma, sorunlu bir insan-çevre ilişkisini azaltmak için bilişsel ve davranışsal çabalar olarak ifade edilmektedir (Folkman ve Lazarus, 1985: 152).

İnsan, etrafındaki problemlerle baş ederken dinî olan veya olmayan pek çok baş etme yöntemi kullanmaktadır. Bu yöntemler aracılığıyla yaşadığı problemler ile daha etkin bir mücadele sergileme gayretindedir. Bu noktada dini baş etme yöntemleri de bireylerin başvurduğu yöntemler arasında yer almaktadır (Kartopu, 2012: 239). Dini baş etme bireyin zor ve sıkıntılı zamanlarında içinde bulunduğu müşkül durumu Tanrı inancı çerçevesinde anlamak ve açıklayabilmek için başvurduğu yollardan biridir. Bu bağlamda dini başa çıkma bireyin yaşadığı

psikolojik gerilimleri azaltmaya veya gidermeye yönelik olarak kullandığı dini inançlar ve pratiklerdir. Diğer başa çıkma stratejilerinde kişisel donanım ve yetenek çözümde merkezi rol oynarken; dini baş etmede çözüm dini inançlar, pratikler ve ayinlere dayanmaktadır (Aydın, 2019: 107).

Kader ve kadercilik kavramı, kader problemi ve bu problem ile başa çıkma ile ilgili olarak kavramsal ve kuramsal çerçeve verilmiştir. Bu kapsamda kader ve kaza kavramları arasındaki yakın anlam ilgisi ve niteliksel bağlar vurgulanmış ve tarihsel süreçte Eş'arı başta olmak üzere bazı İslam düşünürlerinin kader ve kaza kavramlarının anlam çerçevesini ters yüz etmesi ve kavramların anlamlarının birbirinin yerine kullanılmasıyla birlikte galat-ı meşhur bir söz öbeği olarak kaza ve kader olarak kullanılmaya başlanması üzerinde durulmuştur. Mugalatasız olarak kader; Allah'ın ezeli ilmi ve mutlak kudretiyle her şeyi önceden bilmesi, belirlemesi ve takdir etmesi; kaza ise İlah-i planın belirlenmiş olduğu zaman ve mekânda varlık alemine çıkması ve gerçekleşmesidir.

Ele alınan diğer kavramlardan biri kaderciliğin teistik ve seküler kullanımları ve fatalizmin doğa üstü güçlerle olan ilgisidir. Fatalizm, kaderini sevmeye gönderme yapan “kaderin sevgisi” anlamındadır. Bu sözcüğün kehanet, alınyazısı, kader, dilek ve niyet gibi anlamlarının yanı sıra kötü talih, bela ve felaket gibi anlam çerçevesine sahip olduğu vurgulanmıştır. Fatalizmin insan iradesini dışlayan ve her şeyin doğa üstü bir güç tarafından belirlendiği ve değiştirilemeyeceği inancına dayandığının altı çizilmiştir. Kaderciliğin bir şeyin önceden nasıl öngörülmüş ve takdir edilmişse o şekilde varlık bulacağı ve gerçekleşeceği, başka türlü olmayacağı düşüncesi üzerine inşa edilmiş bir inanç olduğu üzerinde durulmuştur. Kaderciliğin her şeyin öyle olmasını zorunlu ve kaçınılmaz olarak gerçekleşeceğine yönelik katı inanç ilkesinin insanı güçsüz, yaşamı anlamsız ve amaçsız, insan eylemlerini tutarsız ve güvensiz kılacağı değerlendirilmiştir. İnsan iradesini ve failliğini dışlayan kaderciliğin, insanı her şeyin kendi çabasıyla değil, başkasının çabasıyla gerçekleşeceğine yönelik gevşeklik ve tembelliği pekiştiren çaresizlik gibi duygulara ittiği, insan emeğini anlamsızlaştırdığı, önemsizleştirdiği ve değersizleştirdiği yönünde bir değerlendirmede bulunulmuştur. Kaderciliğin, gündelik yaşamda çalışarak ve çabalayarak bir şeylerin başarılacağına ve elde edileceğine yönelik inancı sarsan ve toplumsal adalet duygusunun zedeleyen emek karşıtı bir inanış olduğu üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda bir şeyi başarmayı, bir işe girmeyi, bir mevkkiye

gelmeyi, kariyerinde ilerlemeyi kendi çabasına değil, başkalarının çabasına bağlayan bir toplumun uzun vadede kronizm ve nepotizme maruz kalabileceğine vurgu yapılmıştır. Diğer taraftan kader ve kadercilik arasındaki ince çizgi üzerinde duran ve gündelik yaşamda olumsuzluklarla karşılaşıldığında sıkça kullanılan kismet/nasip, her şeyin hayırlısı, hayrola vd. kelimeler ile; “Takdire yazılan, tedbirle bozulmaz,” İş olacağına varır,” “Akacak kan damarda durmaz”, “Kadere boyun eğmek”, “Kader kurbanı”, “Kader mahkûmu”, “Alna yazılan, başa gelir/ başa yazılan gelir”, “Allah dokuzda verdiğini, sekizde almaz”, “Kismetse gelir Hint’ten Yemen’den, kismet değilse ne gelir elden” şeklindeki atasözleri ve deyimlere baş vurulmasının toplumdaki kadercilik anlayışının bir yansıması olduğuna vurgu yapılmıştır.

Araştırma kapsamında kadercilik meselesinde insanın özgür iradesiyle olan ilgisi ve yakın ilişkisi nedeniyle insan iradesinin doğası ve özgürlük konusu ele alınmıştır. Özgürlüğün doğasına ilişkin birçok düşünür farklı tanımları söz konusudur. Sarte, özgürlüğü insanın varoluşsal olarak var olmağının bir parçası ve temel bir donanımı olarak ele almıştır. Platon için özgürlük, seçimde bulunmaktır ve insan yaptığı seçimlerin toplamıdır. Aristoteles, özgürlüğü bilgi temelinde tercihte bulunarak erdemli yaşama erimini gerçekleştirmek olarak ele almıştır. Augustinus için özgürlük, insanın ilk atasının cennetten kovulmasına neden olan yasak meyvedir. İnsan, özgür iradeyi ilk günahla bozduğu için iradesini ilk sahibine iade etmeli ve onun iradesine teslim olmalıdır. Descartes’e göre, insanın kuşku duyabilen ve sorgulayabilen bir varlık olması özgürlüğünün nişanesidir. Spinoza ise varoluşsal sorgulamaları özgürlüğün kanıtı olarak görür. Harry Frankfurt, özgürlüğü birinci ve ikinci derece arzular üzerinden ele alır ve bu arzulara arasında ayrım yapar. Birinci derece arzular hayvani iç güdüyle ilgili olan ve insanda da kısmen bulunan arzulardır. İkinci derece arzular insandan başka bir canlıda bulunmayan derin düşünme kapasitesiyle ilgili olan arzulardır. İkinci derece arzunun gerçekleştirilebilmesi özgür iradenin varlığına bağlıdır. Bir bağımlının ölümcül sonuçlara yol açabilecek maddeyi arzulaması birinci derece bir arzu iken; gerçek özgürlük madde bağımlılığından kurtulma iradesi gösterdiği ikinci derece arzudur. Kararların özgürlüğüyle ilgili filozoflar arasında farklı argümanlar öne sürülmüştür. Kimi kararların ancak dış koşullanmayla özgür olduğunu, kimi nedenselliğin özgür iradenin kontrolsüz gücünü dizginlediğini, kimi nedenselliğin

indeterminist kimi de determinist olması gerektiğini, kimisi de ne determinist ne de indeterminist olması gerektiğini iddia etmiştir. İradenin doğasına ilişkin farklı düşüncelere karşın, kararların “ahlaki sorumluluk” taşıması gerektiği konusunda neredeyse görüş birliği söz konusudur. İnsan eylemleri nedeniyle suçlanma veya bağışlanmaya muhatap olabilmesi için özgür irade bir gerekliliktir. Ahlaki sorumluluk özgür iradeyi zorunlu kılmaktadır. Özgür bir iradenin yokluğu, ahlaki sorumluluğu dışlayan dolayısıyla suç ve hata koşullarının varlığını ortadan kaldıran bir durumdur.

Çalışma kapsamında teodise ve Tanrı tasavvuru ele alınmıştır. Teodise kavramının ilah-i adalet ekseninde kötülük probleminin bir araştırma alanı olarak ortaya çıkışı ve bu sorunsalın teistik inancın yumuşak karnını oluşturması üzerinde durulmuştur. Meydana gelen her şeyin nedeninin Tanrı olduğu iddiasına kötülük de dahildir. Bu bağlamda teodise argümanının iddiası kötülüğün gerçekleşmesinde Tanrı’nın rolü ve sorumluluğu olduğu yönündedir. Teodise düşüncesinin Tanrı’nın varlığıyla kötülüğün mevcudiyeti arasında bir çelişki/tutarsızlık olduğuna yönelik tezine karşı teistlerin özgür irade önermesiyle geliştirdiği karşı tez argümanları ele alınmıştır. Teistler, Tanrı’nın varlığı ve kötülüğün mevcudiyeti arasında bir çelişki ve tutarsızlık olmadığını öne sürmüştür. Bu bağlamda teizm savunucuları kötülükte ahlaki kötülük ve fiziksel kötülük ayrımı yapmış ve ahlaki kötülüğü insanın özgür iradesiyle gerçekleştirdiğini savunmuşlardır. İnsanın özgür iradesiyle ahlaki kötülükleri gerçekleştirmiş olmasının Tanrı iradesinin bu kötülükleri olumladığı anlamına gelmediği, özgür iradeli bir varlık olan insanın özgür seçimlerine/eylemlerine yönelik tercihlerine karşı Tanrı iradesinin izin verici rolüyle tecelli ettiği üzerinde durulmuştur. Tanrı iradesinin insanın kötülüğü arzulaması ve harekete geçmesine bağlı olarak gerçekleşen koşullu bir irade olduğu vurgulanmıştır. Tanrı’nın insana hem özgür bir irade vermesi hem kötülük yapmasına izin vermemesinin kötülüğün mevcudiyetinden daha çelişkili bir mesele olduğu ve kötülüğü insan iradesinin gerçekleştirme kapsamına dahil edilmemesi halinde özgür iradede söz edilemeyeceği, sadece iyilik yapmaya yazgılı bağımlı bir irade olacağı üzerinde durulmuştur. Sadece iyilik yapmaya yazgılı bir varlığın sahip olduğu şeye özgür irade denilemeyeceği gibi salt bir iradenin varlığından da söz etmenin söz konusu olamayacağı vurgulanmıştır. Diğer taraftan teistik dinlerin ortak bir figürü olan baştan/yoldan çıkarıcı, insan kararları ve fiilleri üzerinde saptırıcı bir etkide bulunan şeytanın varlığı ele alınmıştır. Teistik dinlerde şeytan

bir metafor olarak değil kötülüklerin kaynağı, isyanı, kibri ve doğru yoldan sapmayı temsil eden canlı bir varlık olarak yer alması üzerinde durulmuştur. Teistik din mensuplarının yaptıkları kötülüğü şeytana nispet etmesi ve şeytan figürünü günah keçisine dönüştürmesi ele alınmıştır.

Kadercilikle ilgisi bakımından determinizm felsefi doktrini ele alınmıştır. Türkçe karşılıkları belirlenimcilik/belirlenimlilik veya gerekircilik olan determinizm, nedensellik ilkesiyle temellendirilmiş bir düşünce olarak öne çıkmıştır. Nedenlerin sonuçları zorunlu olarak gerektirdiği ve neden sonuç arasında zorunlu bir bağın olduğunu savunan evrenin işleyişi ve olayların gerçekleşmesi hakkında doğru veya yanlış iddialar içeren bir önerme olduğu üzerinde durulmuştur. Determinizm kaçınılmazlık, zorunluluk, mümkün olanın başka türlü olmadığını imkânsız gören önerileriyle tesadüf ve rastgele gerçekleşme olasılığına kapıları kapatır. Determinizme göre geçmişin geleceğin belirleyicisidir. Geçmişin belirlediği bu geleceğin, doğa yasalarıyla ve geçmişle tutarlı ve fiziksel olarak mümkün olan bir gelecek olduğu vurgulanmıştır. Bu bağlamda literatürde tartışılan ve özgür iradeyi dışlayan katı determinizm ile özgür irade ve determinizmi bağdaştırmaya çalışan yumuşak determinizme bu çalışmada yer verilmiştir. Determinizmin sebep sonuç döngüsüne yönelik argümanları çekiciliği ve inandırıcılığını artırıyor görünmektedir. İnsan evrenle ve doğa fenomenleriyle kurduğu ilişkinin varoluşsal döngüsüne inanma ve nedensel olarak bu döngüyü düzenli bulma eğilimindedir. Gündelik yaşamda doğal fenomenlerin oluş ve bozulmasına yapılan atıflar aynı zamanda nedensel koşullara ve bağlama da yapılmış olmaktadır.

İnsan kalıtımsal olarak ve çevre koşullarıyla sınırlı bir varlık gibi görünmektedir. Teistik dinlerin ortak vurgusu da insanın sınırları ve sınırlılıklarıyla ilgilidir. Fakat diğer taraftan insan sınırlılıklarını bilen ve bunu aşmak için kendisini kuşatan güçleri ve koşulları değiştirebilme, değiştiremedikleriyle iş birliği yapabilme irade ve özgürlüğüne sahip bir varlık tasarımına sahiptir. İnsan, değişmez doğa yasalarıyla çevrili, kendisini sınırlayan olgular ve yaşamında kontrol edemediği birçok fenomenle kuşatılmış durumdadır. Fakat Tanrı insanın kaderini eline verdi. Tanrı, sınırlılıklarla kuşatılmış insana bunun yanı sıra gökdelenler, gemiler, uçaklar inşa edecek bir akıl, uzayda yolculuk yapmayı düşleyecek muhteşem bir hayal gücü ve mucizevi başarı öyküleri yazacağı geniş sınırlar da bırakmıştır. Bir determinist tüm bunların Tanrısal planın bir parçası

olduğunu iddia edebilir fakat bu durumun insana bu planın bir parçası olduğunu bilme mutluluğu ve onurunu yaşatmadığını söylemek zordur.

Çalışmada ilgisi bakımından determinizm ve kadercilik arasındaki nüanslar ele alınmıştır. Determinizm her şeyi nedensellik ilkesi çerçevesinde koşullara bağlı olarak açıklarken bu koşullar bakımından insan, doğa veya Tanrı arasında bir ayırım yapmadığı söylenebilir. Kadercinin mottosu “Allah’ın dediği olur, her şey olacağına varır” iken, deterministin mottosu “her şey koşullara göre değişir” biçimindedir. Kaderci biri ilaçların iyileştirme gücüne inanmaz ve şifa verenin Allah olduğuna iman ederken, determinist ilacın tedavi gücünden kuşku duymaz. Batılı düşünürler determinizm ve kadercilik arasında bir ayırım yaparken bu kavramlar arasındaki nüanslar nedeniyle İslam düşünce tarihinde kader kavramı içinde özgür iradenin konumlandırılmasında yaşanan güçlük sebebiyle determinizm kadercilik ile ilişkilendirilmiştir.

Teistik kader ve buna bağlı olarak teistik açıklama ve yorumlama biçimi olarak kadercilik kavramları gündelik yaşam deneyimleri çerçevesinde ele alınmıştır. Her şeyin önceden Tanrı tarafından bilindiği, belirlendiği ve takdir edildiği algısının teistik kaderin merkezi inancını oluşturduğu vurgulanmıştır. Klasik teizmin Tanrı tasavvuru tüm noksanlıklardan münezzeh, her bakımdan tam ve mükemmel bir varlık tasarımına sahiptir. Mükemmel varlık teolojisi olarak da adlandırılan bu önermede insanın eylemlerinin faili ve sorumlusu olduğu kabul edilmiştir. Mükemmel varlığın her şeyi önceden bildiği kabul edilmekte fakat ön bilgisi ve özgür irade arasında zorunlu bağ ve nedensel ilişki olasılığı reddedilmektedir. Bir annenin süt seven çocuğuna ona sormadan kahvaltıya süt koyması ve çocuğun sütü içmesi örneğinde annenin ön görüşünün gerçekleşmiş olması nedensel bir ilişki olduğu göstermez. Çocuk sütü seviyor olabilir fakat her sabah içmek istemeyebilir. Diğer taraftan annenin ön bilgisi deneyimle kazanılan bir bilgidir. Bugün modern teoloji bu sorunun çözümüyle ilgili, Tanrı’nın ön bilgisinin zorunluluğu gerektirmeyeceği savıyla ortaya koymuştur.

Çalışma kapsamında gündelik yaşamda teistik kaderci davranışlardan öne çıkan dua eylemi ele alınmıştır. İnsan gündelik yaşamında başına gelen birçok olayı nasıl kadere bağlayarak açıklamaya çalıştığı üzerinde durulmuştur. Bu kapsamda insanların gündelik yaşam deneyimlerinde bireysel ve toplumsal meseleleri açıklama ve yorumlama noktasında başvurdukları yükleme/atfetme teorisi üzerinde durulmuştur. Dinin en önemli niteliklerinden biri olan anlam çerçevesi sunma,

insanda kontrol ve öz saygıyı güçlendirme olduğu vurgulanmıştır. Dini referansların evrenin işleyişi ve düzeni hakkında kapsamlı ve entegre açıklamalar sunduğu bu yönüyle bir anlam kaynağı olduğu belirtilmiştir. Duanın mümin yaşamının merkezinde yer aldığı ve müminin dünyasında duanın musibet, korku ve beladan koruyan bir zırh/kalkan olduğuna yönelik derin bir itikada karşılık geldiği vurgulanmıştır. Dua kişiye zorluklar karşısında direnme, sabır ve sebat gösterme gücü vermektedir. Duanın müminin yaşamındaki merkezi yeri ve önemi hakkında “De ki, eğer duanız olmasa rabbimin katında ne ehemmiyetiniz var” (Furkan 25/77), ayet mealinde üst düzey vurgu yapılmıştır.

Açıklama, anlama ve yorumlama biçimi olarak Tanrı fikrinin kader için iyi olabileceği fakat Tanrı katında iyi olarak addedilen kader ile insanın gündelik yaşamında karşılaştığı meselelerle ilgili deneyimlerinin iyi kader tasarımına karşılık gelmeyebileceği üzerinde durulmuştur. Tanrı ve insan açısından iyi kader tasarımı arasındaki fark bilge kul Hızır ve peygamber Musa kıssası bağlamında ele alınmıştır.

Çalışmanın kuramsal çerçevesi işlevselcilik temelinde dinin toplumsal fonksiyonu üzerinden ele alınmıştır. Comte’un sosyoloji ve biyoloji arasında kurduğu ikna edici anolojik ilişkiye Herbert Spencer ve Emile Durkheim’in tutarlılık kazandırarak işlevselcilik düşüncesinin yayılmasındaki öncü rollerine vurgu yapılmıştır. İşlevselcilik organik yaşam formundan esinlenen ve organizmanın parçalarının bütünsel işleyişe sunduğu işlevsel katkı açısından ele alınmıştır. İşlevselcilik sosyal sistemlerin varlığını sürdürmesi için birtakım gereksinimlerin zorunlu olarak karşılanması gerektiğini öne sürer. İşlevselcilik teorisine göre bir olgunun işlevi toplumsal düzenin işleyişine sağladığı fayda ile ölçülür. Bu bağlamda din, inkara ve kaygıya karşı geliştirdiği etkili savunma mekanizmaları, problemlerle aktif başa çıkma ve zorluklarla yüzleşme fonksiyonu bakımından toplumsal düzen ve uyuma katkısı üzerinden ele alınmıştır. İşlevsel teori bir olguya toplumsal bir gereksinimi karşılaması, toplumsal düzene uyumu ve kurumlar arasındaki dengeye katkısı düzeyinde önem atfeder. Bu bağlamda katkı sunamayan, uyum ve bütünlüğü bozan bir olgu bozuk işlev olarak adlandırılmıştır. Dinin yararlı mı zararlı mı olduğu sorusuna yanıt vermek bazı nedenlerden dolayı kolay değildir. Dinin insanlara maliyetleri ve faydaları söz konusudur. Dinin sağladığı faydanın derecesi ona atfedilen değere, kültürel bağlama ve dini öğelerin insan yaşamına ne ölçüde entegre olabildiğine göre değişebilmektedir.

Araştırma kapsamında İslam düşünce geleneğinde kader konusunun siyasi meşruiyetle olan ilişkisi meselenin toplumsal ve siyasal süreçlerden, koşullardan bağımsız olarak ele alınmasının zorlukları üzerinde durulmuştur. Dört halife dönemindeki iktidar mücadelelerinin yol açtığı itikadi problemler tartışılmıştır. İktidar mücadelelerinde savaşıyan tarafların Müslüman olmaları, ölen ve öldürülen kişilerin konumunu, tarafların haklılık ve meşruiyetleri etrafında şekillenen tartışmaların doğurduğu iman amel ilişkisi gibi itikadi problemler üzerinden ele alınmıştır. Bu bağlamda İslam düşünce geleneğinde kader meselesi ekseninde oluşan mezheplerin kader inancı ve kadercilik anlayışı üzerinde durulmuştur. Cebriyye'nin katı kaderci tezine karşı Mu'tezile mezhebinin özgür iradeci argümanı vurgulanmıştır. Ayrıca Yahudilik ve Hristiyanlık'ta da kadercilik meselesinin çok tartışılan bir konu olduğu ve bu teistik dinlerin birer yorumu olan mezhepler arasında bir görüş birliği olmadığı saptanmıştır. Teistik dinlerin mezhepleri arasında kaderci anlayışı savunanlar olduğu gibi özgür iradeci olan mezhepler de bulunmaktadır.

Çalışmanın kavramsal çerçevesini oluşturan başa çıkma kavramı, insanın gündelik yaşamın her anında ve alanında karşılaşması muhtemel çeşitli fiziksel, mental ve ruhsal uyaranlara bağlı olarak bireyin denge, uyum ve düzenini bozan sıkıntılara yol açan problemlerle başa çıkmak açısından ele alınmıştır. Başa çıkma içsel ve dışsal gerilimi, çatışma ve arzuları kontrol etmek amacıyla ortaya konan davranışsal ve bilişsel çabalardır. Başa çıkma kavramı insanın güç ve olanaklarını zorlayan, onu tehdit eden veya ona tehlike oluşturabilecek bir olaya maruz kalmasıyla ilgilidir. Dolayısıyla başa çıkma bilinçli ve amaçlı olarak kullanılan stratejilerdir. Başa çıkma stratejileri problem odaklı, duygu odaklı ve işlevsel olmayan başa çıkma modellerinden oluşmaktadır.

Çalışmada başa çıkmayı etkileyen faktörler üzerinde durulmuştur. Bireyin cinsiyet durumu ve bilişsel zekâsı, kişilik yapısı ve olayları algılamadaki ruhsal bakışı, algısal özellikleri, eğitim düzeyi ve bilgi birikimi, sorunları tanımlama şekli, sosyoekonomik durumu ve çevresinden alabildiği sosyal destek miktarı, karşılaşılan sorunların şiddeti ve yoğunluğu, sorunun etkilediği alan ile devamlılık süresi ve yapısı, bireyin yaşamsal sürecinde edindiği gelişimsel deneyimler ve bireyin inanç sistemi etken faktörler olarak öne çıkmaktadır. Başa çıkmayı etkileyen faktörler bireylerin iletişim yeteneği, problem çözme becerini, olumlu benlik tasarımı geliştirebilme yeteneği, kişisel ve sosyal destekle ilgilidir. Başa

çıkma stili toplumsal öğrenmeyle ilgili olduğu için toplumdan topluma değişiklik gösterebilmektedir. Etkili başa çıkma yöntemi kullanan bireylerin problemlerle yüzleşen bireyler olduğu ortaya konmuştur.

Başa çıkmayı etkileyen faktörlerin yanı sıra başa çıkma stratejileri de ele alınmıştır. Başa çıkma stratejileri problem odaklı ve duygu odaklı başa çıkma, uyumlu ve uyumsuz başa çıkma, kişisel kaynaklar ve bireysel koruyucu faktörler ve dini başa çıkma başlıkları altında ele alınmaktadır. Problem odaklı başa çıkma; problemi yönetmeye ve değiştirmeye odaklanmaktadır. Duygu odaklı başa çıkma; başkalarına güvenmeyi ve onlardan destek almayı temel almaktadır. Uyumlu başa çıkma; kişinin çevresindeki değişiklikleri etkin bir şekilde yönetmek için mevcut kaynaklarını kullanmayı öngörmektedir. Uyumsuz başa çıkma; zorluk ve baskılara etkili bir yanıt verilememesinin bir sonucu olarak gelişen baş ağrısı, depresyon gibi fiziksel ve psikolojik rahatsızlıklara dikkat çekmektedir. Kişisel kaynaklar ve bireysel koruyucu faktörler; direnç ve dayanıklılık gibi kişisel özellikler aracılığıyla başa çıkmada yetkinliğin artırmasıdır.

Araştırma konusuyla yakın ilgisi nedeniyle başa çıkma stratejilerinden biri olan dini başa çıkma olumlu ve olumsuz dini başa çıkma kategorisi üzerinden ele alınmıştır. Problem çözme süreçlerinde önemli bir rol oynayan unsurlardan biri de dindir. Din, bağlılarına destek, rehberlik ve umut sunarak insanların yaşamlarında karşılaştıkları olayları anlamlandırmalarına, öngörmelerine, denetleyebilmelerine ve bunlarla başa çıkmalarına yardımcı olacak işlevlere hizmet edebilir. Pozitif/olumlu dini başa çıkma modeli bireyin Tanrı tasavvuruyla ilişkilidir. Tanrı'ya güvenmenin teslimiyeti olumlu dini başa çıkmayla ilgilidir. Olumlu dini başa çıkma manevi destek arama, dini referans, iş birlikçi dini başa çıkma, dini yeniden değerlendirme ve odaklanmayı içerir. Bu aynı zamanda koşullara uyum yeteneğiyle tutarlı olan olumlu ruhsal ve zihinsel sağlıkla ilişkilidir. Negatif/olumsuz dini başa çıkma bireyin Tanrı ile ilişkisinde güvensizlik hissinin güçlü olduğu durumlarda ortaya çıkmaktadır. Olumsuz dini başa çıkma manevi ilgisizlik ve hoşnutsuzlukla ilgilidir. Güvenli bağlanma sorunu olan bireylerin uyum örüntüleri olumsuz zihinsel ve ruhsal sonuçları yansıtmaktadır. Bu depresyon, ilişki sorunları, güvensizlik, düşük yaşam kalitesi, problem çözme uyumu ve becerisinin düzeylerini içermektedir.

Çalışma konusunun teistik kader algısının problemlerle başa çıkma tutumu üzerindeki etkisi başlığından oluşması nedeniyle dini başa çıkma yöntemi olarak

kader inancı ele alınmıştır. Kader inancı, dini inancın bütünselliğini sağlayan, neredeyse Allah inancıyla bir tutulan, dinin ve dini yaşamın varlığını koruyan, geliştiren ve sürdüren bir fonksiyonelliğe sahiptir. Kader inancının bu bütüncül niteliği, dini yaşamın teminatı olarak görülebilir. Kader inancı psikoterapi işleviyle kişide güven duygusunu diri tutan, en umutsuz durumlarda en yüce kapıya sığınacağı aşkın bir varlıkla olan ilişkiyi sürdürmesini sağlayan önemli bir unsurdur. Bireyin tüm yaşamını kapsamına alan kader inancı, Allah ve ahiret inancını besleyen değerli bir kaynaktır.

Bu çalışmada, teistik kader algısının problemlerle baş etme tutumları üzerindeki etkisinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. İlişkisel tarama modelinde yürütülen çalışmada teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasında anlamlı bir ilişki olup olmadığı ile bu ilişki üzerinde cinsiyet, yaş, gelir düzeyi, medeni durum ve eğitim durumunun aracı etkisi bulunup bulunmadığı araştırılmıştır. Bolu ilinde yaşayan 18 yaş ve üstü bireyler içerisinden tabakalı rastgele örnekleme yöntemi ile seçilen 402 kişi üzerinde yürütülen araştırmada veri toplama tekniği olarak anket yöntemine başvurulmuş ve bu kapsamda Teistik Kader Algısı Ölçeği ve Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme (COPE) Ölçeği kullanılmıştır. Araştırma kapsamında elde edilen verilerin analizinde nicel analiz yöntemlerinden faydalanılmıştır.

Çalışmanın birinci bölümünde kader ve kadercilik kavramı ve kader problemi ve bu problem ile başa çıkma ile ilgili olarak kavramsal ve kuramsal çerçeve verilmiştir. Bu kapsamda kaza ve kader, kadercilik, teodise ve tanrı tasavvuru, determinizm, teistik kader, teistik açıklama ve yorumlama biçimi olarak kadercilik gibi kavramlar ile başa çıkmayı etkileyen faktörler ve başa çıkma stratejileri gibi konular üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın ikinci bölümünde araştırmanın modeli ve veri toplama araçları ile verilerin analizinde izlenen yöntemler açıklanmıştır.

Üçüncü bölümde araştırmanın bulguları; katılımcılara ilişkin demografik bulgular, teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumlarına ilişkin tanımlayıcı bulgular ve teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumları arasındaki ilişki alt başlıkları altında sunulmuştur. Nicel analizlerin gerçekleştirilmesinde İstatistik Programı'ndan (SPSS 25.0) faydalanılmıştır. Bu kapsamda, katılımcılara ilişkin demografik bulgular, frekans ve yüzde analizleri yapılarak tespit edilmiştir. Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumlarına

ilişkin tanımlayıcı bulguların tespitinde minimum, maksimum, ortalama, standart sapma ve yüzde gibi tanımlayıcı ölçülere başvurulmuştur. Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumları arasındaki ilişkinin tespitinde ise Pearson korelasyon analizi ve basit doğrusal (lineer) regresyon analizi yapılmıştır. Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumları arasındaki ilişkide cinsiyet, yaş, gelir düzeyi, medeni durum ve eğitim durumunun aracı etkilerinin tespiti amacıyla ise çoklu regresyon analizi yapılmıştır. Korelasyon ve regresyon analizlerinin ön testi niteliğindeki normallik dağılımı için, çarpıklık ve basıklık değerleri incelenmiştir. Çarpıklık ve basıklık değerlerinin $\pm 1,5$ aralığında olması normal dağılım olarak yorumlanmaktadır. Araştırmada elde edilen çarpıklık basıklık değerlerinin tamamı $\pm 1,5$ aralığında yer almıştır.

Dördüncü bölümde ise araştırmanın sonuçları ve bunlara ilişkin önerilere yer verilmiştir. Araştırmada ulaşılan sonuçlardan ilki katılımcıların genel olarak özgür iradeci ve insanın başına gelen her şeyden daha çok insan faktörünü sorumlu tutan bir kader algısına sahip olduklarıdır. Katılımcıların, başlarına gelen olaylarda irade sahibi olanın yalnızca Allah olduğuna inanma diğer bir deyişle kadercilik olma düzeylerinin %23 olarak ölçülmüştür. Araştırma sonucunda ayrıca teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumları arasında düşük düzeyde pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Yani teistik kader algısı arttıkça problemlerle baş etme, düşük bir ilişki ile de olsa anlamlı olarak artmaktadır. Problemlerle baş etmenin %2,7'sinin teistik kader algısından beslendiği sonucuna ulaşılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1.1. Kader ve Kadercilik Kavramı

1.1.1. Kaza ve Kader

Kader, sözlükte “alın yazısı, yazgı” olarak tanımlanmaktadır (TDK, 2018). Bu şekliyle kader bir yaratıcı tarafından belirlenmiş olan ve insanın buna göre yaşadığı takdir anlamına gelmektedir. Ancak din bilimi alanında kader, sözlüktekinden çok daha geniş bir perspektifle ele alınmakta ve farklı bakış açılarıyla tanımlanmaktadır. Bir kavram olarak “kader” insanlık tarihi boyunca tartışılan konuların başında gelmiştir. Ne olduğu, gerçekten olup olmadığı, varsa insanın bir etkisinin olup olmadığı veya insanın sınırlarının nerede başladığı ve bittiği gibi sorular üzerinde yüzyıllar boyunca görüşler öne sürülmüş ve açıklanmaya çalışılmıştır (Saraç, 1990: 320).

Kader olgusuna tarihsel süreç içerisinde yüklenen anlamlar itibariyle, insanın fiillerinde özgür olup olmadığı konusu toplumu ikilem içinde bırakmış, derin ayrılıklara bağlı olarak siyasi ve sosyal ayrışmalara yol açmıştır. Kur'an'daki bazı ayetlerin insan fiillerinde zorunluluğa, bazı ayetlerin ise sorumluluğa işaret ettiği yönündeki okumalar ve yorumlamalar İslam toplumunda kader olgusunu bir çıkmaza sokmuştur. Bugün için kadere yüklenen ve kabul gören genel anlam, fiillerimizin ezelde takdir edildiği, diğer bir deyişle önceden belirlendiği şeklindedir (Genç, 2016: 24).

Kader ile ilgili en özlü tanımlardan birisi Kelam kitaplarında yapılmıştır. Buna göre kader, Allah'ın ezeli ilmine ve iradesine uygun olarak her şeyi vakti gelince meydana getirmesi veya Allah'ın mutlak iradesinin belirlenmiş vakitlerde yokluktan varlık sahasına çıkmasıdır (Saraç, 1990: 320).

Bu anlamda kader, ezelden ebede yani başlangıcından sonuna kadar gerçekleşen tüm olaylarda hâkim olan toplu ilahi hüküm anlamına gelmektedir ve bu anlam Müslümanlar arasında genel kabul görmüştür (Coşgun, 2002: 11). Bu bağlamda kader Allah'ın ezeli ilmiyle evrende olmuş ve olacak olan her şeyi ezelde bilmesi ve daha fiili yaratmadan önce yazmış olmasıdır. Diğer bir deyişle Allah sonsuz ilmiyle her şeyi yaratmadan bilmiştir. Bu kaderdir ve insan bu kaderini yaşamaktadır.

Kader, Allah'ın olmuş ve olacak her şeyin nerede, ne zaman ve nasıl gerçekleşeceğini, mahiyetini ve niteliklerini ezelde bilmesi, takdir ve tayin etmesidir. Takdir edilen her şey levh-i mahfuzda kayıt altına alınmıştır. Kaza, ezelde takdir edilen şeylerin takdir edildiği ölçüde ve biçimde gerçekleşmesidir. Kader bir plan, kaza ise bu planın uygulama aşamalarıdır. Bu bakımdan kaza ve kadere iman, Allah'ın ilim, irade ve kudretine iman etmek demektir (Uludağ, 2002: 179-180; Sarıcık, 2014).

Kaza ve kader meselesi semavi dinlerin tartışılan önemli meselelerinden biridir. İslam toplumunda bu mesele felsefi ve kelâmî bir çerçevede ele alınmıştır. Tanrı'nın ön bilgisi ve nedensel açıklamalar felsefi; İlâhi adalet ve insan iradesi kelami bir çerçevede ele alınmıştır. Felsefi tartışmalar metafizik, kelami tartışmalar ise ahlaki bir temele dayandırılmıştır. Ahlak temelinde yapılan kelami tartışmalar neticesinde bir grup kaderci (Cebriyye) görüşü, diğer grup da özgür iradeyi (Mu'tezile) savunmuştur (Pirinç, 2018: 146).

Literatürde kader kavramı kaza ile birlikte ele alınarak kaza ve kader biçiminde kullanılmaktadır. Kader sözlükte ölçü, miktar, kıymet, gücü yetmek anlamlarına gelmektedir. Kader kavramı çoğunlukla Allah'ın gerçekleşecek olan her şeyi ezeli ilmi ile bilmesi ve belirlemesi olarak adlandırılmıştır. Selefi, Maturudi ve Şii kelimcileri kaza kavramını ezeli olarak belirlenmiş olan hüküm ve emirlerin İlâhi plan çerçevesinde gerçekleşmesi olarak tanımlamışlardır. Fakat Eş'ari ve diğer İslam felsefecileri bu kavramlara yüklenen anlamları ters yüz ederek birbirinin yerine kullanmışlardır. Buna göre kaza, Allah'ın levh-i mahfuzda yazılı ezeli emir ve hükümleri, kader de bu hükümlerin varlık âleminde gerçekleşmesi olarak anlam değişimine uğramıştır (Fırat, 2010: 4; Karabulut, 2008). Kaza ve kader arasındaki yakın anlam ilgisi ve niteliksel bağlar bu kavramları birbirlerinden ayrı anılamayacak biçimde birbirine zorunlu kılmıştır. (Karakaş, 2001, s 75).

Kader meselesi İslam tarihinde Kelam disiplini içerisinde çokça tartışılan inanç ve düşünce problemlerinden biridir. Bu problemin kaynağı mutlak hâkimiyet, irade ve kudret sahibi yaratıcı ile evrende bir misyonu olan ve zaman zaman peygamberler aracılığıyla görevlerinin gerekleri bildirilen insanın özgürlüğüyle yakından ilgilidir. Tartışmanın merkezi konusu, iki tarafın rollerinin başlangıç ve bitiş noktasında düğümlenmektedir. İnsan fiilleri konusunda Tanrı ve insanın rolleri nerede başlamakta ve nasıl gerçekleşmektedir? Ortaya çıkan insan fiili Tanrı'ya mı, insana mı aittir? Tanrı'ya aitse, insan nasıl sorumlu tutulabilir? İnsana aitse,

Tanrı'nın mutlak hakimiyet, ilim ve kudretiyle nasıl temellendirilebilir? şeklindeki sorular kader probleminin temel argümanlarını oluşturmaktadır (Cengiz, 2001: 107).

Özgür iradeyi veya kaderciliği savunanlar, kendi görüşlerini desteklemek için başvurdukları İslam'ın iki ana kaynağında kendi görüşlerini destekleyecek referans bulmakta güçlük çekmemektedirler. Referans çeşitliliği kader konusunu mistik ve girift bir mesele haline getirmiştir. Kader kavramı ve anlayışı İslam dünyası ve Müslüman din büyüklerinin de yüzyıllardır çeşitli açılardan tartıştıkları bir konudur. İslam dünyasında kaderin algılanışı ve yorumlanması; kültürel, siyasi ve toplumsal olayların etkisiyle şekillenmiş ve kadere farklı anlamlar yüklenmiştir. Sonuç olarak Kuran ayetlerinin önde gelen din alimleri tarafından farklı yorumlanmasının da bir sonucu olarak kader ile ilgili yüzlerce kitap yazılmış ve halen yazılmaya devam etmektedir (Oyanık, 2015: 39). Kader konusunun fazlaca tartışılması birbiriyle ilintili birçok nedene dayanmaktadır. İslam özelinde ele alındığında bu sebepler dini, siyasi sebepler ve dış etkenler olarak ele alınabilir (Altuncu, 2012: 5).

Kader merkezli sorular İslam mezheplerini; Hz. İsa'nın Tanrı'nın oğlu mu, mucizesi mi veya insan suretinde bedenlenen Tanrı'nın kendisi mi biçimindeki sorular da Hristiyan mezhepleri doğurmuştur. Bunlar hemen hemen her din ve inanişta insanların zihnini meşgul eden önemli bir problemi oluşturmuştur (Kandemir, 2006: 30).

Kader ile ilgili tanımlara ana hatları itibariyle bakıldığında, evrende değişen ve dönüşen her şeyin Tanrı'nın mutlak kudreti ve ezeli bilgisi kapsamında gerçekleştiği sonucuna ulaşılabilir. Problem Tanrı'nın gerçekleşecek olanı ezeli bilgisiyle bilmesinde değil, bu bilginin insan fiillerine etkisinde kendini göstermektedir. Bir şeyin gerçekleşmeden önce Tanrı tarafından biliniyor olması, insanı o şeyi yapmaya ya da yapmamaya zorlar mı? (Coşar, 2010: 11). Bir insanın yüksek bir tepede durduğunu ve tepenin aşağısında görüş alanında olan tek yön bir yola baktığını varsayalım. O sırada ıssız bir yerde olduğunu ve yolunun kısılacacağını düşünen tedbirsiz bir sürücü ters yönden yola girmiştir. Diğer taraftan başka bir sürücü tek yön yoldan ilerlemektedir. Bu durumu tepeden gören insanın, avantajlı konumundan kaynaklanan bilgiyle kazanın meydana geleceğini önceden görmesinin, bilmesinin kazanın gerçekleşmesinde bir rolü ve etkisi olduğu düşünülebilir mi? Bu örnekle amaçlanan şey, içkin bir varlığın sınırlı öngörüsü ile

aşkın varlığın sınırsız bilgisini karşılaştırmak değildir. Bu örnek olaya bağlı olarak şu soruların sorulması da muhtemeldir. Mutlak bilgi sahibi aşkın bir varlığın, sürücülerin tercihlerini etkilemesi veya sonucunu değiştirmesi her zaman için mümkün değil midir? Mümkün ise, Tanrı mutlak kudretiyle nedensellik yasalarındaki rutini bozarak sık sık mucizeler gerçekleştirir mi? Tanrı kendi koyduğu yasalara sürekli müdahale eder mi?

İbn-i Sina, her zaman veya çoğunlukla olan ve birbirine nedensellik ilişkisiyle bağlı, gereklilik ilkesinin zorunlu bir sonucu olarak meydana gelen olaylar için Tanrı'nın müdahalesinin söz konusu olmadığını öne sürmektedir. Ona göre Tanrı bunu nadiren ve beklenmedik durumlarda yapabilir fakat bu müdahale de bir gerekliliktir ve başka türlü olamayacağı için doğadaki her türlü sapma nedensellik yasaları çerçevesinde gerçekleşmektedir (Belo, 2007: 27-28).

Hume'a göre, sağlam ve değişmeyen deneyimler göstermiştir ki, mucize doğa kanunlarının ihlalidir. Su insanı boğar, ateş yakar, gerilen ok yayda durmaz. Bunların olması, olasılığa yer bırakmayacak kesinlikte ve gerçekliktedir. Dolayısıyla mucize olarak adlandırılmaz. Mucize, olağan şeylerin değil, olağanüstü işlerin gerçekleşmesiyle ilgilidir. İnsanın ölmesi olağan bir durum iken ölü bir insanın canlanması mucizedir. Hume, mucizede tanıklığı kabul etmez. Tanıklığa dayanarak mucizeyle ilgili inanç oluşturulmasını sağduyuyu dışlaması nedeniyle reddeder (Hume, 1976: 93-96).

1.1.2. Kadercilik

“Amor” ve fatum” dan türeyen amor fati sözcüğü kısaca “kaderin sevgisi” anlamına gelmektedir. Ayrıca bu sözcük söyleme, kehanet, kader, takdir, alınyazısı, dilek, niyet gibi anlamların yanı sıra kötü talih, bela felaket gibi anlamlara da gelmektedir. Hegel, Latince anlamından farklı olarak fatumu adalet ve adaletsizliğe kayıtsız kalan kör bir zorunluluk olarak tanımlamıştır. Hegel, Napolyon'un Goethe'ye yazdığı bir nota dayanarak, Napolyon'un artık insanların tabi olduğu bir kaderlerinin kalmadığını ve fatumun yerine politikanın geçtiğini belirtmektedir. Nietzsche'de bu kavram güç istenci, Nirvana ve dekadans ile ilgilidir (Cevizci, 2003a: 327). Kadercilik sadece teoloji ile sınırlı değildir, seküler biçimleri de söz konusudur (De Mul, 2014: 5)

Kadercilik, ne olursa olsun işin olması gerektiği biçimde, olması gerektiği yerde ve zamanda gerçekleşeceği inancına dayanmaktadır. Meydana gelen her olay ve durum gerçekleşmelidir aynı şekilde her olay ve durumun gerçekleşmemesi de

zorunludur. Diğer bir deyişle gerçekleşen X olayı kaderdir ve X olayının gerçekleşmemesi imkansızdır (Johnson, 2006: 1-2).

Düşünce tarihinde insan iradesini dışlayan ve her şeyi Tanrı iradesiyle açıklayan anlayışa fatalizm denilmektedir. Fatalizm sözcüğü “fatum” kökünden gelen ezeli, değişmez söz anlamına gelmektedir. Türkçe “yazgıcılık” olarak bilinen fatalizm, yaşamda olan biten her şeyin önceden doğa üstü bir güç tarafından belirlendiği ve yazılmış olan alinyazısının değiştirilemeyeceği inancına dayanmaktadır. Fatalizm anlayışına göre, insanın özgür iradesi ve buna bağlı seçme hürriyeti söz konusu olmadığı gibi, insanın hiçbir seçimi, ya da tercihi yoktur. Bu bakımdan insanın alacağı tedbirler sonucu asla değiştirmeyecektir (Kasapoğlu, 2017: 586; Rougier, 2011). Kadercilik, bir şeyin nasıl olması öngörülmüşse o şekilde gerçekleşeceği, başka türlü olmasının mümkün olmayacağı inancına dayanmaktadır. Bir şeyin belirlenenden başka bir şey olamayacağı inancı insanı kendine ve kendi eylemlerine yabancılaştırmaktadır. Kadercilik düşüncesi, insanı güçsüz, yaşamı anlamsız ve amaçsız, eylemleri tutarsız ve güvensiz kılar.

Fatalizme göre meydana gelen her şey, öyle olması zorunlu ve kaçınılmaz olduğu için gerçekleşmektedir. Yarın kar yağacağını iddia edelim. Yarın kar yağacağı bugünden doğru ise o zaman yarın karın yağmayacağı doğru olamaz. Yarın karın yağması zorunlu ve kaçınılmazdır. Diğer yandan yarın kar yağmayacağı bugünden yanlışsa, yarın karın yağması zorunlu olarak olanaksızdır. Kaderci anlayış Tanrı'nın ezeli bilgisinin her zaman kendini gerçekleştirerek doğruladığını savunmaktadır. Tanrı katında bir şey biliniyorsa bu şey zorunlu ve kaçınılmaz olarak gerçekleşecektir. Kaderciliğin gündelik yaşamdaki olumsuz yansımaları, karar almayı anlamsızlaştırmasıdır. Bu “tembel argümanı” hiçbir şeyi değiştirmeyeceğine inanılan bir kararın alınmasını gereksiz kılmaktadır. Örneğin hasta olan ya iyileşecektir ya da ölecektir. Hiçbir tedbir takdiri değiştiremeyeceğine göre iyileşme arayışı içine girmek de anlamsızdır. Sonuç, zorunlu olarak “olacak ya da olmayacak” sarkacında salınmaktadır (Migura ve Arrieta, 2015: 186-189). Bir şeyin takdir edildiği şekliyle gerçekleşeceği ve tedbirin takdiri değiştiremeyeceğine yönelik toplumda yerleşik birçok atasözü, deyim ve özdeyiş bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır: “Takdire yazılan, tedbirle bozulmaz”, “İş olacağına varır”, “Akacak kan damarda durmaz”, “Kadere boyun eğmek”, “Kader kurbanı”, “Kader mahkûmu”, “Alna yazılan, başa gelir/ başa

yazılan gelir”, “Allah dokuzda verdiğini, sekizde almaz”, “Kısmetse gelir Hint’ten Yemen’den, kısmet değilse ne gelir elden”.

Fatalizm düşüncesi mantık, metafizik, teistik ve doğa yasaları gibi gerekçelere dayanan nedensel determinizm temelinde geliştirilmiştir. Buna göre fatalizm düşüncesi mantık kurallarının zorunlu sonuçlarına dayandırıldığında mantıksal fatalizm, metafizik gerekçelerle açıklanıyorsa metafizik fatalizm, tarihsel süreçler bağlamında açıklanıyorsa tarihsel determinizm, Tanrısal nedenlere dayandırılırsa teistik fatalizm olarak adlandırılır. Doğa yasalarına dayalı nedensel açıklamalar fatalizm değil, belirlenimcilik olarak kavramsallaştırılmıştır (Cevizci, 2003d: 76).

Dindar zihin dünyasına sahip bir Antik Yunanlı hem eylemlerinin hem de düşüncelerinin nihayetinde Tanrılara bağlı olduğunu ve sayısız Tanrısal güçlerin elinde bir araç olduğunu düşünmekteydi. Homeros’un İlliada’sında Kral Agamemnon, Achilleus’a yaptığı haksızlığın nedenini şöyle savunur: “Bunun sebebi ben değilim... bu ateşli çılgınlığı ruhuma sokan Zeus ve karanlıklarda yürüyen Erynis idi. Ben ne yapabilirdim? Bütün bunları yapan Tanrının kendisiydi” (Gilson, 1999: 27-28).

Kader, her şeyin önceden doğaüstü bir güç tarafından bilindiği ve belirlendiği inancına dayanmaktadır. Kadercilik ise, önceden belirlenmiş olan şeyin, hiçbir çaba ya da tedbirle değiştirilemeyeceği, belirlenmiş ve takdir edilmiş şeyin meydana gelmesinin, yaşanmasının kaçınılmaz bir son olduğu düşüncesinin kabul edilmesini ve buna göre hareket edilmesini öngörmektedir. Kaderci bakış açısı, olanı tam bir teslimiyet içinde kabul etmeyi gerektirmektedir. “İş olacağına varır”, “olmuşla ölmüşün çaresi yoktur”, “akacak kan damarda durmaz”, “kısmet değil” biçimindeki atasözleri ve deyimler, kaderci anlayışın birkaç kelimeyle özetlenmiş halidir. Bu deyim ve atasözleri, her şeyin olduğundan ya da olacağından başka türlü olabileceğini reddeder. Buna göre insan çabalasa da çabalamasa da her şey olacağına varacaktır. İnsan akli, çaba, yetenek ve becerisinin olacaklar üzerinde belirleyici bir gücü yoktur. Her şeyin bir nedeni vardır ve insan bu nedenlere müdahale edemeyeceği gibi sonuçları değiştirmesi de olası değildir. Sonuç üzerinde etkili olan güç, insan iradesinin üstünde doğaüstü bir kaynaktır (Macit, 2014a: 17-18). Her şeyin kendi çabasıyla değil, başkasının çabasıyla gerçekleşeceğine inanmak, insan emeğini anlamsızlaştıran, önemsizleştiren ve değersizleştiren bir yaklaşımdır. Gündelik yaşamda çalışarak ve çabalayarak bir şeylerin başarılacağına

ve elde edileceğine olan inancın yıkılması, toplumsal adalet duygusunu zedeleyen emek karşıtı bir düşüncedir. Bir şeyi başarmayı, bir işe girmeyi, bir mevkiye gelmeyi, kariyerinde ilerlemeyi kendi çabasına değil, başkalarının çabasına bağlayan bir toplum uzun vadede kronizm ve nepotizme maruz kalabilir.

İslam dünyasında yüzyıllardır kullanılan, “kısmet” sözcüğüyle özetlenebilecek aşağılayıcı türden bir kaderci anlayışın tarihsel temelleri göz ardı edilemez. Felsefenin, nedenselliği Tanrı’ya bağlama girişimi ve bu bağlamda zamanı nedensel ilişkinin özü olarak kabul ettiğinden beri, kaçınılmaz olarak evrenden önce var olan ve evrene dışarıdan etki eden bir Tanrı tasavvuru ortaya çıkmıştır. Bu açıdan Tanrı, evrende gerçekleşen her şeyin gerçek nedeni ve nedensellik zincirinin son halkası olarak tasavvur edilmiştir (İkbal, 2013: 1).

1.1.3. İnsan İradesinin Doğası ve Özgürlük

Özgürlüğün doğasına ilişkin birçok düşünürün farklı tanımları söz konusudur. Sartre, özgürlüğü insanın varoluşsal bir donanımı olarak görür. Platon için özgürlük, seçimde bulunmaktır ve insan yaptığı seçimlerin toplamıdır. İnsan, iyi olanı seçerse zengin bir yaşama, kötü olanı seçerse zelil bir yaşama sahip olur. Aristoteles, özgürlüğü bilgi temelinde tercihte bulunarak erdemli yaşama erimini gerçekleştirmek olarak ele almıştır. Augustinus için özgürlük, insanın ilk atasının cennetten kovulmasına neden olan yasak meyvedir. İnsan, özgür iradeyi ilk günahla bozduğu için iradesini ilk sahibine iade etmeli ve onun iradesine teslim olmalıdır. Descartes’e göre, insanın kuşku duyabilen ve sorgulayabilen bir varlık olması özgürlüğünün nişanesidir. Spinoza ise varoluşsal sorgulamaları özgürlüğün kanıtı olarak görür (Demir, 2020: 8-18).

İnsanı tanıma ve tanımlama etkinliklerinde vurgulanan birçok nitelik hayvanlarla ortak benzerliğe gönderme yapmaktadır. İnsanı diğer canlılardan farklı kılan nitelikleri akıl, düşünme yeteneği, irade ve zekâ gibi niteliklerdir. Bunlar canlılar dünyasında insanın diğer varlıklardan önde ve önce gelmesini sağlayan niteliklerdir. Bu nitelikler arasında insan denince akla gelen şey özgür iradedir. İrade, insan eylemleri ve seçimleriyle ilgilidir. İnsan eylemleri seçimlerden oluşmaktadır. Sınırlı zekâyı ve yeteneğe sahip olan hayvanların seçimde bulunmaları söz konusu değildir.

Harry Frankfurt, birinci ve ikinci derece arzular arasında ayrım yapar. Birçok hayvan, bir şeyi yapma veya yapmama güdüsüyle hareket eden birincil derece arzularla hareket etmektedir. İnsandan başka bir canlıda bulunmayan ikincil

derece arzuların oluşumu, derin düşünme kapasitesiyle ilgilidir. İnsan iradesinin, ikincil derece arzuları gerçekleştirmesinin güvencesi özgür iradedir. Örneğin bir uyuşturucu bağımlısının, ölümcül sonuçlara yol açan uyuşturucuyu arzulaması birincil dereceden bir arzudur. Birincil derece arzular güçlü bir etkiye sahiptir. Bireyin, ölümcül olduğu halde uyuşturucu almaya devam etmesi birincil derece arzusunun gücünü açıklamaktadır. Gerçek özgürlük, ikincil derece arzuların harekete geçirildiği ve madde bağımlılığından kurtulma iradesinin sergilendiği insanı hayvandan ayıran arzulardır (Stanford, 2014: 9).

Hayvanlara bazı davranışlar koşullama yoluyla öğretilmektedir. Koşullama öğrenmede insan türü için de geçerlidir. Fakat insan öğrendiği davranışlar üzerinde düşünme, sorgulama, yanlışlama veya benimseme becerisine sahiptir. İnsan toplumsal olarak öğrendiği davranışları yapılandırabilmektedir (Güngör, 1997: 11).

İnsanı insan kılan şey, zekâ ve yeteneği değil, iradesidir. Zekâ ve yetenek insanın diğer canlı türü olan hayvanlarla ortak yanıdır. İrade insanın ahlaki olarak iyi ve kötüyü seçmesi veya iyi ve kötü davranışlar sergilemesi bakımından ayırıcı vasfını ve gücünü oluşturmaktadır. İrade insanı diğer canlı türlerinden ayırdığı gibi, kendi türü arasında hiyerarşik farklar yaratabilen spiritüel bir güçtür. İrade, bilinçli olarak gerçekleştirilen ve “bizim” diyebileceğimiz eylemlerden oluşmaktadır. Bu anlamda içgüdüler, alışkanlıklar ve refleksle dayalı hareketler insan bilincinin dışında rutin/otomatik olarak gerçekleşen iradesiz eylemlerdir (Başgil, 2008: 26-32).

Özgürlük, seçimlere dayalı irade özgürlüğü ve eylem gerçekleştirebilme gücü bağlamında fiil özgürlüğü olarak iki boyutta ele alınabilir. Özgürlük sorunu İslam düşünce geleneğinde insan faktörü göz ardı edilerek Tanrı merkezli bir anlayışla ele alınmıştır. Tanrı'nın mutlak kudreti, insan özgürlüğünü görünmez ve anlaşılabilir kılmıştır. Sorunun sağlıklı bir çözüme kavuşması, insan faktörünü hesaba katan bir yaklaşımı zorunlu kılmaktadır (Ocak, 2012: 46). Bu bağlamda insan doğasını tanımak ve tanımlamak, potansiyelini ve yeteneklerini ortaya koymak önem taşımaktadır.

Sartre, şeylerin terslik katsayısını (engeller) özgürlük karşıtı bir kanıt olarak değil aksine bir amaca bağlı olarak ortaya çıkan araçlar olarak görür. İnsan özgürlüğünün sınırlarını oluşturan şey, insanın özgürlüğüdür. Engeller, bir araçtır ve bir amaç tarafından aşılabilir. Sartre'ye göre özgür varlık, projelerini gerçekleştirebilen varlıktır. Özgür olmak, istenilen şeye sahip olmakla değil,

istenilen şeyi kendi kararıyla seçebilmekle ilgilidir. Özgürlük, kendi kararıyla bir seçimde bulunmak olduğundan, kararın sonuçları diğer bir deyişle başarısı önemli değildir. Sartre düşüncesinde, seçmekle yapmak özdeş kavramlardır ve bu özdeşlik, seçimi hayal ve dilekten ayıran bir gerçekleştirme eriminin başlangıcıdır. Bir mahkûmun istediği zaman hapisneden çıkabilmesi veya serbest bırakılma dileğinde bulunmasının özgürlükle bir ilgisi yoktur. Fakat mahkûmun firar etmeyi tasarlamakta özgür olduğu söylenebilir. Firar girişimi bir seçime ve edime bağlıdır. Mahkûm bireyin tasarlayabileceği bir projedir. Sartre'ye göre, insan varoluşsal olarak özgürdür, özgür olmayı seçmemiştir, insan özgürlüğe doğmuştur ve özgürlük insanın kaderidir (Sartre, 2011: 607-610).

Düşünürler arasında özgür iradenin mahiyetiyle ilgili iki farklı yaklaşım öne çıkmaktadır. Bu yaklaşımlar bağdaşmacı özgür irade ve liberteryan özgür iradeyi içermektedir. Bağdaşmacı özgür irade yaklaşımına göre, yapmak istediğimiz bir fiili herhangi bir engel ve baskıya maruz kalmadan yapabiliyorsak özgürüz demektir. Bu görüş determinizm ve fatalizmle örtüşen bir özgürlük anlayışıyla bağdaşmaktadır. Liberteryan yaklaşım ise, bağdaşmacı görüşün özgür irade için yeter koşul olarak kabul ettiği şeylerin yeterli olmadığını savunur. Liberteryanlara göre kişi yapmayı isteği şeyden başkasını yapabilme imkanına sahipse özgürdür. Diğer bir deyişle kişinin yapmayı arzu ettiği şeyden aynı zamanda kaçınması yani yapmama seçeneğine ve gücüne sahip olması durumunda özgür iradeden söz edilebilir (Hasker, 2012: 184-185).

Kararların özgürlüğüyle ilgili filozoflar arasında farklı argümanlar öne sürülmüştür. Kimi kararların ancak dış koşullanmayla özgür olduğunu, kimi nedenselliğin özgür iradenin kontrolsüz gücünü dizginlediğini, kimi nedenselliğin indeterminist kimi de determinist olması gerektiğini, kimisi de ne determinist ne de indeterminist olması gerektiğini iddia etmiştir. İradenin doğasına ilişkin farklı düşüncelere karşın, kararların “ahlaki sorumluluk” taşıması gerektiği konusunda neredeyse görüş birliği söz konusudur. İnsan eylemleri nedeniyle ödül ve cezayı hakketme veya suçlanma ve bağışlanmaya muhatap olabilmesi için özgür irade bir gerekliliktir. Ahlaki sorumluluk özgür iradeyi zorunlu kılmaktadır. Özgür bir iradenin yokluğu, ahlaki sorumluluğu dışlayan dolayısıyla suç ve hata koşullarının varlığını ortadan kaldıran bir durumdur (Harrison, 2015: 177-179; Stanford, 2014).

Özgürlük bazı sorular çerçevesinde tartışılmış ve bu sorulara verilen yanıtlar kader ve kadercilik düşüncesine temel oluşturmuştur. Özgürlük, başı ve sonu olan

diğer bir deyişle sınırları belli bir şey midir? Özgür bir eylem, istediğini yapmakla mı yoksa istemediğini yapmakla mı ilgilidir? Özgür bir eylem, ahlaki bir sorumluluğu zorunlu kılar mı? Tanrı, özgür eylemin neresindedir? Tanrı, özgür eylemlerin ön bilgisine malik ve ön izlemesine tanık mıdır? İnsan, bu ön bilginin dışında hareket edebilir mi? İnsan öngörülenden farklı davranabilir mi? Farklı davranırsa, Teizmin Tanrı'sına atfedilen mutlak bilgi ve kudret sıfatına halel gelmez mi? İnsanın özgürlük sorunu Tanrı'yla olan ilişkisi üzerinden bu ve buna benzer sorular çerçevesinde ele alınmıştır. Tanrı-insan ilişkisi üzerinden tartışılan özgürlük sorunu, sınırsız bilgi ve kudret sahibi mükemmel bir varlıkla; sınırlı, zayıf ve eksik özne arasında kurulan asimetrik bir ilişkidir. Bu ilişkinin sınırlı bir güce sahip tarafı olan insanın özgür eylemi ahlaki bir sorumlulukla yükümlü tutulmuştur. Bu bağlamda Tanrı eylemlerinde özgür mü diğer bir deyişle ahlaki bir sorumlulukla mukayyet midir? Ahlaki bir sorumlulukla kendini sınırlayan Tanrı, kötü bir eylem de bulunabilir, kötü olan bir şeyi yaratabilir mi? Tanrı kendini ahlaken iyi olanı yapmak ve yaratmakla sınırlandırıyor, Tanrı için bir özgürlükten bahsedilebilir mi? (Şimşek, 2014: 414). İnsan iradesi ve özgürlüğünün sınırları meselesi, Tanrı'sının mutlak ön bilgisi ve kudretiyle ilişkili olarak ele alındığı için, insan iradesi ve özgürlüğünün sınırlarına yönelik sorular ve sorgulamaların kapsamına teizmin Tanrı'sı da dahil edilmiştir.

İnsan, eylemlerinin doğuracağı iyi ya da kötü sonuçlardan sorumludur. Eylemlerin yaratıcısı elbette Tanrı'dır. Ancak bu yaratma insan iradesinin kullanımıyla ilgilidir. Başka bir deyişle insana özgür irade; kullanması, iyi ve kötü seçenekler arasından herhangi birini tercih etmesi için verilmiştir. İnsanın özgür iradesiyle seçtiği eylemlerin yaratıcısının Tanrı olması, iradenin cebren kullanıldığı anlamına gelmemektedir. Tanrı'nın her şeyi önceden biliyor olmasının, insanın özgür eylemlerini cebir altında işlediği, bunun Tanrı'nın mutlak adalet ilkesiyle bağdaşmayacağı savı Tanrı tasavvuruyla yakından ilgilidir. Şöyle ki bir varlığa Tanrı denilebilmesi için, onun hem her şeyi önceden biliyor olması, hem de mutlak adil olmasını zorunlu kılar. İnsanları eylemlerine mecbur etmek ve sonradan sorumlu tutmak Tanrı'nın mutlak adalet ilkesiyle bağdaşmayacağı gibi, olayları gerçekleşmeden önce bilemeyen bir varlığa da Tanrı denilemez. Dolayısıyla insan eylemlerinin bir nedenselliğe dayandığı ve belli ölçülerde belirlenmiş olduğu söylenebilir. İnsan bu bağlamda hem bağımlı hem bağımsız bir varlıktır. Örneğin; insanın doğa yasalarına bağımlı olması, eylem ve tercihlerinde bağımsız

olamayacağı ya da eylemlerinin Tanrı tarafından önceden bilinmesinin doğal bir sonucu olarak özgür iradenin bulunamayacağı anlamına gelmemektedir (Cevizci, 2003b: 107).

Farabi, insan faktörünü ön plana çıkararak özgürlük tanımında insanı ahlaki bir varlığın öznesi olarak ele almıştır. Farabi, aklı ve düşünme yeteneği sayesinde insanın sorumluluğunu yerine getirebilecek güçte olduğunu savunmaktadır. Farabi, iradenin varlığını kabul etmekte diğer taraftan iradenin “nasıl ve ne şekilde” verildiğine yönelik tartışmaları ise yersiz bulmaktadır. Ona göre irade, insanın içinde bulunduğu çevre koşulları, bilgi ve becerileriyle şekillenmektedir. İradenin Tanrı tarafından verilmiş olması, insan tarafından kullanılamayacağı anlamına gelmemektedir. Özgür iradeye sahip olmak kişiye dilediği şeyleri seçme gücü verir. İnsanın iradesini kullanma becerisini akıl ve duyu organlarının varlığına ve sağlıklı oluşuna bağlayan Farabi, bunlardan birinin yokluğu veya eksikliği durumunda iradenin kadük kalacağını ve özgürlüğün ortadan kalkmasına neden olacağını öne sürmektedir (Ocak, 2012: 70-71).

İbn-i Sina düşüncesinde varlıklar zorunlu olarak Tanrı’dan sudur etmektedir. Tanrı kendisinden sudur eden varlıkların her şeyini tam olarak bilmektedir. Her şeyin varlık kazanması Tanrı dolayımında mümkün olmaktadır. Diğer varlıklar arasında insan, fizik ve metafizik evren arasında bağ kurabilen yegâne varlık olmasını akıl üstünlüğüne borçludur. Zorunlu varlık olan Tanrı, maddeden bağımsız olması yönünden tümel akıl, madde dünyasında gerçekleşen her şeyin düşünülebilir bir tasarım olması yönünden makuldür. Tanrı, fail ilkeye sahip bir varlık olarak akıl, irade, nefis, evren vd., şeylerin devinimine ve devrine etki etmektedir. Dolayısıyla her şey Tanrı’nın düşünce tasarımına göre varlık kazanmaktadır. Tanrı’nın iradesi bilme/bilgi sıfatıyla ilgilidir (Toksöz, 2012: 107-110).

Tanrı insanı yaratmış ve ona seçme yeteneğini kullanmasını sağlayacak özgür bir irade vermiştir. İnsan eylemlerini “Tanrısal kayra” ile gerçekleştirmektedir. Tanrı özünde bilendir. İbn-i Sina Tanrı’nın bilgisini yaratma olarak adlandırmaktadır. Tanrı, özüne duyduğu sevgiyle yaratma eyleminde bulunmaktadır. Tanrı, tikel eylemleri tümel nedensellikte bilmektedir (İbn-i Sina, 2014: 25-26).

İslam düşünce geleneğinde felsefeciler ve kalamcılar arasındaki nedensellik tartışmalarında Gazali ve Eş’ari düşüncesinin medreseler aracılığıyla endoktrine

edilmesi, siyasal ve toplumsal karşılık bulması bu zihniyeti pekiştirmiş ve İbn Rüşd düşüncesini ötekileştirmiştir. Gazali ve Eş'ari tasarımı her olay ve olgunun nedeni doğrudan Tanrı'dır. Neden-sonuç ilişkisine tanık olduğumuz fenomenler Tanrı'nın sürekli olarak anlık yaratımlarından ibarettir. Doğal nedensellik ilişkisi çerçevesinde gözlemlenen nedenler ve sonuçlar Tanrı'nın ayrı ayrı anlık yaratımlarıdır. Buna göre her şeyin nedeni, hatta nedenin ve sonucun kendisi Tanrı'dır. Gazali'ye göre Tanrı'nın anlık yaratımları Tanrı'nın rutin (adet) işlerinden olduğu için sürekli tekrarlanmaktadır. Fakat Tanrı bu rutini her zaman bozma iradesine ve kudretine sahiptir. Gazali sık olmayan rutin dışı Tanrısal tasarımları mucizeyle açıklamaktadır (Aydın, 2019: 119-120). Gazali'nin monoteist yaklaşımın izdüşümlerine Spinoza'nın "Tanrı şeylerin hem varoluşunun hem de özlerinin etkin nedenidir" (Spinoza, 2012: 57) ve "varolan her şey mutlaka şu ya da bu şekilde tek töz olan Tanrı'nın doğasını ve özünü ifade eder" (Spinoza, 2012: 69) yaklaşımında rastlanmaktadır.

İbn Rüşd doğal nedenselliği ortadan kaldıracak bir eylem olan Tanrı'nın rutini bozmasını, ülkesini bir yasa veya ilkeye dayanmadan "keyfi bir biçimde yöneten zalim" bir hükümdara benzetir. Bu şekilde davranmak Tanrısal eylemleri öngörülebilir olmaktan çıkarmaktadır. Öngörülemezlik Tanrı'ya inanmayı ve güvenmeyi etkisizleştiren bir unsurdur. Bir insan iman edip ibadet etmiş olsa bile ödüllendirilmeyebilir hatta belki cezalandırılabilir. Diğer yandan inanmayan ve ibadet etmeyen kafir de ödüllendirilebilir. İbn Rüşd, her şeyin nedeni olarak Tanrı'yı göstermenin, kötülüğün nedeni olarak Tanrı'nın görülmesine yol açacağını belirtir (Aydın, 2019: 114-115).

1.1.4. Teodise ve Tanrı Tasavvuru

Teodise kavramı, başlangıçta "ilahi adalet" ekseninde kötülük probleminin araştırma alanı olarak ortaya çıkmıştır. Din sosyolojisinin zamanla değişen ve gelişen yöntem, kuram ve metodolojisine paralel olarak, özellikle din ve sosyal yaşantılar arasındaki etkileşimin her boyutu, din sosyolojisinin ilgisine ve kapsama alanına dahil olmuştur. Din sosyolojisinin toplumsal etkileşim aktörlerine, ilişki ve süreçlerine yönelik ilgisi, teodisenin teolojik yorumlarını ve tarihsel arka planını anlamayı mümkün hale getirebilmiştir (Çelik, 2007: 37-38).

Meydana gelen her şeyin nedeninin Tanrı olduğu iddiasının kapsamına kötülük de girmektedir. Bu durumda kötülükte Tanrı'nın payı ve sorumluluğu nedir? Kötülüğü yaratan Tanrı ise insanın bu kötülükleri işlemesinde nasıl bir

sorumluluğu olabilir? Eğer Tanrı kötülükleri yaratmıyorsa, Tanrının mutlak kudretinin kapsama alanı dışında başka bir özerk güç mü vardır? Soruları öne çıkmaktadır. Bu sorular din felsefesinde “teodise problemi”ni doğurmuştur (Özkan, 2013: 148).

Eski çağlardan beri kötülüğün varlığı teistik inancın yumuşak karnı olmuştur. Her şeye gücü yeten mükemmel bir Tanrı’nın varlığı ile kötülüğün mevcudiyeti uzlaştıramamıştır. Geleneksel teistik inancın temel önermeleri; Mutlak kudret ve ezeli ilim sahibi bir Tanrı vardır, Tanrı iyidir ve kötülük vardır biçimindedir. Bu önermeler arasında kötülüğün bulunmasını bir çelişki olarak görenlerin itirazlarını teizm savunucuları reddetmişlerdir. Bir tutarsızlık olmadığını iddia eden teizm savunucularının buna karşı en çok kullandığı argüman özgür iradedir. Ahlaki kötülük, insan iradesi ve tercihlerinin, fiziksel kötülük ise doğal afetlerin sonucunda gerçekleşen kötülük olarak adlandırılmaktadır. Ahlaki kötülük ve fiziksel kötülük arasında bir ayrım yapılmakla birlikte bu ayrım çok belirgin değildir. Özgür iradeyi savunanlar hem iyi hem kötü fiilleri özgür bir biçimde yapan varlıkların olduğu bir dünyanın; iyi olanı zorunlu olarak yapan, başka türlü davranamayan varlıkların yaşadığı bir dünyaya yeğ tutulması gerektiği düşüncesindedirler. Tanrı özgür varlıklar yaratabilir fakat yarattığı varlıkları yalnızca iyi olanı yapmak üzere formatlarsa bu varlıkların iyi olanı yapma fiilini özgür iradeleriyle yaptıkları söylenemez. Tanrı bu nedenle ahlaki iyilik ve ahlaki kötülük yapabilen varlıklar yaratmalıdır. Özgür varlıkların özgürlüklerini ahlaki kötülük yapmak için kullanması Tanrı’nın mutlak kudretine ve ezeli ilmine bir halel getirmemektedir (Plantinga, 2002: 313-314; Hasker, 2012).

Kötülüğün varlığı veya kötülerin eylemleri, Tanrı iradesinin bu eylemleri olumladığı anlamına gelmemektedir. Tanrı iradesi, kötülerin eylemlerine izin verici olarak açığa çıkmaktadır (Voak, 2009: 142). Bu bağlamda Tanrı iradesinin, insanın kötülüğü arzulaması ve kötülük eyleminde bulunmak üzere harekete geçmesi üzerine koşullu olarak gerçekleştiği ve insana verilen özgür iradenin kullanımına izin verilmesiyle ilgisi olduğu söylenebilir. Tanrı’nın insana hem irade vermesi hem de kötülük yapmasına izin vermemesi halinde, iyilik yapmaya yazgılı bağımlı bir irade olacağı için, bağımsız ve özgür bir iradeden söz edilemez.

İslam dininin ana kaynağı Kur’an’da, kötülüklerin kaynağı olan, insanın karar ve eylemleri üzerinde etkili canlı ve cansız bazı saptırıcı varlıklardan bahsedilmektedir. Kur’an’da şeytan, insanı doğru yoldan saptıran ve kötülüğe

sürükleyen bir varlık olarak öne çıkmaktadır. Kur'an'da, şeytanın saptırıcı yönüne dikkat çekilen ve kendisine isnat edilen birbirinden oldukça farklı, pek çok fiil bulunmaktadır. Ayetlerde şeytana isnat edilen fiillerin hangi açılardan insanın kararlarını ve iradesini etkilediğine işaret edilmektedir. İnsan iradesini sakatlayarak olumsuz kararlar almasına sebep olan, şeytanın bazı fiillerine göndermede bulunularak insanların uyarıldığı birçok ayet mevcuttur (Günel, 2019: 189-190). Kur'an'da şeytanın işleri ve icraatlarıyla ilgili pek çok ayet yer almaktadır. Bu ayetlerde şeytanın bazı özellikleri üzerinde durulmuştur. Genel hatlarıyla düşmanca tutum, hile, desise, vesvese, saptırma, kandırma gibi nitelikler şeytanın oldukça belirgin vasıfları olarak öne çıkmaktadır. Şeytanın niteliklerine Kur'an ayetlerinde şu şekilde işaret edilmiştir.

İnsanları birbirine düşüren, aralarına fitne sokan ve yoldan saptıran “İki topluluğun karşılaştığı gün, içinizden yüz çevirip kaçanları, şeytan ancak yaptıkları bazı hatalardan dolayı yoldan kaydırmak istemişti...” (Âl-i İmran 3/155). İnsanları Allah'tan değil, kendisinden korkmalarını telkin eden, kötülükle korkutan “O şeytan sizi ancak kendi dostlarından korkutuyor...” (Âl-i İmran 3/175). İnsanın cennetteki huzur ve saadetini sonlandıran ve cennetten kovulmalarına neden olan bir düşman. “Derken, şeytan ayaklarını oradan kaydırды, onları içinde bulundukları konumdan çıkardı...” (Bakara 2/36). İnsanları yoklukla, yoksullukla korkutarak onları günah işlemeye kışkırtan “Şeytan sizi fakirlikle korkutur ve size çirkinliği ve hayasızlığı emreder...” (Bakara 2/268). İnsanı emeksiz kazanç elde etmesi, tefecilikle emek sömürüsü yapması için faizi telkin ve teşvik eden “Faiz yiyenler ancak şeytanın çarptığı kimsenin kalktığı gibi kalkarlar...” (Bakara 2/275). Allah'ın varlığıyla ilgili apaçık hakikatlere ve vahye rağmen insanı delaletle sürükleyen “... Şeytan'da onları derin bir sapıklığa düşürmek istiyor” (Nisa 4/60). İnsanı doğru istikametten ayırarak kendi yoluna saptıran “İman edenler, Allah yolunda savaşırlar. İnkâr edenler de tağut yolunda savaşırlar. O halde siz şeytanın dostlarına karşı savaşın...” (Nisa 4/76). İnsanın başına kötü alışkanlıkları musallat ederek kulluk görevlerini aksatmasına sebep olan “Şeytan, içki ve kumarla, ancak aranızda düşmanlık ve kin sokmak; sizi Allah'ı anmaktan ve namazdan alıkoymak ister...” (Mâide 5/91). İnsana hakikati unutturan “Ayetlerimiz hakkında dedikoduya dalanları gördüğün vakit başka bir söze dalıncaya kadar onlardan yüz çevir, uzaklar. Şayet şeytan sana unutturursa hatırladıktan sonra (kalk), o zalimler grubu ile beraber oturma” (En'am 6/68). Hile ve desise ile tuzak kuran ve kandırarak günaha

sürükleyen “Derken şeytan, kendilerinden gizlenmiş olan avret yerlerini onlara açmak için kendilerine vesvese verdi...” (A’râf 7/20). “Bu suretle onları kandırarak yasağa sürükledi...” (A’râf 7/22). İnsana musallat olarak onu doğru yoldan saptırmaya dek onunla uğraşan “Ey Ademoğulları! Avret yerlerini kendilerine açmak için elbiselerini soyarak ana babanızı cennetten çıkardığı gibi, şeytan sizi de saptırmayın...” (A’râf 7/27). İnsanları kendisine tabi kılan ve gönüllü takipçisi yapan “Kendisine ayetlerimizi verdiğimiz halde onlardan sıyrılıp da şeytanın kendisini peşine taktığı ...” (A’râf 7/175). İnsanın rakibi, muhalifi ve düşmanı olan “... Çünkü şeytan, insanın apaçık düşmanıdır” (Yusuf 12/5). İnsan hayatının her alanına nüfuz ederek, hâkimiyeti altına almak suretiyle ona Allah’ı unutturan bir varlık olarak tasvir edilmiştir “Şeytan onları hâkimiyeti altına alıp kendilerine Allah’ı unutturmuştur...” (Mücadele 58/19).

Kur’an dışında İslam’ın ikinci temel kaynağı olan hadislerde, şeytan ağırlıklı olarak ibadetleri engelleyici fonksiyonu üzerinden ele alınmıştır. Şeytan, insanı ibadetlerden alıkoymak için tembellik telkin eden, ibadetin ifasını unutturan veya bu taktikler başarılı olamadığında ibadet esnasında vesvese vermek suretiyle insanın dikkatini dağıtan ve manevi haz almasını engelleyen kötülük timsali bir varlık olarak tasvir edilmiştir (Şentürk, 2015: 147).

Semavi dinlerde şeytan bir metafor olarak değil, canlı bir varlık olarak ele alınmıştır. Şeytan, kötülüklerin kaynağı, isyanın, kibrin, doğru yoldan sapmanın sembolüdür. Semavi dinlerde şeytan, insanın huzurunu ve saadetini bozan, insanın iyi olmasını ve iyilik yapmasına engel olan bir prototip olarak tasvir edilmiştir. Şeytan, tüm kötülüklerin vücut bulmuş halidir. Şeytan, insanın kararlarını ve iradesini manipüle eden ve insanın varoluşsal varlığına nüfuz eden bir düşmandır (Aydın, 2019: 9-16).

Eski Ahit’e göre şeytanın misyonu Tanrı tarafından belirlenmiştir. Tanrı’nın şeytana biçtiği rol; insanın düşmanı, rakibi, muhalifi, iyiliklerden menedici, kötülöklere sürükleyici, saptırıcı, kindar ve müfteri şeklinde olumsuz rollerdir. Şeytan, insanın ve toplumların Tanrı’ya ulaşmasını ve Tanrı ile buluşmasını engelleyen bir düşman, kötölük ve karanlığı temsil eden bir figürdür (Işık, 2018: 37). Filozoflar tarafından kötölük problemi Tanrı’ya isnat edilmekte fakat semavi dinlerde kötölük şeytana nispet edilmektedir. Tanrı, insanı özgür iradeyle mücehhez kılmış fakat şeytan türlü hile, desise ve vesveseyle insanın kararlarını etkileyerek özgür iradesiyle iyiliğı seçmesine mâni olmakta ve iyilikten

saptırmaktadır. Semavi dinlerde kötülük, şeytan tarafından insanın özgür iradesine müdahalesiyle gerçekleşen arızı bir durum olarak ele alınmıştır. Bu bağlamda semavi dinlerde Tanrı iyiliğin kaynağı, şeytan kötülük eyleminin azmettiricisi, insan da eylemi gerçekleştireni olarak konumlandırılmıştır. Toplumsal bellekte saygı ve ta'zim nedeniyle Tanrı kötülükten münezzeh kılınmıştır. Bugün İslam toplumunda iyi olayları ve iyiliği Rahman'a; kötü olayları ve kötülüğü şeytana bağlama eğilimi bu hassasiyetin yansımaları olarak görülebilir.

İnsanların Tanrı tasavvuru ile problemlerle başa çıkma arasında yakın bir ilişki söz konusudur. İnsanların Tanrı ile kurdukları ilişki ve Tanrı tasavvurlarının niteliği problemlerle başa çıkmada olumlu ya da olumsuz etkilere sahiptir. Problemlerle baş etmede seven, bağışlayan, merhamet eden Tanrı tasavvuru pozitif; cezalandıran, yargılayan bir Tanrı tasavvuru negatif olarak etki etmektedir. Tanrı'nın ve dinin kendisini nasıl gördüğü ve konumlandığı ile ilgili yargısı insanın kendi benlik değeriyle ilgilidir. İnsanın kendi benlik değeri ile Tanrı tasavvuru arasındaki ilişki olumlu veya olumsuz baş etmede önem arz etmektedir. Benlik değeri yüksek kimsede merhametli ve kendine yakın bir Tanrı tasavvuru, benlik değeri düşük olanlarda ise yaratan ve insanı kendi haline bırakan Tanrı tasavvuru daha belirgindir (Eryücel, 2013: 33).

Tanrı kavramı ile bireylerin dini ve manevi yaşamlarına verdikleri önem ve dini faaliyetlere katılım düzeyleri arasında güçlü ilişkiler bulunmaktadır. Bireyler "iyi" olarak algıladıkları bir Tanrı'ya teslim olmaya ve ona boyun eğmeye istekli olurlar. Tanrı fikri yanlış, değersiz veya uzak gibi görüldüğünde, bireyler Tanrı'ya değil kendilerine güveneceklerdir (Maynard ve diğerleri, 2001: 73).

Manevi tatminsizlik ve cezalandırıcı Tanrı tasavvuru, gündelik yaşamda daha az bağımsız olmaya, daha zayıf bilişsel işlevlere, daha düşük yaşam kalitesine ve müzmin depresif ruh haline neden olmaktadır (Pargament ve diğerleri, 2004: 725).

İslam dünyasında Tanrı tasavvuru her şeye gücü yeten, her şeyi bilen ve belirleyen, her şeyi ol sözüyle olduran, işinde ve tasarruflarında fail-i muhtar olan mutlak irade ve kudret sahibi özgür bir varlıktır. Gazali'nin başını çektiği kelimcılara göre ilinekler atomla varlık kazanmaktadırlar. Atom ve ilineklerden oluşan cisimleri birbirinden farklı kılan şey mahiyetleridir. Demir ve tereyağı özünde atomlardan oluşmaktadır onları birbirlerinden farklı kılan şey niteliğini sağlayan ilineklerdir. Atom ve ilinekler süreksizdir ve bunların oluşturdıkları

cisimler her an yaratılmaktadırlar. Bu evrendeki her şey Tanrı tarafından sürekli olarak oluşturulmakta fakat varlıklarda süreklilik ilineğini yaratılmadığı için varlıklar bozulmaktadır. Kelamcıların bu parçacı ve süreksiz evren tasarımını Tanrı'nın mutlak irade ve kudretinin tasarruf alanı olarak kabul etmesi doğadaki nedensel sürekliliği dışlamaktadır (Aydın, 2019: 90-91).

Nietzsche, Tanrı fikrini rahatsız edici ve küçük düşürücü bulmaktadır. Ona göre, Tanrı düşüncesi yok edilirse, suçluluk ve günah işleme duygusu da yok olacaktır. Bu olmadığında insanın başa çıkmak zorunda kalacağı kaygı, dünyada karşılaşabileceği adaletsizlik korkusuna bağlı güvensizlik, hoşnutsuzluk, saygı ve onay ihtiyacının tatminsizliğidir. “Eğer insan, sonunda felsefi olarak kendisini tüm eylemlerin koşulsuz gerekliliğine ve sorumsuzluğuna ikna edebilirse ve bunu içselleştirebilirse, vicdan azabının izleri de yok olur.” (Nietzsche, 2005: 104-105). Nietzsche'nin, Tanrı fikrini vicdan azabıyla ilişkilendirmesi, vicdan duygusunun sadece dindarlara has bir nitelik olduğu yanılsamasına yol açmaktadır. Bir insanın canına kıyan kimsenin, teist veya ateist olması farklı biçimde vicdan azabı çekecekleri anlamına gelmemektedir. Vicdan duygusu, insanlık ailesinin ortak paydasıdır. Tanrı fikrini öldürmek, vicdan duygusunu yok eder mi? Vicdan duygusunun yokluğu insanı vicdansız ama mutlu biri yapar mı? Mutsuzluğun nedeni vicdan duygusuna sahip olmak mı? Tanrı fikri olan kimse işlediği cinayeti rahibe, olmayan kimse ise güvenlik kuvvetlerine itiraf edebilir. İnsanın dünyada karşılaştığı problemlerin kaynağı Tanrı fikri mi? Tanrı fikrini öldürmek kötülükleri ortadan kaldırır mı? Eylemlerin sorumluluğunu taşımak insanı öz saygısı ve güveni yüksek biri yapar mı? Nietzsche'nin iddiasına göre, Tanrı fikrini öldürmekle sorumsuz ama öz saygısı ve güveni yüksek birey olunabilir. Nietzsche, vicdan duygusunu ve kötülüklerin nedenini Tanrı fikri ile ilişkilendirmiştir.

Ateistlerin en önemli temel argümanları, kötülüğün mevcudiyetinin her şeye gücü yeten mutlak kadir ve iyi bir Tanrı'nın varlığı aleyhine bir kanıt oluşturduğu şeklindedir. Bu argümanı temel alan teistler, dünyada deneyimlediğimiz kötülüğün, Tanrı'nın varlığı aleyhinde bir kanıt olamayacağını, Tanrı'nın kötülüğe engel olmamasının haklı birtakım gerekçeleri olduğunu ortaya koyarak teodise geleneğinin oluşmasına öncülük etmişlerdir (Akdağ, 2015: 475).

Tanrı'nın insana hem özgür irade yeteneği vermesi hem bu gücü asla kötülük yapmamak ve kötülüğü tercih etmemek şeklinde sınırlaması söz konusu

olamaz. Böyle bir iradeye özgür irade denilemeyeceği açıktır. Bu açıdan kötülüğün varlığı, Tanrı'nın mükemmel iyi varlığıyla bağdaşabilir (Hasker, 2012: 186).

Stoa düşüncesinin temel kavramlarından biri olan fortuna (talih-kader tanrıçası) her şeyin yöneticisi ve belirleyicisidir. Stoacı bilge insan, başına gelen her şeyin sorumlusunun talih olduğunu bilen, bu sorumluluk ve zorunluluk arasındaki bağın düzenli akışına kendisini bırakan ve bu bağın asla kopmayacağına inanan kişidir. Stoacı bilgeye göre Tanrı bile bu “tanrısal öngörüyle ve zorunlulukla kuşatılmış” olduğu için insanların başına gelen kötülükleri görse de bilse de müdahale edememektedir. Tanrı, kusursuz işleyen doğanın kusursuz zorunlu düzenine uymaktadır. Stoacı bilge sıradan insanların başına gelen ve kötü olarak değerlendirdikleri her şeyin aslında kötü olmadığını bilir. Çünkü doğadaki her şey birbirinin varoluşsal nedeni olduğundan ve kutsal bütünsel varlığın, tümel aklın işleminin bir aracı ve parçası olması bakımından doğal olarak iyidir (Çevik, 2014: 81).

Aristoteles evrende meydana gelen hareketlerin ve yer değiştirmelerin ilk hareket ettiricisi olarak hareketsiz ve madde dışı varlığı, Tanrı olarak adlandırmıştır. Aristoteles'e göre Tanrı zaman dışı bir tümel akıl ve düşüncedir. Tanrı düşünce ve akıl olduğuna göre canlı ve hayatın kendisidir. Düşünce ve akıl en yüksek yaşamsal ve canlılık faaliyeti olduğu için Tanrı en yüksek hayattır. Aristoteles Tanrı'yı canlı bir varlık olarak görmek yerine “hayatın kendisi” olarak tanımlamıştır (Arslan, 2007: 196-200).

Aristoteles'in aşkın Tanrı tasavvuru, kendisine ulaşılamayan, aleme müdahale etmeyen ve yaratma fiilinde bulunmayan mükemmel bir varlıktır. Deizm'in temel öncülünü meydana getiren bu müdahalesizlik düşüncesi, teizmle arasındaki en önemli ayrımı oluşturmaktadır. Deizm'e göre Tanrı evreni yaratmış ve sonra emekliye ayrılmıştır. Deizm'in emekli Tanrı'sı, insanla sık olarak ve sıkı biçimde ilişkiye girmeyen, Tanrı'dan insana bir mesajın (vahiy) veya insandan Tanrı'ya dua ve ibadet gibi yönelişlerin anlamsız ve imkânsız olduğu bir varlıktır. Deizm'e göre dua ile Tanrı'dan bir şeylerin değiştirilmesini istemek, onun mükemmel olmadığını düşünmek ve mükemmelliğini sorgulamak anlamına gelmektedir. Teizm'in aktif çalışan Tanrı'sı, her an işbaşında, oluş-bozuluş döngüsü içerisinde sürekli yaratma fiilinde bulunan dinamik bir Tanrı'dır. Sürekli olarak yaratma fiili ile Tanrı evrene müdahale etmektedir. Dolayısıyla teizmde Tanrı'dan insana doğru bir mesaj; insandan Tanrı'ya da bir yakarış ve ibadet gibi

çift yönlü bir yöneliş söz konusudur. Deizm'in pasif Tanrı tasavvuru, vahiy kaynaklı din olgusunu dışlamaktadır. Buna göre evren Tanrı'nın müdahale alanından uzak, tamamen insan tasarrufu ile biçimlendirilmektedir (Bayraktar, 2007: 93-94).

Her dinin merkezi kavramı Tanrı'dır. Bu kavram, farklı dinlerde değişik anlamlara sahip olmakla birlikte, dinlerin çoğunda bu kavramın özünde ona yönelik yüksek düzeyde olumlu değerlerin; mutlak kudret, en büyük güç, mutlak adalet, en büyük adalet, mutlak bilgelik, en büyük bilge vb. özelliklerin atfedilmesidir. Çok Tanrılı dinlerde bu özellikler tüm Tanrılar arasında dağıtılmıştır. Yunan dininde Zeus'un en güçlü, Athena'nın en bilge olması gibi. Tek Tanrılı dinlerde ise tüm yetkinliklerin hepsi tek bir varlıkta toplanmıştır (Adjukiewicz, 1994: 163).

Bir Antik Yunanlı için Tanrı tasavvuru, kendi hayatı üzerinde yönetme hakkına sahip yaşayan bir varlıktır. Dindar bir Yunanlı, kendi hayatını güçlü ve çoğunlukla birbiriyle çatışan, Tanrısal güçlerin etkisi altında kalan bir mücadele alanı olarak görmektedir. Tanrı Zeus, sonuçları değiştirme gücüne sahiptir fakat Achilles ve Hektor'un savaşında olduğu gibi, Hektor'u kaçınılmaz sondan kurtarmak için müdahale etmedi. Zeus'un iradesi böylelikle bir kez daha kadere boyun eğmiş oldu (Gilson, 1999: 27-28).

Bauman, Tanrı'nın rutini bozma, kurala/yasaya istisna getirme doğaya ve doğal fenomenlere müdahale edebilme kudretini mucize kavramıyla açıklamaktadır. O, mucizeyi Tanrı olmanın varoluşsal nedeni ve Tanrı kutsallığının özü olarak görmektedir. Tüm varlıkların uyması için yarattığı kurallar, yasalar, düzen ve rutini bozma, değiştirme, feshetme gücü mutlak kudret sahibi olan Tanrı'nın sınavıdır. İnsanların da Tanrı'da aradığı şey budur. Rutini bozamayan, kurallara istisna getiremeyen ya da kendi yarattığı düzene uyan, kurallara tabi olan bir Tanrı fikri mutlak kudret ve adalet ilkesiyle çelişmektedir. İnsanların Tanrı'dan korkma ve güvenme duygusunun temelinde, Tanrı'nın rutini bozan, beklenmeyen ve açıklanamayan şeyleri yapabilme kudretiyle ilintili olarak "heybetli" bir fenomene dönüşmesine duyulan hayranlıkla karışık korku yatmaktadır (Bauman, 2014: 242-243).

Taslaman'a (2006: 166-167) göre, bilimin teistik dinlere yönelik eleştirisinin kaynağı, Tanrı'nın evrene müdahalesinin nasıl gerçekleştiği ile ilgilidir. Ona göre, Tanrısal müdahalelerin determinist yasaları ihlal etmeden gerçekleştiği birçok teolog ve teist filozof tarafından savunulmaktadır. Sorun

Tanrısal müdahalelerin nasıl gerçekleştiği değil, bu müdahalelerin teologlar tarafından doğa yasalarının ihlali olarak anlaşılan “mucize” kavramıyla açıklanmasıdır. Doğa yasalarının askıya alınması olarak adlandırılan mucize kavramı din-bilim çatışmasının merkezi sorununu oluşturmaktadır. Teistik dinlere mucize kavramı ekseninde yapılan itirazlar ateistlerden olduğu kadar teistlerden de gelmiştir. Spinoza’nın doğa yasalarını Tanrı’nın doğasıyla özdeşleştirmesi, Schleiermacher’ın teolojik kaygılarla Hristiyan teolojisinden mucize anlayışının çıkarılmasını savunması gibi yaklaşımlar mucize kavramına yüklenen Tanrısal müdahale anlayışıyla yakından ilgilidir.

1.1.5. Determinizm ve Teistik Kader Kavramı

1.1.5.1. Determinizm

Determinizm, nedenlerin sonuçları zorunlu olarak gerektirdiği, neden sonuç arasında zorunlu bir bağın olduğunu, her olay ve olgunun bir nedeni olduğu düşüncesine dayanan, nedensel açıklamaları bir başka deyişle nedenselliği ilke edinmiş, “ka[^]inatta olup biten her hadisenin maddi veya manevi sebeplerin zorunlu sonucu olduğunu ileri sür[~]en felsefi bir doktrindir” (Kutluer, 1994: 215-219).

Olgu ve olaylar arasında nedensel bir ilişki olduğunu, evrende hiçbir şeyin nedensiz olmadığını savunan determinizme göre, gelecekte meydana gelecek her şey, tıpkı geçmişte meydana gelmiş şeyler gibi bellidir ve değişmezdir. Başka bir deyişle, her şey olması gerektiği gibi olmaktadır (Cevizci, 2003c: 219)

Determinizm, dünya hakkında doğru ya da yanlış bir iddiadır, diğer bir deyişle bir öneridir. (Berofsky, 1971: 1). Determinizmin nedensellik iddiasına göre eğer evren mevcut durumu ve doğa yasaları da gelecekteki durumları gerekli veya zorunlu kılıyorsa evrenin determinist olduğu söylenebilir (Robson, 2014: 20).

Determinizm önermeleri şu şekilde ele alınabilir. Varsayımsal olarak determinizm doğru ise işlediğimiz fiillerin başka türlü gerçekleşmesinin mümkün olamayacağını kabul etmiş oluruz. Bu durumda fiillerimizden ahlaki olarak sorumlu tutulmamız söz konusu değildir. Eğer determinizm doğru değilse, eylemler nedenlerden ve koşullardan bağımsız olarak kendiliğinden, rastgele gerçekleşiyor demektir. Bu durumda yine eylemlerimizden sorumlu olamayız. Determinizm ile ilgili bu paradoksal önermelerde kaçınılmazlık vurgusu oldukça baskındır. Determinizmde kaçınılmaz olana maruz kalma vurgusu tarihsel süreçte tartışılan bir ikilem olmuştur (Campbell, 1992: 24).

Determinizm, bir insanın kendisi için mümkün görünen şeyler dışında bir şey yapmasının her zaman imkânsız olduğunu söyleyerek, Skinner'ın “kişisel sorumluluk kavramı” dediği şeyi reddeder. Bu bağlamda Honderich, “seçimlerin kalıtım ve çevre tarafından sabitlendiğini” belirtir (Cowburn, 2008: 169).

Van Inwagen'e göre determinizm tezi, basit bir şekilde geçmişin eşsiz bir geleceği belirlemesidir. Bu gelecek geçmişle ve doğa yasalarıyla tutarlı olan ve fiziksel olarak mümkün olabilecek benzersiz bir gelecektir. Inwagen, fiziksel olarak birden fazla gelecek ve olasılık varsa bunun determinizm değil, indeterminizm olduğunu savunmaktadır. Deterministik bir dünyada birçok gelecek mümkün gibi görünebilir veya hissedilebilir fakat pratikte bir gelecek gerçekten mümkündür. Determinizm doğruysa eylemlerimizi doğa yasalarının ve geçmişin belirlediğini kabul etmeliyiz. Fakat biz dünyaya gelmeden önce nelerin meydana geldiği bize bağlı olmadığı gibi doğa yasalarının oluşumunda ve gerçekleşmesinde de bir rolümüz bulunmamaktadır. Bu bağlamda eylemlerimiz dahil olmak üzere şeylerin sonuçlarının bize bağlı olmadığı söylenebilir. Inwagen, eylemlerin faile bağlanamazlığı nedeniyle determinizmin özgür iradeyle bağdaşmadığını öne sürer (Tyvöll, 1996: 7-10).

Determinizme göre, insanın sezgi, duygu, düşünce ve eylemleri nedenleri oluşturan koşullar tarafından belirlendiğinden özgür iradede ve özgür seçimlerden söz edilemez (Sosyal Bilimler Ansiklopedisi [SBA], 1990: 329). Determinizmin özgür iradeyi dışlayan bu katı yorumuna karşın, özgür irade ve determinizmi bağdaştırmaya çalışan yumuşak bir yorumu da söz konusudur. Yumuşak determinizm eylemlerin nedensel belirlenimini kabul etmekte diğer yandan insanın bir eylemi yapması engellenmediği veya eylemi yapmaya zorlanmadığı sürece özgür bir seçimde bulunduğu ve özgür iradesini kullandığını kabul eder. Özgür iradeyle determinizmi bağdaştırmaya çalışan yumuşak determinizm, arzuların gerçekleştirilmesi ile ilgili olan pratik özgürlükle bağdaştırmada kısmen başarılı olmuştur. Kısmen başarılı olması özgürlüğün kullanımını dışsal dayatmalarla açıklaması ve içsel engelleri göz ardı etmesi ile ilgilidir. Yumuşak determinizm sorumlulukla ilişkili olan metafizik özgürlükle determinizmi bağdaştırmada yetersiz kalmıştır (İnel, 2019: 18). Bağdaşırcılık, eylemlerimizin fizik yasaları tarafından belirlenmesi ile ilgilidir. Inwagen, eylemlerin geçmiş olayların etkisi ve fizik yasalarıyla belirlenmiş olması ve sonuçlarının bizi bağlamayacağına yönelik karşıt düşüncesini sonuç argümanı ile öne sürmektedir. Inwagen, bu anlamda

bağdaşıcılığı reddetmekte fakat özgür irade bağlamında ahlaki sorumluluğu dışlamamaktadır (Sterling, 2015: 183).

Geleneksel özgür irade argümanı ile determinizm sorunu, insanın sezgisel özgür irade anlayışını, nihai olarak kontrol edemediği seçimleri ve eylemleri üzerinde belirleyici olan nedensel bir güç tasarımıyla uzlaştırma arayışından doğmuştur. Determinizm, her olay ve eylemi önceki olay ve eylemin kaçınılmaz bir sonucu olarak görür. Her olay ve eylem nedensellik zinciri içinde sebep-sonuç döngüsüyle belirleniyorsa başka türlü davranmak söz konusu olamaz. Hem bu sebep-sonuç döngüsüne inanma, hem de eylemlerimizin ahlaki sorumluluğunu taşıma eğiliminin çelişkisi üçüncü bir yol olarak bağdaşıcılığı ön plana çıkarmıştır. Bu bağlamda üç yaklaşım öne çıkmaktadır. Özgür iradeyi savunanlar, determinizmin özgür iradeyi imkânsız kıldığını dolayısıyla özgür iradeyle çeliştiğini iddia etmektedirler. Determinizmin özellikle katı yorumunu savunan uyumsuzlar, diğer her şeyde olduğu gibi davranış ve eylemlerin önceki davranış ve eylemlerin verili koşullarından etkilendiğini öne sürmektedir. Üçüncü yaklaşım determinizmin yumuşak yorumunu benimseyen uyumlular olarak özgür iradeyi nedensel determinizm ile uzlaştırmaya diğer bir deyişle bağdaştırmaya çalışmışlardır. Bağdaşırcılara göre, özgür ahlaki sorumluluğun kabulü determinizmin reddini gerektirmemektedir. Bağdaşırcılar, özgür irade ve determinizm arasındaki sorunun bu bağlamda yapay bir sorun olduğuna inanmaktadırlar (Caruso, 2011: 2-3).

İbn-i Sina (Avicenna), doğal/normal şartlar altında her zaman meydana gelen olaylar ve durumlar ile çoğunlukla meydana gelen olayları ve durumları birbirinden ayırır. Temel varsayım, etkili bir nedenin önüne bir engel çıkmaması durumunda her zamanki etkisini üreteceğidir. Örneğin; ateş odunla temas ettiğinde her zaman/çoğunlukla onu yakar. “Çoğunlukla” ifadesi olayların düzenli gerçekleşmesine veya neden/sonuç ilişkisinin genellikle birlikte bulundukları için değil, tüm koşulların mevcut olması durumunda etkinin (sonucun) nedenden kaynaklandığı anlamına gelir. Hiçbir yerde nedenlerin başarısız olabileceği veya bir şeyin nedensiz olarak ortaya çıkacağı düşünülemez. “Nadir” bile, doğal şartlar oluşmuşsa ve yeterli nedensel koşullar mevcutsa ortaya çıkması vaciptir. İbn-i Sina, şans/tesadüfün her zaman ve çoğunlukla gerçekleşen olaylar için söz konusu olmadığını öne sürer. Şans faktörü nadir olanın sırasındır. Bir şey sık tekrarlanmıyorsa şans olarak nitelendirilir. İbn-i Sina’ya göre bir elde altı parmağın

bulunması nadir bir olaydır fakat Tanrısal gücün etkisiyle altıncı parmağın oluşumuna etki eden maddenin varlığı altıncı parmağı gerekli kılar. Dolayısıyla doğadaki sapmalar, olağandışı veya nadir olaylar gerekli olduğu ve başka türlü olamayacağı için nedensel ilişkinin bir ürünüdür. (Belo, 2007: 24-28).

Determinizmin çekiciliği ve ikna ediciliği özgür irade için öne sürülen argümanlar kadar inandırıcı görünmektedir. Bu durum evren ve dünya ile kurulan ilişkinin boyutlarıyla ilgilidir. Doğa fenomenlerinin varoluşsal döngüsünü nedensel olarak düzenli bulma eğilimindeyiz. Doğayla ve doğal fenomenlerle kurulan ilişkide her şeyin yeterli nedensel koşulların bir sonucu olarak gerçekleştiği varsayılmaktadır. Bir şeyi açıklamak için bir nedene atıf yapıldığında aynı zamanda nedensel koşullara ve bağlama da atıf yapılmış olur. Depremi nedensel koşulları meydana geldiğinde deprem meydana gelmek zorundadır. Koşullar nedenleri belirlemek için yeterli etkidir. Aynı koşulların tekrar oluşması durumunda aynı nedenlerle aynı sonuçların gerçekleşmesi kaçınılmaz bir zorunluluktur (Searle, 2020: 80-81).

Sartre, sağduyunun özgürlüğe karşı ileri sürdüğü kanıtların insana sürekli güçsüzlüğünü vurgulamaktan ibaret olduğunu öne sürer. İnsan, ne içinde bulunduğu koşulları ne de kendini dilediği gibi değiştirebilmektedir. Ulusunu, ailesini, toplumsal sınıfını seçemediği gibi, kendi gücünü, maddi varlığını, bağlılıklarını ve bağımlılıklarını değiştirememekte ve çoğunlukla bunlara yenik düşmektedir. Bu anlamda insan yaşamının tarihi aynı zamanda bir yenilgiler tarihidir. Şeylerin terslik katsayısı (engeller) o denli güçlüdür ki, sonuç alabilmek için uzun bir çaba ve sabır gerektirir. Sartre, doğanın engelleriyle baş edebilmek ve ona hükmedebilmek için ona itaat etmek gerektiğini öne sürer. Sartre'a göre, insan eylemlerini determinizmin küçük boşlukları arasına sıkıştırarak ilmek ilmek dokumalıdır. İnsan kendini inşa eden gibi görünse de parçası olduğu ırkla, kalıtımla, aileyle, sınıfla, toplumla, tarihle, çevreyle ve gündelik yaşamın irili ufaklı deneyimleriyle inşa edilen bir varlıktır (Sartre, 2011: 606).

İncil'de, insan açık bir biçimde çevresiyle sınırlı bir varlık olarak tasavvur edilmiştir. Fakat insan sınırlı değildir. Tanrı, insanı belirli sınırlar içinde kaderin aktif bir aktörü ve belirleyici bir faktörü olarak tasarlamıştır. Bu tasarım Tanrı'nın sonsuz merhameti, sevgisi ve planlarına uygun biçimde, insana eylemi taklit etme ve sonuçları belirleme gücü vermesini içermektedir. Bu tıpkı bir sürücünün direksiyonu istediği yöne çevirme ve dilediği yola sapmasına benzer. Tanrı, insanın

kaderini kendi eline verdi. İnsan kalıtsal ve çevre koşullarıyla sınırlandırılmıştır. İnsan kendisini kuşatan sınırları bilen ve bunları aşmak için kendisini kuşatan güçler ve koşullarla iş birliği yapma özgürlüğüne ve iradesine sahip bir varlıktır. Tesadüfler ve doğanın değişmez yasaların sınırları arasında ikilemde kalmak ve bunların arasından birini seçmek insanın kaderi değildir. İnsanı sınırlayan birçok faktör veya yaşamında kontrol edemediği pek çok durumlar olabilir. Fakat Tanrı, değişmez fiziksel yasalarla kuşatılmış sınırlı bir varlık olan insana gökdelenler, gemiler, uçaklar inşa edecek akıl, uzayda yolculuk yapacak muhteşem bir hayal gücü ve mucizevi başarı hikayeleri yaratacak geniş sınırlar bırakmıştır. Bir determinist tüm bunları Tanrısal planın gerçekleşen gelişmeleri olduğunu iddia edebilir. Öyle olsa bile, Tanrısal planın gerçekleşmesinde bir rolünün olduğunu bilmek, insana onur ve mutluluk verir (Butterfield, 1916: 8-14; Rougier, 2011). İnsana Tanrısal planda aktör ya da figüran rolü biçilmesi veya Sartre'ın deyişiyle insan eylemlerini determinizmin boşluklarına sıkıştırması, insanın edilgen varoluşsal tasarımına yönelik itirazlardır.

1.1.5.2. Kadercilik ve Determinizm

Determinizmin bir versiyonu olan teistik determinizme göre, evrendeki olay ve olgular Tanrı'nın mutlak bilgisi ve kudretiyle belirlenmektedir, dolayısıyla her şeyin nedeni Tanrı'dır (Cevizci, 2003c: 222).

Determinizm ve kadercilik arasında ayrım yapan Macit'e (2014a: 20-21) göre, determinizm her şeyi nedensellik silsilesi içinde açıklayan bilimsel bir tezdır. Bir determinist için olaylar şartların ürünüdür ve bu şartlar insan, doğa ve Tanrı kaynaklı olabilir. Bir determinist, olan bir şeye kendisinin sebep olduğunu söyleyebilir. Kaderci “olacak olanın önüne geçilemez her şey olacağına varır” derken, determinist” hiçbir şey önceden belirlenmemiştir her şey şartlara göre değişir” der. Dolayısıyla bir determinist için her şeyin başka türlü olma ihtimali vardır. Örneğin bir kaderci, hastalığının şifasına sebep olacak ilaçlardan, perhiz listesinden haberi yokmuş gibi davranırken, determinist bu sebeplerin tedavi gücünden kuşku duymaz.

Bazı Müslüman düşünürler, mezhep ve akımlar, kader kavramı çerçevesinde özgür iradeyi konumlandırmakta güçlük çekerken determinizmi kader ile ilişkilendirmişlerdir (Kutluer, 1994: 215-220).

Kadercilik, insanın yaşam rotasının önceden planlandığını ve onu değiştirmek için hiçbir şey yapılamayacağını savunan bir doktrin olması nedeniyle

Silverman, kadercilik ve determinizm arasında ayrım yapar. Çünkü determinizm her durumda olmasa da her etkinin/sonucun kaçınılmaz olarak bir nedene bağlı olarak ilerleyeceğini böylelikle birçok durumda meydana gelecek etkinin/sonucun ne olacağını öngörebileceğimizi öne sürer. Her durumun öngörülememesi tüm nedenlerin gözlemlenebilir olmamasıyla ilgilidir. Trafikte sürücülerin bize çarpmamak için trafik kurallarına uyacağından makul ölçülerde emin olabiliriz. Bir köprünün inşasındaki mühendisliğe güvendiğimiz için üzerinden geçtiğimizde köprünün yıkılmayacağından emin olabiliriz. Bir uçağın düşmeyeceğini yapımındaki tasarım mühendisliğine olan inançla makul ölçülerde güvenebiliriz. Makul ölçüler söylemi insan faktörünü dışlamamak için kullanılmıştır. Determinizm kalıtım, çevre ve ortam koşullarıyla şekillendiğimizi, yaptığımız gibi hareket ettiğimizi savunur. Bu bağlamda kadercilik determinizm değildir, çünkü kadercilikte hiçbir şey değiştirilemez. Kaderin ağlarını ördüğü çaresizliğe daha az sürüklenmesi ya da onunla savaşmasının insana bir faydası olmaz. Determinizm insana barış, güven ve güvenlik sunar. Determinizme göre kötü sonuçlara yol açacak kötü niyetlerimizi, iyi sonuçlar doğuracak iyi niyetle değiştirebiliriz. Kötü olanın yerine iyi olan ikame edildiğinde güven ve barış içinde yaşamak mümkün olabilir. Bu bağlamda determinizm kadercilik değildir, çünkü determinizm değişimi kabul eder (Silverman, 1933, s.122-123). De ki: "Ey mülkün sahibi olan Allah'ım! Sen mülkü dilediğine verirsin. Dilediğinden de mülkü çeker alırsın. Dilediğini aziz edersin, dilediğini zelil edersin. Hayır senin elindedir. Şüphesiz sen her şeye hakkıyla gücü yetensin (Al-i İmran 3:26).

Ayet mealen determinizmi kadercilikte bulunanla aynı keyfilik izlenimini veriyor olabilir fakat ayet bağlamı itibariyle, Allah'ın her şeye gücü yeten sınırsız takdirine yapılan atıfla dengelenmiştir. İlgili ayette açık anlam kadercilikte bulunan keyfilikle ilgili görünmekle birlikte örtük anlamı Allah'ın mutlak kudretine ve ilmine yapılan bir vurguyu içermektedir. İnsanın kaderi Allah'ın elindedir ve emirsiz, takdirsiz bir kadere yer yoktur. Kur'an ayetleri bağlamsal olarak hem önceden bir katı kestirmeye, belirlemeciliğe hem de insanın özgür seçimlerine göndermede bulunur. Önceden belirlemeyi kadercilik olarak sınıflandırmak yerine dini determinizm olarak ele almak daha doğru bir yaklaşım olabilir. Çünkü söz konusu olan şey kader vurgusundan çok Allah'ın mutlak kudretidir. Perslerin milli destanlarından biri olan Firdevsi 'nin *Şehnâme*'sinde kader; iyiyi, erdemi ödüllendiren ve kötüyü cezalandıran bir tür düzen sağlayıcı ve adaletsizliği telafi

edici ilah-i adalet olarak tezahür etmiştir (Ringgren, 1967: 56). Kaderin toplumsal hafızadaki karşılığı ilah-i adaletin tecellesiyle ilgilidir. Bazı atasözleri ve deyimler bu toplumsal algıyı destekleyen ve besleyen niteliktedir. Örneğin “Eden bulur, inleyen ölür”, “Etme bulma dünyası” ve “Alma mazlumun ahını, çıkar aheste aheste” gibi deyim atasözleri bu toplumsal algının yansımalarıdır.

Uyumlaştırıcı kadercilik kavramını geliştiren Russell, determinizm ve kadercilik arasında ayrım yapar. O, uyumlaştırıcı kadercilik kavramını optimist-ortodoks uyumlaştırıcılar ve pesimist uyumlaştırıcı fatalistler olarak iki grupta ele alır. Her iki grupta ahlaki sorumluluğun determinizmle uyumlu olduğunu fakat ikinci gruptaki determinizmin bir tür kadercilik anlamına geldiğini kabul eder. Russell olası itirazlara karşı hemen ardından katkıda bulunan “contributory-fatalism” ve kökensel kadercilik (original-fatalism) arasındaki ayrımın arasını açar ve klasik bir uyumlaştırıcı olan determinizmin kadercilikle karıştırılmaması gerektiğini ancak onun eski bir tür kadercilik olduğunu belirtir. Determinizmde aracı etmenlerin pratik sebeplerinin, olayların nedensel sırasına katkıda bulunmadığı anlamına gelmemektedir. Bu tür katkıda bulunan fatalizm, kökensel fatalizm ile karıştırılmamalıdır (Cuypers, 2013: 183).

Diğer taraftan mantıksal determinizm; ampirik, gözlemsel veya bilimsel düşüncelerden bağımsız olarak, tüm gerçek olayların her zaman kaçınılmaz olduğunu/olacağını mantıksal düşünceyle açıklamanın ve kanıtlamamanın mümkün olduğunu savunur. Mantıksal determinizm argümanı bu mantıksal düşüncelerden hareketle geleceğin şimdiki ve geçmiş kadar belirleyici olduğu sonucuna varır; diğer bir deyişle, böyle bir belirsizlik, geleceğe ilişkin belirsizlik veya belirsizlik doğada tamamen epistemiktir ve hiçbir şekilde ontolojik değildir (Castleton, 1992: 5).

Özgür irade doktrinde, tüm insanların her zaman özgür iradeye sahip olduğu ya da seçimlerinin eşit derecede çekici alternatiflerle eşit olarak dengelendiği; hakikatin de determinizmin iki ucu (fiziksel olaylar ve psikolojik eylemler) ile özgür irade arasında bir yerde olduğu savunulmaktadır. Fakat buna özgür irade denilemez. Özgür irade doktrini kısmi, determinizm ise totaldir. Determinizm, tüm olayların önceden belirlendiğini, insanın dengeli ve dengeli olmayan alternatiflerle karşılaştığını kabul etmektedir. Dolayısıyla özgür irade ile determinizm arasında bir ara konum söz konusu değildir. Determinizm doktrini mümkün ve gereklilik dünyasıdır. Nesnel olarak eğer her şey gerekiyorsa hiçbir şey

mümkün değildir. Hiç kimse gelecek yıl ya da sonraki yıllarda ocak ayının muhtemelen otuz bir gün süreceğini söyleyemez. Bu bağlamda bir determinist için nesnel olarak olası varlıklar ya da olaylar yoktur. Olasılık, nesnelliğin değil öznel cehaletin bir ürünüdür. İki şeyden birini yapabilmek ve bunu özgürce seçebilmek sorumluluk gerektirmektedir. Bunun sonucunda teşekkür ve övgüye mazhar olma diğer taraftan suçluluk duygusu yaşamayı da beraberinde getirmektedir (Cowburn, 2008: 168). Özgür irade, genel olarak, kişinin alternatifler arasından herhangi birini seçebilmesi, sonucun önceden belirlenmesi yerine karar anında ve karar alma ile birlikte gerçekleşmesiyle ilgilidir. Evrende gerçekleşen tüm olaylar ve insan aklının ürünü olan eylemler de dahil olmak üzere her şey fizik yasalarına göre gerçekleşiyorsa bir özgür iradenin varlığından söz edilebilir mi? Alternatif seçenekler arasından deterministik yasaların nedensellik zinciri kişiyi zorunlu bir seçeneğe yönlendiriyorsa bu seçenek seçilmiş mi olur, belirlenmiş mi?

Karar alma ve seçimde bulunma kişisel deneyim ve genetik yatkınlığa bağlı oldukça karmaşık bir süreçtir. Her seçim alternatifler tasarlama ve bu tasarımlardan birini seçme aşamalarından oluşmaktadır. Aynı alternatifler kümesiyle karşılaştığımızda ikinci kez farklı seçimlerde bulunabiliriz. İkinci farklı seçim genel durumun değişmesiyle diğer bir deyişle nedensel faktörlerin etkisiyle belirlenmiş olabilir. Özgür seçim kişinin niyeti, doğası, karakteri ve istekleriyle çatışmamalıdır. Bir fidyecinin kaçırdığı çocuk için istediği fidyeyi babasının kabul etmesi ve bu isteğe boyun eğmesi özgür değil, mücbir bir seçimdir. Seçim ve sorumluluk arasındaki ilişkinin ahlaki sınırları nerede bitmektedir? Devletin tepe yöneticisi, bir doğal afetin kriz yönetiminde operasyonel düzeyde meydana gelen başarısızlıkta kişisel bir payı olmamasına rağmen kendini sorumlu görebilir. Bazı insanlar dar, bazıları geniş kapsamlı sorumluluk duygusuna sahiptir. Örneğin, uyuşturucu ile yakalanan bir bağımlı “bağımlılığım bana bunu yaptırdı” diyerek davranışını kendisinin bir parçası değilmişçesine alışkanlıklarına yükleyebilir. Bazı insanlar için özgürlük zor koşullarda ve baskı altında olsa dahi özgürlüktür. Bir düşünce suçlusu hapiste olsa bile, zihninin ve düşüncesinin özgür olduğunu hissedebilir. Nazi doktoru, Sophie’ye gaz odasına gönderilecek çocuklarından birini seçme alternatifi sunması, Sophie’nin zorunlu bir seçimde bulunması nedeniyle onu seçilememiş çocuğun ölüm sorumluluğundan kurtaran bir seçimdir (Woo, 2016: 6-7, Erişim Tarihi: 24 Mayıs 2020).

Özgür irade ve karar alma salt sezgi, duygu veya akılla açıklanamayacak kadar çok karmaşık bir konudur. Özgür irade birçok koşuldan etkilenen aynı koşullarda dahi alınan farklı kararların nedenselliğiyle ilgili tartışmalı bilimsel bir hipotezdir (Balaguer, 2014: 122). Kişinin karar alması ve isabetli seçimlerde bulunabilmesi için önyargıdan, yanlış inanç, kanı ve algıdan, temelsiz bağlılıktan, saplantılı bağımlılıktan ve nefretten kendini kurtarması gerekmektedir. Bireyin, bunların etkisinden sıyrılmadan rasyonel seçimde bulunması söz konusu değildir (Freede, 2011: 178). Özgür iradeye sahip olan ve olmayan birey arasındaki temel ayrım özdenetimdir. Özgür iradeye sahip olan kişi kendi düşünce sürecinin, tutum ve davranışlarının kontrolünün kendisinde olduğu kimsedir. Özgür iradeye sahip olmayan kişi, aldığı kararlarda bir alternatif olmadığı veya varsa da alternatifler arasından gerekçeli makul bir seçim yapma yeteneğinden yoksun olan, dış faktörlerin denetimine ve etkilemesine açık olan kimsedir (Iredale, 2014: 11).

İbn-i Sina'da, Tanrı'dan başka her varlığın mümkün olması ve başka etkili bir nedenden dolayı gerekli olması diğer bir deyişle nedeni ile birlikte gerekli olan her şeyin gerekli olduğu iddiası güçlü bir determinizm savunması olarak ele alınabilir. İbn-i Sina, kader meselesini determinizm dolayımında ele almaktadır. Avicenna Tanrı'nın mutlak kudreti ile insanın özgür iradeye bağlı sorumluluklarını uzlaştırmaya çalışmıştır. Kesin olarak belirlenmiş bir evren düşüncesi Avicenna felsefesinin ayırt edici özelliğidir. İbn-i Sina'nın determinizmi iyimserdir çünkü ona göre Tanrı mevcut en iyi seçeneği seçer ve gerçekleştirir. İbn-i Sina, yaratılış üzerinde Tanrı'nın mutlak gücünü vurgulamakla Teodise savunması yapar. İbn-i Sina, bir eylemin veya olayın gerçekleşmesini dışsal bir neden bağlarken İbn-i Rüşd, failin kendisiyle ilişkilendirir. İbn-i Rüşd'de her olayın etkili bir nedeni olduğunu inkâr etmez fakat ona göre tüm nedenler ilk muharrik ve her şeyin nedeni olan nihai nedenin (Tanrı) altında toplanır. Her iki filozofa göre Tanrı tüm olayları belirler fakat doğrudan ve hemen değil ikincil nedenlerle belirler. İbn-i Sina felsefesinde İbn-i Rüşd'e nazaran determinizm savunması belirgindir. Her iki filozof, kader meselesinde Mutezili bazı görüşleri paylaşırsa da Tanrı'nın her şeyin ilk belirleyicisi olduğuna yönelik ortak düşünceleriyle kaderciliğe katkıda bulundukları sonucuna varılabilir (Belo, 2007: 225-232).

1.1.5.3. Teistik kader

Teistik kader basitçe, Tanrı'nın varlığının özgür iradenin yokluğunu zorunlu kıldığını savunur. Teistik kader anlayışına göre, mutlak ön bilgiye ve kudrete sahip

aşkın bir varlığın mevcudiyeti, özgür iradeyi anlamsızlaştıran mantıksal bir tutarsızlıktır (Johnson, 2006: 9).

Her şeyin Tanrı tarafından önceden bilindiği ve takdir edildiği algısı teistik kader inancını oluşturmaktadır. Teistik kader inanışında, doğaüstü/insan üstü gücün merkezinde Tanrı inancı söz konusudur. Tanrı'nın her şeyi ezeli ilmiyle önceden bildiği, takdir ettiği dolayısıyla neden ne olursa olsun sonucun değişmeyeceği algısı teistik kaderin merkezi düşüncesidir. İnsan kendisini bilen ve bildiği için de “benim” diyebilen bir varlıktır. “Benim” diyen insan başka şeyleri de bildiğinden şeylere” onlar/ötekiler” diyebilmektedir. İnsan bilgi ile evrenin ve kendi varlığının farkında olmayı başarmaktadır. Bilen bir varlık olarak insanın şeyleri sınıflandırması, tanıması, tanımlayabilmesi ve bilgi ile yaşamını dizayn etmesi; insanın hür olması ve buna bağlı olarak özgür bir tutum takınabilmesiyle açıklanabilir. Faaliyetlerini bilgisine göre düzenlediği için, insanın özgür bir iradeye sahip olduğu söylenebilir. Dolayısıyla birtakım seçimlerle karşılaşan ve kendini, kendi kendine belirleme gücüne sahip yegâne varlık olan insanın ilk iradeye (Tanrı) atıfta bulunmadan insan iradesinin varlığını açıklama çabası, felsefenin ve bilimin en güç problemlerinden biridir (Gilson, 1999: 35-36). Bu bakımdan özgür irade insanın varoluşsal bir problemi ve insanın yaşama amacını anlamlı kılan zorunlu bir gerekliliktir (Ağırman ve Özdemir, 2012: 25)

Klasik teistik yaklaşımda Tanrı tasarımı tüm eksikliklerden münezzeh, her bakımdan tam ve mükemmel bir varlıktır. Klasik teoloji diğer bir deyişle mükemmel varlık teolojisi, insanın seçimlerinde özgür, dolayısıyla eylemlerinden sorumlu olduğunu diğer taraftan Tanrı'nın bu eylemlerin mutlak bilgisine sahip olduğunu kabul eder. Mükemmel varlığın bu eylemleri önceden bilmemesi düşünülemez. Klasik teolojinin Tanrı'nın mutlak bilgisi ve insanın özgür iradesini bağdaştırma çabalarını, Tanrı'nın önceden bilmesi ve özgür irade arasındaki zorunlu bağı ve nedensel ilişkiyi kabul reddeder. Bir insan da gelecekle ilgili bir öngöründe bulunabilir ve öngörüsü gerçekleşebilir. Öngörünün gerçekleşmesi öngören kişiyle bir ilişkisi olduğunu göstermez. Kahvaltıda çocuğunun süt içmeyi sevdiğini bilen bir annenin çocuğuna sormadan kahvaltıda süt koyması ve çocuğun bu sütü içmesi annenin öngörüsünün gerçekleştiğini gösterir fakat annenin öngörüsü ile çocuğun süt içmesi arasında bir nedensel ilişkiden söz edilemez. Fakat insanın edilgen nitelikteki öngörüsü ile Tanrı'nın etken nitelikteki önbilgisi aynı

şeyler değildir. Modern teoloji, Tanrının ön bilgisinin zorunluluğu gerektirmeyeceğini temel bir çözüm olarak ortaya koymuştur (Yavuz, 2006: 1-3).

Atay'a (2009: 6) göre, Kur'an'da kader sözcüğü ve birçok türevi kullanılmakta ancak hiçbirinin imanla ilgisi bulunmamaktadır. Atay, Kur'an'da kullanılan kader sözcüğü ve türevlerinin insanın özgür iradesiyle ilintili olmayan, evrenin fiziki ölçütü ve ölçümü olan sünnetullah olarak adlandırılan Allah'ın sabit ve dinamik yasalarıyla ilgili olduğu düşüncesindedir

Bağcı, Kur'an'da geçen kader ve türevlerine bütüncül olarak bakıldığında, kavramın terim anlamıyla hiçbir ilişkisinin olmadığını görülebileceğini, tarihi süreç içerisinde siyasi ve inanç tartışmaları neticesinde meydana gelen anlam kaymalarının sözlüklere ve çeşitli eserlere sirayet ettiğini öne sürmektedir. Bağcı, anlam kaymasında bir başka güçlü neden olarak orta çağ sonlarında Müslüman toplumlarda vücut bulan güçlü cebriye anlayışını gösterir. Bu cebriye anlayışı Kur'an kaynaklı olmayıp, dış kaynaklı yabancı etkilerden gelmektedir. Panteist sufi görüşler ve özellikle Ferisiler gibi gelişmiş toplumların kadercilik anlayışının İslam'a eklenmesi cebriye anlayışının şekillendiren unsurlardır (Bağcı, 2009: 15).

Kasapoğlu, kadere iman eden bir Müslüman hayır ve şerrin Allah'ın takdiri ve yaratması ile gerçekleştiğini kabul eder. O, kadere inanmanın insan sorumluluğunu yok saymak anlamına gelmeyeceğini, insanın kader inancının arkasına sığınarak sorumluluklarından kaçamayacağını, bu anlayışın Kur'an'la bağdaşmayacağını öne sürmektedir. Çünkü Kur'an'a göre mutlak irade sahibi Allah, insana da irade vermiş ve onu sorumlu tutmuştur. Birçok ayette insanın özgür iradesine vurgu yapılmaktadır. Dolayısıyla insan Allah'ın mutlak iradesine boyun eğmeli fakat kendi özgür iradesine bağlı sorumluluğunun bilincinde ve farkında olarak dengeli bir kader inancı geliştirmelidir (Kasapoğlu 2017: 585; Kasapoğlu, 2008).

Güler (2015: 95), insan özgürlüğünü kabul etmenin, insanın çevresel ve toplumsal koşullardan etkilenmeyeceği anlamına gelmeyeceğini, özgürlüğün daha çok bu etkilere karşı insanın karşı koyma ve direnme gücüyle ilgili olduğunu belirtir. Ona göre Allah'ın, insanı sorumlu tuttuğu tutum ve davranışlarına fiziki/sosyal yasalarla ya da doğrudan müdahalelerle ipotek koyması söz konusu değildir.

Atay (2009: 8), insanın özgür iradesi konusunda daha da ileri giderek, kaderin varlığını kabul etmenin hem insanı hem de vahyi ilahiyi yok saydığını, insanı hayvan gibi sorumsuz kıldığını öne sürmektedir. Ona göre kadere iman etmek, insanın özgür iradesinin olamayacağını ve yazgısından başka bir şey yapamayacağını, bütün işlerini Allah'ın yapacağını kabul etmek, dolayısıyla Allah'a iftira etmek demektir. Atay'a göre özgür iradenin olduğu yerde kader, kaderin olduğu yerde özgür irade yoktur.

1.1.5.4. Gündelik Yaşamda Teistik Kaderci Davranışlar ve Dua

Kader gündelik yaşamda karşılaşılan birçok olay, olgu ve eylemler için kullanılabilir. Bazıları trafik kazasına bağlı ölümleri veya bir cinayete kurban gitmeyi kader olarak değerlendirebilir. Eşler birbirleriyle tanışmalarını ve evliliklerini kader olarak açıklayabilir. Kişi eş bulamamayı da kadere bağlayabilir. Kişi iş bulamamayı veya tercih etmediği bir işte çalışmayı kader olarak görebilir. Dolayısıyla kader kelimesi gündelik yaşamda birçok olayda birbirinden farklı bağlamlarda ve anlamlarda yaygın olarak kullanılmaktadır.

İnsan, diğer insanların da içinde bulunduğu bir çevrede yaşar. İnsan, sokakta, çarşıda, pazarda, işte, okulda yaşamın her alanında diğer insanlarla sürekli bir iletişim ve etkileşim içinde bulunan bir varlıktır. Sosyal psikoloji disiplinin ilgi alanı insanın sokakta, çarşı ve pazarda diğer insanlarla kurduğu ilişkiler ve bu ilişkilerden doğan etkileşimdir. Kişiler arası ilişkiler sosyal psikolojide merkezi önem taşır (Koçak, 1999: 108).

Sosyal psikolojide, insanların gündelik yaşamlarında deneyimledikleri sosyal olayları anlama, açıklama ve yorumlama konusunda dikkat çekici çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar teorik ve ampirik düzeylerde yürütülmekte ve “yükleme/atfetme teorisi” başlığı altında ele alınmaktadır. Bu teorinin temel varsayımı, insanların yaşadıkları çevrede meydana gelen olay ve olgulara nedensel açıklamalarda bulunma çabasıdır (Kartopu, 2013: 240).

Yükleme teorisi, insanların toplumsal olayları nasıl anladığı ve açıkladığı üzerinde durur. Birey, sebep sonuç ilişkisini nedensellik olarak adlandırılan bilişsel sistem aracılığıyla kurmaktadır. Fakat aynı olayları bazı bireyler neden olarak görürken bazıları da sonuç olarak değerlendirebilmektedir. Dolayısıyla nedensel açıklamalar kişisel özellikler, inanç, değer ve çevre bileşenlerinin etkisiyle şekillenen kişiye özgü, özgün bir tutum olarak kendini göstermektedir (Gürses, 2008: 361).

Dinin en önemli birinci niteliği, bireylerin gözlemlediği ve deneyimlediği olay ve olgulara çeşitli anlam çerçevesi sunmak, onların kontrol ve özsaygı duygularını güçlendirmektir. Dini referanslar bireye evrenin işleyiş ve düzeni hakkında kapsamlı ve entegre açıklamalar sunar. Din en çok trajik olaylar ve kriz zamanlarında belirgin bir biçimde bireyin dayanıklılığını artıran bir unsur olarak belirmektedir. Birey başına bir sıkıntı geldiğinde, Tanrı bana kaldıramayacağım bir yükü vermez, bu başıma geldiğine göre başa çıkabileceğim bir olaydır şeklinde düşünme eğilimine girerek kendini Tanrısal planın bir parçası olarak görmektedir. Din bu yönüyle bir anlam kaynağıdır. Dinin en önemli ikinci özelliği olayları öngörme ve kontrol etme ihtiyacını ve arzusunu tatmin etme gücüdür. Birçok dinde bireyler, gelecekte meydana gelecek sonuçları dua aracılığıyla kontrol edebileceğine inanmaktadır. Gelecekle ilgili Tanrı'ya iman etme ve güvenme iyimserliği gelecekteki olası olayları ve sonuçlarını kontrol etme arzusunu tatmin etmektedir (Spilka ve diğerleri, 1985: 7-8).

Bauman'ın (2014), Tanrı'nın rutini bozma, kurala istisna getirme doğaya ve doğal fenomenlere müdahale edebilme kudreti olarak tanımladığı mucize kavramının, inananın zihninde ve gündelik yaşamındaki karşılığı “dua”dır. İnananlar “dua” yoluyla Tanrı'nın rutini bozarak kurala istisna getirmesi ve doğal fenomenlere müdahale etmesi için yakarıшта bulunmaktadırlar. Müminin inanç dünyasında “dua” fiili bir mucize beklentisinin davetiyesidir. Sürekli dua ederek Tanrı'nın müdahalesini uman kişi, yaşamında meydana gelen olumlu değişiklikleri, gönderdiği çağrıya Tanrı'nın karşılık verdiğiine yordamaktadır. Çağrısına karşılık aldığına inanan mümin için bu durum iman motivasyonunu artıran bir etmendir. İnsanlar başlarına gelen bela, afet ve felaketin def'i için yakarıшта bulunduğu gibi; bolluk, bereket ve güzel şeyleri talep etmek için de dua etmektedirler. Fakat insanlar genellikle her şeyin yolunda gittiği varsıl ve sağlıklı zamanlarda değil de dara düştüklerinde ve baş edemedikleri bir felaketle karşılaştıklarında Tanrı'dan yardım dilenmektedirler. İnanan ve inanmayan herkes baş edemediği ani felaketlerde aşkın bir gücün yardımına başvurmaktadır. Kur'an'ı Kerim'de insanın felaket sırasındaki imdat çağlığı ve sonrasında takındığı tutum şu şekilde tasvir edilmiştir.

“O, sizi karada ve denizde gezdirip dolaştırandır. Öyle ki gemilerle denize açıldığınız ve gemilerinizin içindekilerle birlikte uygun bir rüzgarla seyrettiği, yolcuların da bununla sevindikleri bir sırada ona şiddetli bir fırtına gelip çatar ve her taraftan dalgalar onlara hücum eder

de çepeçevre kuşatıldıklarını (batıp boğulacaklarını) anlayınca dini Allah'a has kılarak “Ant olsun, eğer bizi bundan kurtarırsan, mutlaka şükredenlerden olacağız” diye Allah'a yalvarırlar. Fakat onları kurtarınca, bir de bakarsın ki yeryüzünde haksız yere taşkınlık yapıyorlar. Ey İnsanlar! Sizin taşkınlığınız, sırf kendi aleyhinizedir. (Bununla) sadece dünya hayatının yararını elde edersiniz. Sonunda dönüşünüz bizedir. (Biz de) bütün yaptıklarınızı size haber vereceğiz” (Yunus, 10:22-23).

Mümin için dua, kulun Tanrı'ya ilettiği bir arzuhal dilekçesi niteliğindedir. Duanın karşılık bulması farklı şekillerde tezahür edebilir. Bazı dualar hemen karşılık bulabilir. Bu anlamda bu tür dualara kabul edilmiş dua denilebilir. Kur'an'da Zekeriya kıssası olarak bilinen hadisede, Zekeriya'nın Rabbinden imkansızı istemesi ve bunun gerçekleşmesinden bahsedilmektedir. “Gerçek şu ki ben, benden sonra gelecek akrabalarım (ın isyankâr olmaların) dan korkuyorum. Karım ise kısırdır. Bana kendi tarafından; bana ve Yakub hanedanına varis olacak bir çocuk bağışla ve onu hoşnutluğuna ulaştırmış bir kimse kıl!” (Meryem 19/5).

Zekeriya'nın insan doğasına ve doğa yasalarına aykırı olan bu istisnai talebi bir mucizenin gerçekleşmesiyle mümkündür. Nitekim mucizenin gerçekleştiği ve duanın kabul edildiği şu ayetlerle ifade edilir. “Biz de onun duasını kabul ettik ve kendisine Yahya'yı bağışladık. Eşini de kendisi için, (doğurmaya) elverişli kıldık. Onlar gerçekten hayır işlerinde yarışılar, (rahmetimizi) umarak ve (azabımızdan) korkarak bize dua ederlerdi. Onlar bize derin saygı duyan kimselerdi” (Enbiya 21/90).

İslam inancında insanın toplumsal faydaya uygun yararlı ve güzel bir işte çalışması fiili dua niteliğindedir. İnsanın çalışarak ve çaba göstererek ulaşmaya gayret ettiği arzu ve istekleri onun hakkında hayırlı olmayacağından askıya alınmış, karşılığı ahirette verilmek üzere ötelenmiş olabilir. Nitekim dünyada çalışarak isteklerine ulaşamayanların arzularının ahirette fazlasıyla karşılanacağı birçok ayette ifade edilmiştir. “İman edip salih amel işleyenler var ya, onları içinden ırmaklar akan ve içinde ebedi kalacakları cennet köşklerine yerleştireceğiz. Çalışanların mükafatı ne güzeldir! “(Ankebut 29/58).

Bazı dualar da musibet ve belayı defederek karşılık bulabilir. Namazda her rekâtta okunan Fatiha süresi dua niteliğinde ayetlerden oluşmaktadır. Fatiha süresi ile Müslümanlar; tapınmaya, kulluğa yaraşır olan yardım ve destek umulacak tek

varlığın alemlerin rabbi olan Allah olduğunu ikrar etmektedirler. Ayrıca musibet ve belalarla helak olmuş toplumlardan beri kılınmaları ve kendilerine doğru yolda, nimet verilenlerin yolunda sebat etme gücü bahşedilmesi için yakarmaktadırlar. Müslümanlar arasında dua ile isteklerinin karşılanacağı, işlerinin rast gideceği bela ve musibetlerin defedileceği hatta kaderin yön değiştirebileceğine yönelik olumlu algı, dua motivasyonunu güçlendiren unsurlardır. Dua İslam inancında merkezi bir yere sahiptir. Öyle ki Kur'an'ı Kerim'de duanın fonksiyonu şu ayetle veciz bir biçimde ifade edilmektedir. (Ey Muhammed!) De ki: “Duanız olmasa Rabbim size ne diye değer versin! ...” (Furkan 25/77).

Dua inananlar için musibet, korku ve beladan korunmanın zırhı ve kalkanıdır. Gazali, *İhyau Ulumi'd-Din* adlı eserinde dua konusuna ve duanın kaderle olan ilişkisine geniş yer ayırmıştır. Ona göre, dua kalkanın okları engellediği gibi kötülüğü engellemektedir (Schimmel, 2004: 172). Dara düşen, korku yaşayan insanın korku ve sıkıntılarını giderecek olan kimse kendisinin dengi başka bir insan değildir. İnsanın yardımını umacağı ve el açıp boyun bükeceği kapı; varlıklı, nüfuz sahibi, güçlü fani bir varlığın kapısı olmamalıdır. Yardım ve talepte bulunmanın adresi şu ayetlerde açık bir şekilde ifade edilmiştir. “Yalnız sana ibadet ederiz ve yalnız senden yardım dileriz” (Fatiha 1/5).

Yine bir başka ayette insan, herhangi bir kapının kulu olmaya değil Allah'ın kulu olmaya davet edilmektedir. “Yahut kendisine dua ettiği zaman zorda kalmışa cevap veren ve başa gelen kötülüğü kaldıran, sizi yeryüzünün halifeleri kılan mı? Allah ile birlikte başka ilah mı var? Ne kadar az düşünüyorsunuz!” (Neml 27/62).

Dua etmek, gündelik yaşamda karşılaşılan problemler, zorluklar, kaygı ve stresle başa çıkabilmek için Allah'a dayanmak, yardım ve desteğini ummaktır. Dua, zorluklar karşısında direnme, sabır ve sebat etme gücü verir. Dua etmek hem psikolojik hem fiziksel sağlığa olumlu biçimde tesir eden en etkili başa çıkma stratejilerinden biridir (Kavas, 2013: 149).

Güler, insan iradesi dışındaki nedenlerden kaynaklanan ve tüm tedbirlere rağmen gelmesi muhtemel bazı belaları Allah'ın dua ile uzaklaştırabileceğini, bunu da insan ile Allah arasında dua aracılığıyla kurulan özel ahlaki ilişkiyle açıklamaktadır. O, dua karşılığında insanın bazı iyilik ve lütuflara mazhar olabileceğini kabul etmektedir. İnsanlar, duanın gücünü gündelik yaşamlarında tecrübe etmişler ve bunu “Az sadaka çok bela defeder” şeklinde ifade etmişlerdir. Güler, kader inancı konusunda, belirlenmiş kader ve belirlenmemiş kader ayrımı

yapmaktadır. Belirlenmiş kaderi Allah'ın evren ve insan için koyduğu statik yasalara bağlarken, insanın dua aracılığıyla Allah ile kurduğu özel ve özgür ahlaki ilişkide belirlenmemiş dinamik bir kader olduğunu öne sürmektedir. Güler'e göre, dinamik kaderin nasıl tecelli edeceği, insanın özgür iradesi ve tercihlerinin istikametiyle ilgilidir. Allah'ın iradesinin insanın iradesine bağlı olduğu Kur'an'da İsrâ süresi sekizinci ayet mealinde şu şekilde delillendirilmektedir “Umulur ki Rabbiniz size merhamet eder. Eğer siz dönerseniz, biz de döneriz. Biz cehennemi kafirlere bir zindan yapmışızdır” (Güler, 2015: 98).

1.1.5.5. Teistik Açıklama ve Yorumlama Biçimi Olarak Kadercilik

İnsanın gündelik yaşamında karşılaştığı olayları, problemleri açıklama ve yorumlama arzusu, varoluşsal olarak dünyayı anlama ve kavrama gereksiniminin bir parçasıdır. İnsanın anlama, açıklama gereksinimi farklı düzeylerde her insanda bulunan ve başka gereksinimlere indirgenemeyecek kadar özgün ve varoluşsal bir gereksinimdir. Bu gereksinimin karşılanması insan ruhunu tatmin eden bir eylem olması nedeniyle buna ilişkin tutarlı bir algı ve kavrayış geliştirmek önemlidir (Akıncı, 2005: 9).

İnsanlık tarihiyle yaşıt olan anlam arayışı insan doğasının tabii bir sonucudur. Aristoteles insanın bu doğal ihtiyacına *Metafizik* adlı eserine başladığı şu cümleyle dikkat çeker “Bütün insanlar doğal olarak bilmek isterler” (Halper, 2012: 23). İnsanlar, karşılaştıkları olay ve olguları anlamak ve yorumlayabilmek için bir çerçeveye ihtiyaç duyarlar. Dinlerde kader doktrini insanlara bu çerçeveyi sunar. Dinler sorulara tatmin edici cevaplar sunabildiği ölçüde referans niteliğini sürdürebilmektedir. İnsanın anlama ve idrak gücünü aşan bazı konularda teistik dinlerin sunduğu argümanlar, teistik kader inancı ve bazı yorumlarıyla kaderciliktir.

Dinler, bireysel ve toplumsal olayları nasıl anlamlandırmamız ve açıklamamız gerektiği konusunda birtakım öneriler sunmaktadır. Bazı dinler, insanın başına gelenlerin Tanrı'nın iradesi ve dilemesiyle gerçekleştiğini ve insanların sınanmakta olduğunu ifade etmektedir. İslam'ın kutsal kitabında kimlerin daha erdemli davranacağını sınamak için ölümün ve yaşamın yaratıldığı (Mülk 67/2); korku ve açlıkla, malı, canı ve yiyecekleri eksiltmekle sınanıldığı (Bakara 2/155) bildirilmektedir. Bu ayetler doğaüstü (Tanrısal) yüklemelerle doludur. Diğer taraftan, insanın emeğinin dışında bir karşılık göremeyeceği (Necm 53/39); insanların bizzat kendi eylemlerinin sonucunda karada ve denizde düzeni

bozduğu, kaosa yol açtığı (Rum 30/41) şeklindeki ayetler de bireye ve bireyin eylemlerine atıfta bulunarak açıklanmaktadır (Gürses, 2008: 362).

Yaratılış teorisine inanan kişinin Tanrı ile ilişkisi kader ekseninde kurulan bir ilişkidir (Küskü, 2006: 2). Bu bağlamda yaratılış teorisine inanan müminlerin Tanrı tasavvuru, bireysel ve toplumsal ilişkilerini etkilemektedir. Şöyle ki Tanrı, kâinatı ve içindeki her şeyi yaratmış ve sonra sorumsuzca onları kaderine mi terk etmiştir; yoksa onları sürekli gözetmekte midir? Bu sorulara cevap niteliğinde sayılabilecek, Ayete-l Kürsi olarak bilinen ayetlerde “Allah kendisinden başka hiçbir ilah olmayandır. Diridir, kayyumdur (Evreni yöneten). Onu ne bir uyuklama tutabilir ne de bir uyku.... Gökleri ve yeri gözetmek ona güç gelmez...” (Bakara 2/255) biçiminde ifade edilmektedir. Bu ayetten açık bir biçimde Tanrı’nın her an gözünü kırpmadan evreni idare etmekte olduğu ve bunu rutin/sıradan bir işmiş gibi kolaylıkla yaptığı anlaşılmaktadır. Yarattığı her şeyin idaresini üstlenen sorumlu bir Tanrı tasavvuruna sahip olmak, insana varoluşsal bir anlam/amaç çerçevesi sunabilir ve kişi varoluşsal amacı gerçekleştirme edimini anlamlı bulabilir. İnsan, kendine terk edilmemişlik duygusunun verdiği güvenle sorumluluğunu gönüllü olarak üstlenebilir. Diğer taraftan kaderine terk edilmişlik duygusu, rüzgârın önünde savrulan yaprak misali yönünü rüzgârın tayin ettiği edilgen kaderci insanla ilintilidir. Kendine terk edilmemiş olduğuna inanan kimse, zor ve sıkıntılı zamanlarda baş gösteren kaderine terk edilmişlik duygusunun kederiyle daha kolay başa çıkabilir.

Yapılan araştırmalar meydana gelen olayların büyüklük ve şiddeti arttıkça, olağandışı ya da doğa üstü vakalar vuku buldukça bunun nedenlerini Tanrı’ya atfetme olasılığının arttığını ortaya koymaktadır. İnsanın toplumsal çevresi, yaşadığı ortam ve içinde bulunduğu koşullar olayları algılama ve anlamlandırma yeteneğini etkilemektedir. Bu bağlamda toplumsal şartlar, yaygın inanış ve anlayış tarzları, söylemlere, referanslara kaynaklık eden dinsel çerçevenin varlığı, nedensel açıklama ve yorumları etkileyen unsurlar arasında yer almaktadır. Dolayısıyla nedensel açıklamaların temelinde toplumsal yapının olduğu söylenebilir. Nedensel açıklamaları bireysel yapıyla ilişkilendirenler, bireysel yapının toplumsallığın bir inşası olduğu gerçeğini göz ardı etmektedirler (Macit, 2014a: 30-31). Sosyo-kültürel yapı ve inançlar, nedensel açıklama kalıplarına yansımaktadır. Bireyci toplumların sosyo-kültürel ortamında elinin emeğiyle geçinen, bağımsız karakterli ve girişimci bireyler ön plandadır. Diğer taraftan kamucu toplumların sosyo-

kültürel yapısı, elinin emeği yerine elin emeğiyle geçinen ve kaderin buyruğuna boyun eğen bağımlı bir tipolojiyi ön plana çıkarmaktadır. Bireyci toplumlar başarısızlıkları bireysel refleks ve sorumlulukla, bireyin gücünü aşan doğaüstü felaketleri nedensellik yasasıyla açıklayabilmektedir. Kamucu toplumda bireyin yaşadığı başarısızlıkların nedeni genellikle onun dışındaki faktörlerdir. Kamucu toplumlarda genellikle düşman dışarıdadır. Bireyci toplumlarda başarı bireyin kendi çabasına bağlıyken, kamucu toplumlarda başarı daha çok başkalarının çabalarına bağlıdır.

Açıklama, anlama, yorumlama biçimi olarak Tanrı fikri, kader için iyi olabilir. Ancak Tanrı'nın iyi olarak kabul edebileceği kader ile, gündelik yaşamda deneyimlenen kader aynı tasarıma sahip olmayabilir (Corrie, 2013: 705). İslam kültüründe Musa-Hızır kıssası adıyla bilinen ve Kehf süresinde birtakım olaylar dizisinin anlatıldığı ayetlerde verilmek istenilen mesaj konusunda farklı yorumlar ortaya atılmıştır. Fakat bu yorumların ortak noktası; varlık dünyasındaki fenomenlerin açık ve örtük amaçları olabileceği ve algı eşiği duyu dünyasından ibaret olan insanın bazı şeyleri kavrama ve yorumlamasının olanaksız olduğu yönündedir (Öztürk, 2003: 249-251).

Aşkın bir varlık olan Tanrı'nın mutlak ilim ve kudretiyle kuşattığı, varlık planında yer alan fenomenlere yönelik iyi ve kötü tasarımları duyu dünyasıyla kavranamayacak boyutlardadır. Bir olayın mutlak ilim ve kudret sahibi Tanrı katında iyi olarak kabul edilmesi ile algı eşiği duyu dünyasıyla sınırlı insan nezdinde kötü olarak yorumlanması, kader olgusunun Tanrı ve insan bakımından farklı olumsuzluğa sahip bir içeriği olduğu Musa-Hızır kıssası olarak bilinen ayetlerde kendini göstermektedir.

“Derken kullarımızdan bir kul buldular ki, biz ona katımızdan bir rahmet vermiş, kendisine tarafımızdan bir ilim öğretmiştik. Mûsâ ona, “Sana öğretilen bilgilerden bana, doğruya iletici bir bilgi öğretmen için sana tabi olayım mı?” dedi. Adam şöyle dedi: “Doğrusu sen benimle beraberliğe asla sabredemezsin” “İç yüzünü kavrayamadığın bir şeye nasıl sabredebilirsin?” Mûsâ, “İnşaallah beni sabırlı bulacaksın. Hiçbir işte de sana karşı gelmeyeceğim” dedi. O da şöyle dedi: “O halde eğer bana tabi olacaksan, ben sana söylemedikçe hiçbir şey hakkında bana soru sormayacaksın.” Derken yola koyuldular (Kehf 18/65-71).

Bu ayetlerde hikmet kavramı öne çıkmaktadır. Hikmet kavramı zengin bir anlam çeşitliliğine sahiptir. Hikmet, dini konularda derin bilgi ve kavrayış sahibi olmak, “eşyanın hakikatini olduğu gibi bilmek” ve “yüce varlıkları yüce bir ilimle bilmek” anlamlarına gelmektedir (Uğur, 2010: 138). Bilge kulun “*iç yüzünü kavrayamadığın bir şey*” biçimindeki sözlerle eşyanın tabiatını bilmeye, diğer bir deyişle hikmete vurgu yapılmaktadır. Bilge kulun Musa’ya yönelik sabırsızlık vurgusu, Musa’nın eşyanın özüne olan yüzeysel bilgisine ve kavrayışına yapılan bir göndermedir.

“Nihayet, bir gemiye bindiklerinde (adam) gemiyi deldi. Mûsâ, “Sen onu içindekileri boğmak için mi deldin? Doğrusu, şaşılacak bir iş yaptın.” dedi. Adam, “Sen benimle beraberliğe asla sabredemezsin, demedim mi?” dedi. Mûsâ, “Unuttuğum için bana çıkışma ve bu işimde bana güçlük çıkarma!” dedi. Yine yola koyuldular. Nihayet bir erkek çocukla karşılaştıklarında adam (hemen) onu öldürdü. Mûsâ, “Bir cana karşılık olmaksızın suçsuz birini mi öldürdün? Andolsun çok kötü bir iş yaptın!” dedi. Adam, “Sana, benimle beraberliğe asla sabredemezsin demedim mi?” dedi. Mûsâ, “Eğer bundan sonra sana bir şey hakkında soru sorarsam, artık benimle arkadaşlık etme. Doğrusu, tarafımdan (dilenecek son) özre ulaştın (bu son özür dileyişim)” dedi. Yine yola koyuldular. Nihayet bir şehir halkına varıp onlardan yiyecek istediler. Halk onları konuk etmek istemedi. Derken orada yıkılmaya yüz tutmuş bir duvar gördüler. Adam hemen o duvarı doğrulttu. Mûsâ, “İsteseydin bu iş için bir ücret alırdın” dedi. Adam, “İşte bu birbirimizden ayrılmamız demektir” dedi. “Şimdi sana sabredemediğin şeylerin içyüzünü anlatacağım.” “O gemi, denizde çalışan bir takım yoksul kimselere ait idi. Onu yaralamak istedim, çünkü onların ilerisinde, her gemiyi zorla ele geçiren bir kral vardı.” “Çocuğa gelince, anası babası mü'min insanlardı. Onları azgınlığa ve küfre sürüklemesinden korktuk”. “Böylece, Rablerinin onlara, bu çocuğun yerine daha hayırlı ve daha merhametli bir çocuk vermesini diledik”. “Duvar ise şehirdeki iki yetim çocuğa ait idi. Altında onlara ait bir define vardı. Babaları da iyi bir insandı. Rabbin, onların olgunluk çağına ulaşmalarını ve Rabbinden bir rahmet olarak definelerini çıkarmalarını istedi. Bunları ben kendi

görüşüme göre yapmadım. İşte senin, sabredemediğin şeylerin içyüzü budur” (Kehf 18/72-82).

Kıssada Musa ile Hızır olarak bilinen bilge bir kul arasında geçen olayların açıklama, yorumlama ve anlamlandırılmaları arasındaki fark, kader olgusunun Tanrı ve kul arasında farklı olumsuzluklara karşılık gelen içerimlere sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Geminin batırılması, yüzdürülmesinden; çocuğun ölümü yaşamış olmasından daha hayırlı sonuçlar doğuracak olması bilgi ve gözlemlerle anlaşılamayacak kadar derin bir kavrayışa diğer bir deyişle hikmete sahip olmayı gerektiren bir konudur.

1.1.5.6. Din, Toplum ve Kader

İşlevselcilik, 19. Yüzyılda Comte’un sosyoloji ve biyoloji arasında kurduğu ikna edici anolojik ilişkiye, sonradan Herbert Spencer ve Emile Durkheim tutarlılık kazandırarak işlevselcilik düşüncesinin yayılmasını sağlamıştır. Özellikle Durkheim ile birlikte işlevselcilik sosyolojinin bilimsel nosyonunun etkin bir formu haline gelmiştir. İşlevselcilik, doğa bilimleri modelinin sosyal bilimlere yansıtıldığı bilimsel bir yaklaşımdır. Durkheim, toplumsal olgunun, doğa bilimlerinin izlediği bilimsel yöntemleri paylaşması gerektiğine yönelik güçlü vurgusuyla bu yönde oluşan toplum bilimdeki uzlaşmayı pekiştirmiş ve doğa bilimleri arasındaki yerini sağlamlaştırmıştır (Esgin, 2014: 149).

İşlevsel analiz toplumsal olguların içkin oldukları yapılar üzerindeki sonuçlarıyla ilgilidir. İşlevler, toplumsal yapılarda düzen ve uyum sağlayan gözlenebilen sonuçlar yaratırlar. İşlev bozuklukları ise düzen ve uyumu azaltan, bozan sonuçlar doğururlar. (Coser, 2015: 484).

İşlevselcilik, organik yaşam formundan uyarlanmıştır. Buna göre organizma parçalardan oluşmaktadır ve bir organizmanın parçaları organizmanın bütünsel işleyişine katkıda bulunur. Bu yaklaşıma göre, toplum birbirine bağlı gruplardan oluşan ve her grubun toplumsal işleyişe katkıda bulunduğu bir sistem olarak görülmektedir. Toplumu oluşturan bir kültürde meydana gelen değişiklik, toplumun başka bir kültürüne karşılık gelen değişikliklere neden olabilir. İşlevselci yaklaşım sosyal sistemlerin varlığını sürdürmesi için karşılanması gereken birtakım gereksinimlerin bir işlevsel zorunluluk olduğunu öngörür (Chilcott, 1998: 103).

Kültürler, kurumlar, zihniyetler, olay ve olguların anlaşılmasında din temel bir referans çerçevesi oluşturur. Din, hem bireysel hem toplumsal düzeyde bireylerin tutum ve davranışlarını etkileyen ve belirleyen bir dinamiktir. Çağdaş

toplumlarda olgular süreçsel değişime ve işlevsel dönüşüme uğramakta buna paralel olarak din de doktrinel ve pratik düzeyde kendini yeniden yapılandırarak işlevselliğini sürdürebilmektedir. Din, her zaman toplumsal değişime uyum sağlamayabilir. Bazen din değişime karşı direnç gösterebilir. Dinin işlevselliği hakkındaki yaklaşımlar çağdaş toplumlara egemen olan süreç ve yapılar çerçevesinde ele alınmaktadır. Toplumsal ve eko-politik düzen, dinin işlevsellik düzeyini belirleyen unsurlardır. Din, bu süreçsel gelişimi destekleyebileceği gibi bunu geciktirebilen bir rol de oynayabilir. Dinin hangi rolü oynayacağı içinde yaşadığı toplumun bağlı olduğu kültürel değerlerle ilgilidir. Sosyo ekonomik gelişmelerle birlikte ortaya çıkan yeni değerler ve anlam kalıplarının eskilerle olan olası uyumsuzluğunun yaratacağı gerilim ve çatışmanın etki düzeyi dinin gücüne bağlıdır. Geleneksel toplumların çağdaşlaşma sürecinde yaşadığı değişim ve dönüşümden dinin işlevsel yönü de payını almıştır. Bu bağlamda dinin işlevsel dönüşümünün anlaşılmasını mümkün kılan bazı düşüncülerin bakış açıları öne çıkmaktadır. Bunlardan biri olan Berger'e göre dinin işlevi sahip olduğu toplumsal etkiyle ilgili fakat sadece onunla sınırlı değildir. Dinin bireysel tutum ve davranışlar yönünden bazı işlevlere de sahiptir. "Dinin en önemli toplumsal işlevi sembolik bütünleştiriciliktir" (Hülür ve Kalender, 2003: 65-67).

Durkheim'a göre, toplumsal gereksinimlerin araştırılması ve toplumsal olguların tarihsel bağlamından soyutlanarak ele alınması durumunda olgular işlevsellik kazanmaktadır (Ritzer, 2014: 220-221). Durkheim, sosyolojinin inceleme konusunu gözlemlenebilir ve duyularla kavranabilir nesneler olarak belirlemiştir. Bu bağlamda inanç, din, kutsal, mit gibi fenomenler öznel oldukları için bilimsel gerçekliğin değil, toplumsal gerçekliğin konusudur. Dini fenomenlerin kutsallığı varoluşsal değil, kurgusaldır. Diğer bir deyişle, dini fenomenlere kutsallık atfeden kutsallık düşüncesinin kaynağı toplumdur (Adıbelli, 2011: 80).

Durkheim'e göre din toplumsal deneyimin bir yansımasıdır. Dinin kaynağı kutsallar değil, toplumdur (Eliade, 2004: 25-26). Durkheim, dinin özünü diğer bir deyişle kutsalı, maddi unsurlardan ayrı tutmuştur. Kutsal, simgeler ve ritüellerle bireyi toplumsallaştırmakta ve bir ahlaki güç kazandırmaktadır. Ahlaki bağlar zamanla bilişsel bağlara dönüşür. Durkheim, insanlara esin kaynağı olan ve toplumsal düzeni sağlayan aşkın ahlaki gücün Tanrı değil, toplum olduğunu öne sürmüştür. Dolayısıyla din, Durkheim'a göre toplumu temsil eden bir semboller sistemidir (Ritzer, 2014: 209).

Din, birey ve toplumun anlam boşluklarını doldurabildiği, problemlere çözümler üretebildiği ölçüde kendi ilkelerini hayata geçirebilmektedir. Din, bu bağlamda insanın kendi bilincinde ve toplumsal dünyanın yaşam pratiklerinde, insanla ilişkili fakat aşkın, mistik ve korkutucu bir güç, kutsal bir evren inşa etme girişimidir. Kutsalın bu mistik ve korkutucu yönü insan için hem bir tehdit hem de insana yönelişi bakımından aşkın bir güç olarak insan yaşamını anlamlandıran ve düzene sokan, sıkıntı ve problemlerine kalkan olan bir unsurdur. Kutsalın tehlikeli yönünü, dindar insan kutsala sığınarak bertaraf etmektedir (Akyüz, 2013: 374-375).

Din, kişisel deneyimlere, öznel yaşantılara ve vicdanlarda yaşamaya münhasır kılınamayacak kadar güçlü etkilere sahiptir. Din, toplumsal olan insanın şahsında gündelik yaşamda vücut bulur. İnsan, dini inancını yaşayarak, yayarak, konuşarak çevresini etkilemeye çalışır. Bireyler fikirlerini ve inançlarını birbirlerine aktararak etkileşirler. Dinler, tarihsel süreçte toplumsal bütünleşmeyi sağladıkları gibi, toplumsal ayrışmalara yol açan bir işlevselliğe de sahip olmuşlardır (Akyüz ve Çapcıoğlu, 2013: 46-47).

Pargament dini, kutsalla ilgili anlam arayışı olarak ele almıştır. Bu yaklaşım, kutsal olanla ve kutsal alanla ilgili anlam arayışını kapsamaktadır. Arayış, kutsal olanı keşfettikten sonra kutsal alanın belirlenmesi, korunması ve dönüşümünü ifade etmektedir. Din, insanın anlam arayışında izlediği birçok yoldan biridir. Tarihsel olarak psikoloji ve akıl sağlığı uzmanlarınca sığ ve basmakalıp bir bakış açısıyla din, büyük ölçüde inkâr ve kaygıya karşı bir savunma mekanizması olarak görülmekteydi. Dinin, problemlerle aktif başa çıkma ve zorluklarla yüzleşme fonksiyonu göz ardı edilmekteydi. Bugün birçok araştırma dinin, pek çok amaca hizmet edebilen çok işlevli bir olgu olduğunu ortaya koymaktadır. Dini başa çıkmanın kaygıyı azaltma, kişisel denetim, iç tatmin, kendini geliştirme ve anlam arayışı yönünden psikolojik; sosyal yakınlık gereksinimi, dayanışma ve bağlılık yönünden sosyal; fiziksel sağlık uygulamaları yönünden fiziksel işlevlerle ilişkilendirilmiştir. Dinin bunun ötesinde ve öncesinde aşkın olanla ilişkisini düzenleyen manevi amaçlara hizmet eden işlevi söz konusudur. Dinin hizmet ettiği işlevler bütüncül olarak değerlendirildiğinde dini başa çıkmanın çok boyutlu bir işlevselliğe sahip olduğu söylenebilir (Pargament ve Abu Raiya, 2007: 743-744; Hustoft ve diğerleri, 2013).

İşlevselciliğin temel önermesinde işlev ve fayda arasında kurulan simetrik ilişkiye göre bir toplumsal olgu toplumsal yapının işleyişine fayda sağladığı ölçüde

işlevseldir. İşlevlerin toplumsal gereksinimleri karşıladığı ve kurumsal yapılar arasındaki ilişkiyi dengede tutabildiği oranda başarılı olduğu söylenebilir. İhtiyaçları karşılanamaması ve toplumsal yapılar arasındaki ilişkilerde dengenin sağlanamaması halini Merton, sistemin uyum ve bütünlüğünü azaltan bozuk işlevler olarak adlandırmıştır. Merton'un bilinen diğer işlev sınıflamalarından biri de "açık" ve "örtük" işlevdir. Açık işlev, toplumsal yapıların görülebilen veya öngörülebilir amaçları ve görevleri; örtük işlev, görülemeyen veya öngörülemez amaçlar ve sonuçlarıyla ilgilidir (Açı ve Yolcu, 2017: 51-52). Din toplumsal düzeni ve uyumu sağlayabildiği ölçüde toplumsal faydaya işlevsel bir katkı sağlamış olur. Diğer taraftan toplumda çatışma, çekişme ve ayrışmaya neden olduğunda, toplumsal düzeni bozan bir işlev kazanabilmektedir.

Dinin bireye yararlı mı yoksa zararlı mı olduğu sorusuna verilecek yanıtlar bazı nedenlerden dolayı kolay değildir. Gerek bu konudaki ampirik araştırmaların yetersizliği gerek dinin insan yaşamına etki eden çok boyutlu niteliği bu konuda belirgin bir yanıt verilmesini güçleştirmektedir. Dinin insanlara maliyetleri ve faydaları söz konusudur. Dinin insanlara sağladığı faydanın derecesi, ona atfedilen değere, dini öğretinin türüne, sunduğu manevi tatmin gücüne, durumsal koşullara, sosyo kültürel bağlama ve dini öğelerin insan yaşamına ne ölçüde entegre olabildiğine göre değişebilmektedir (Pargament, 2002: 169).

Toplumsal yaşamda sosyo-ekonomik koşulların dini ahlak üzerindeki belirleyici etkisi yadsınamaz. Fakat sosyo-ekonomik koşullardan daha çok, dini ahlaka asıl rengini veren, onu biçimlendiren dini amaç ve vaatlerin kapsamıdır. Bu amaç ve vaatler ana unsurlar korunarak sonraki kuşaklar tarafından dini toplulukların ihtiyaçlarına uygun olarak yeniden yorumlanır. Din yerleştiği toplumsal tabaka mensuplarına statü sağlamış ve yaşam tarzlarında uzun süreli kalıcı etkiler bırakmıştır. Tek başına dinin iktisadi ahlakı belirlediği söylenemez. Bu birçok faktörün etkisine bağlıdır. Fakat din toplumsal tabakaların iktisadi ahlak sistemini etkileyen pratik ahlak üzerinde etkin bir rol oynamıştır. Din, Konfüçyüs gelenekte seküler, rasyonalist ve eğitilmiş bürokrasinin; Hinduizm'de, Veda eğitiminden geçmiş Brahmanların; Budizm'de konar göçer evsiz keşişlerin, erken dönem İslamiyet'te savaşçı mücahitler, Orta Çağ İslam'da mistik çileci tasavvuf mensuplarının; Yahudilik'te yarı-proleter, rasyonalist burjuva entelektüellerin; Hristiyanlıkta kentli, gezginci zanaatkâr tabakanın statü ahlakıydı (Weber, 2007: 164-167)

Dinler, gündelik yaşamın gerçek sorunlarıyla, hayatı değersizleştiren, anlamsızlaştıran ve amaçsız kılan; keder, ölüm, kaygı gibi etkenlerle yüzleşmekle ilgilidir. Dinler, bireysel ve toplumsal alandaki değerleri tahkim etmenin yanı sıra bu değerleri güçlendirmekle ve insan hayatının anlamlı, amaçlı bir hedefi olup olmadığıyla yakından ilgilidir. Dinlerin merkezinde yer alan en can alıcı soru ve sorunlar şunlardır: Hayatımda her gün karşılaştığım problemlerle en iyi biçimde nasıl başa çıkabilirim? Gerçekten yaşamaya değer bir hayat nasıl olmalı ve benim bu hayattan beklentim ne olmalıdır? Bu bakımdan dinler işlevlerini tam olarak yerine getirebildiklerinde yaşamın problemleriyle başa çıkmanın, uyumlu ve tatminkâr bir birey olmanın yollarını öğretebilmektedir. Bu bağlamda din, bireyin kendine değer vermesini ve kalıcı tatminlere yönelmesini desteklemektedir. Din, bireyin olumlu yaşam beklentilerini teşvik etmekte, olumsuz sayılabilecek eğilimlerden kaçınmasını, güçlü ve yaratıcı davranışlar geliştirmesini sağlayabilmektedir (Runzo ve Martin, 2002: 44-45).

Dinin en önemli işlevi nedir? Sorusuyla ilgili kategorik tartışmalar, dinin gündelik yaşamda ve krizlerde hizmet ettiği amaçlarla karşılaştırıldığında önemsiz bir ayrıntıdır. Pargament ve arkadaşları (2000: 521), dinin beş önemli işlevinden bahseder. Bunlar anlam, kontrol, manevi tatmin, manevi yakınlık ve yaşamsal dönüşümdür. Din, insanın acılı ve şaşırtıcı yaşam döngüsündeki anlam arayışında anlama, kavrama ve yorumlama çerçevesi sunar. Din, insanın gücünü aşan olaylarda başa çıkmaya yönelik kendi yaşamıyla ilgili kontrol duygusu kazandıracak birçok referans sunar. Din her an yaşanabilecek afet, felaket ve kayıplar bakımından insanın kaygılarını giderecek manevi bir tatmin aracıdır. Sosyal dayanışmanın, sosyal kimlik geliştirmenin ve toplumsal bağların sigortasıdır. Din insanların büyük yaşamsal dönüşüm kararlarına ve paradigma değişimlerine yardımcı olur.

Psikolojik travmaya maruz kalmış bireylerde görülen genel belirtiler, çekilme ve gerilemedir. Örneğin yüksek kaygı düzeyine sahip bireylerin problemlerle baş etme yeterlilikleri ve etkinlikleri zayıflamakta, toplumdan soyutlanmaktadır. Bu anlamda toplumsal yaşamdan çekilen ve izole olan bireylerin daha az dini bağlılık gösterme eğiliminde oldukları söylenebilir. Dolayısıyla kutsal dil ve pratiklerinin, tedavi etmekten çok bireye koruyucu bir işlevsellik sağladığını söylemek mümkündür. İnsanın kontrol edemediği olumsuz durumlarda gerçekleşen şeylerin, kutsal iradenin kontrolü altında olduğuna

inanmanın yatıştırıcı bir etkisi olabilir. İnsan başına gelen kötülüklere, kutsalın diliyle” hayırlısı olsun”, “nasip değilmiş”, sabrın sonu selamettir” biçiminde “hayır” lı anlamlar yükleyerek, kendini zorluklara karşı daha dirençli kılabilmektedir. Başa gelen olumsuz şeyleri bir kötülük değil de bundan ders çıkarılması gereken olumlu bir durum olarak görmek, insanın problemlerle baş etmesini kolaylaştırabilmektedir. Bu açıdan insanın doğal afetlere bağlı olarak, kendi yaşamı ve çevresi üzerindeki kontrolünü kaybettiği, belirsizlik duygusu yaratan yüksek düzeyde kaygı, gerilim, ruhsal çöküntü ve büyük yıkımlara yol açan durumlarla karşılaşıldığında, problemlerle başa çıkma konusunda kutsalın dili oldukça işlevsel pratikler sunabilir (Karaca, 2003: 77-78).

Dini inançlar, insanın benlik duygusunu, değer sistemini oluşturan ve geliştiren fenomenlerdir. İnsan, dini normlar ve değerler temelinde inşa ettiği şahsiyetiyle karakteristik kişiliği arasında toplumsal hayatta bir uyum ve denge sağlama gayreti içerisinde. Bu anlamda din, insanın şahsiyetini oluşturan değerlerin kaynağı ve toplumsal hayata intibakını sağlayan kişilik ve karakterinin yapı taşıdır. Din, acıları sabra, husumeti hısnımlığa, zulmü adalete, kayıtsızlığı merhamete dönüştürebilen bir felsefe taşıdır (Özdoğan, 2006: 130-131).

Dini inançlar, ritüeller, mitler ve ibadetler kutsalın deneyimlenmesiyle dolayısıyla da varlık, anlam ve hakikat kavramlarıyla yakından ilgilidir. İnsan zihni indirgeyemediği gerçekliği zor kavramaktadır. İnsanın dürtülerine, tecrübelerine bir anlam yüklemeyen zihinsel çıkarımda bulunabilmesi ve bilincin oluşabilmesi olanaksızdır. “Gerçek ve anlamlı bir dünya bilinci, kutsallığın keşfiyle yakından ilintilidir.” İnsan zihni anlamlı olanla anlamsız olan arasında ortaya çıkan farkın gücünü ve zenginliğini kutsalın deneyimlenmesiyle elde edebilmiştir. Bu noktada din insan bilincinin tarihsel bir aşaması değil, yapısal bir unsurdur. En ilkel kültürlerde dahi, insan olarak yaşamak ve insani faaliyetlerde bulunmak her şeyden önce dinsel bir eylemdir. İnsanın her türlü yaşamsal faaliyetinin ayinsel bir yönü ve değeri bulunmaktadır. Bu bakımdan insan olmak diğer bir deyişle insanlaşmak “dinle ilişkili” olmak demektir (Eliade, 2003: 11).

1.1.5.7. Din Psikolojisinde Kader

İnsan sosyal eşitsizliğin, toplumsal tabakalaşma ve çarpık gelir dağılımının olduğu bir dünyaya gözünü açmaktadır. İnsanın mutlu ve sağlıklı bir yaşam hedefi doğal felaketler ve eşitsizlikler nedeniyle akamete uğramaktadır. İnsan gündelik yaşamda bu amaca ulaşmak için çabalamakta fakat mevcut eşitsizlikler, olası doğal

felaketler, yaşanan kayıplara bağı acılar bu hedeflere tam olarak ulaşılmasını oldukça güçleştirmektedir. Eksik veya yarım kalan umutlar, mutluluklar, insanın fiziksel ve ruhsal sağlığını bozmakta ve onu huzursuz etmektedir. İnsan, çoğunlukla isteklerini sürekli öteleyerek yaşamdan olan beklentilerini ertelemektedir. Gündelik yaşamın problemleri, zorluklarıyla sık sık sınanan insan bunun yarattığı memnuniyetsizlik ve bazen patolojik durumla baş etmek için çeşitli tutumlar sergilemekte ve bunların üstesinden gelebilmek için birden çok başa çıkma yöntemleri kullanabilmektedir.

Birçok psikolog, bireylerin yaşamın zorluklarıyla başa çıkma sürecinde dinin teselli etme, denetim duygusu kazandırma, “anlam sunma” ve “umut aşılama” motivasyonu ve işlevi üzerinde durmuşlardır. Dini başa çıkma kavramı, bireyin gündelik yaşamda karşılaştığı zorluklar, fiziksel ve ruhsal sıkıntılarla baş etmede dinin tesiri ve etki düzeyiyle ilgilidir. Bireyin, zorlukların üstesinden gelmek için Tanrı ile olan müspet ilişkisi ve olumlu işbirlikçi tutum takınmasının ruhsal ve fiziksel sağlığına olumlu etki edebilmektedir. Tanrı referanslı olumsuz dini başa çıkma tutumu takınmak ruhsal ve fiziksel sağlığı olumsuz etkileyebilmektedir. Bireyin gücünü ve olanaklarını aşan durumlarda merhametli Tanrı’ya sığınmak, ondan yardım ve destek umma fikri, kişiyi zorluklara karşı güçlü ve dirençli kılmaktadır. Bu tür olumlu dini başa çıkma süreci kişinin başına geleni içselleştirmesini, mutmain olmasını, direnme gücü ve azmi kazanmasını sağlamaktadır (Ayten ve diğerleri, 2012: 47-48).

Umut, yaşam memnuniyeti ve psikolojik sağlamlık ile dini başa çıkma arasındaki ilişkinin araştırıldığı bir çalışmada, bireylerin olumlu dine başa çıkmaya, olumsuz başa çıkmadan daha sık başvurduğu, kadınların olumlu dini başa çıkma kullanımında erkeklere göre anlamlı farklar ortaya koyduğu, yaş ve eğitim düzeyi arttıkça dini başa çıkmaya daha az başvurulduğu bulgulanmıştır (Uysal ve diğerleri, 2017, s.153-154).

Zytkoskee ve arkadaşları (1971: 96-97), kaderciliğin azınlık gruplarında ve düşük sosyo-ekonomik gelirli insanların bir özelliği olduğunu ortaya koymuştur. Yoksul insanlar ilerlemelerini kendi çabalarına değil, başka güçlü insanların çabalarına veya öngörülemeyen aşkın bir gücün etkisine bağlamaktadır. Farris ve Glen (1976), araştırmalarında benzer sonuçlara ulaşmıştır. Madsen (1973), bu iddiayı destekler nitelikteki çalışmasında ek olarak kaderciliğin düşük gelirli

insanlar arasında tevekkül ve boyun eğmeyle sonuçlandığını ortaya koymuştur (Akt. Rougier, 2011: 46).

Kaderci anlayışın iş kazalarındaki etkisinin incelendiği bir araştırmada, işletmelerin gerekli ve yeterli önlemleri almaması veya bu önlemlerin esnetilmesinin nedenleri; rekabetçi koşullar, önlemlerin belirsiz bir zamana ötelenmesi, iş sağlığı ve güvenliğinin maliyetine bağlanmıştır. Araştırma kapsamında kaderci anlayışın bilimsel yaklaşımın önüne geçtiği; “kaderci inançların iş kazaları üzerinde dolaylı ve anlamlı bir etkisi olduğu” sonucuna ulaşılmıştır (Demir ve Öz, 2018: 195).

Risk algısı ile mesleki davranış arasındaki koşutluk, maruz kalınan riskleri meşrulaştıran bir faktördür. Olası kazaları, yüksek riskli mesleklerin olağan bir sonucu olarak görme eğilimi, insan hatası ve ihmalinden kaynaklanan kazaların risk paketine dahil edilmesine, böylelikle risk algısının kendini gerçekleştiren bir kehanete dönüşmesine neden olmaktadır. Algılan risk ne kadar yüksek olursa kaderci eğilim de o düzeyde artmaktadır. Risk algısı düştükçe kaderci eğilim azalmaktadır (Yavan, 2017: 60).

İltihaplı eklem romatizması hastaları üzerinde yapılan bir çalışmada, hastaların günlük ruhsal deneyimlerinin sıklığı ve ağrı, ruh hali ve sosyal destek ile ilişkisi araştırılmıştır. Çalışma kapsamında dini başa çıkmanın üç boyutu olan; dini başa çıkma çabalarının sıklığı, dinin ağrı ile başa çıkma sıklığı ve başa çıkma çabaları etkinliği incelenmiştir. Manevi deneyimlerin sıklığı ve başa çıkma çabalarının sıklığının günlük ruh hali ve sosyal destekle ilişkili olduğu fakat günlük nükseden ağrılarla ilgisi olmadığı ortaya çıkmıştır. Hastalar yaşadıkları acılar ve sıkıntılarla başa çıkmalarını sık sık Tanrı’ya daha yakın olma arzusu hissetmek biçiminde manevi deneyimlerle açıklamışlardır. Hastaların ayrıca olumsuz dini ve manevi başa çıkma stratejilerinden fazla ve sıklıkta olumlu dini ve manevi başa çıkma stratejileri kullandıkları belirlenmiştir (Keefe ve diğerleri, 2001: 107).

Hemodiyaliz hastaları üzerinde yapılan bir çalışmada; hemodiyaliz (böbrek yetmezliği) hastalarında dini başa çıkmanın hem psikolojik sıkıntı hem de sağlıklı yaşam kalitesiyle ilişkili olduğu ortaya konulmuştur. Son evre böbrek yetmezliği olan hastalarda depresyon ve bozuk sağlıklı yaşam algısı, olumlu dini başa çıkma kullanımını olumsuz etkilemiştir. Depresif belirtiler hastalarda sağlıklı yaşam kalitesine yönelik varoluşsal mücadeleyi olumsuz etkilemektedir. Sağlıklı yaşam

kalitesindeki bozulma olumsuz dini başa çıkmayı tetiklemektedir (Ramirez ve diğerleri, 2012: 133).

Tanrı aracılı kontrol, insanın gündelik yaşamından karşılaştığı zorluklarla başa çıkmak için Tanrı ile iş birliği yapma inancını ifade etmektedir. Tanrı aracılı kontrolün yoksul mahallelerde yaşamının dirençli (kontrol edilemeyen) hipertansiyon geçirme olasılıkları üzerindeki etkisinin araştırıldığı bir çalışmada; yoksul mahallelerde yaşayan Tanrı aracılı kontrol inancına sahip insanların dirençli hipertansiyon risklerinin düşük olduğu belirlenmiştir. Dini başa çıkma stratejilerine güvenen kişiler, sıkıntılarla karşılaştıklarında zorlukları aşma noktasında büyük bir direnç ortaya koyarak sorunların üstesinden gelebilmektedir. Güçlü Tanrı aracılı kontrol inancına sahip olmanın yoksul mahallerde yaşamının zorluklarıyla başa çıkmalarını yardımcı olacağına inanan insanlar inançlarını derinleştirerek Tanrı ile iş birliğini sürdürmektedirler. Tanrı aracılı inançla beslenen umut ve rahatlık, olumsuz mahalle koşullarının yarattığı gerilimleri de hafifletebilmektedir. Bu umut ve rahatlık duygusu dirençli hipertansiyon riskini azaltan bir etmen olabilir (Krause ve diğerleri, 2017: 171).

Kesitsel araştırmalar, öfkeli Tanrı algısı ve dini çözülmeye bağlı olarak kendini gösteren olumsuz dini başa çıkmanın, depresyon ve kaygı ile güçlü bir ilişkisi olduğunu göstermektedir. Olumsuz dini başa çıkmanın problemlere eşlik etme, problemlere neden olma veya problemlerin kaynağı olma olasılığı nedensellik ilişkisi kurmayı oldukça güçleştirmektedir. Araştırma, Ortodoks Yahudiler arasında olumsuz dini başa çıkma düzeyinin artan depresif belirtilerle eşit ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Bu da olumsuz dini başa çıkmanın Ortodoks Yahudileri için depresyon nedeni olabileceğini düşündürmüştür (Pirutinsky ve diğerleri, 2011: 404).

Travma sonrası toplanan verilere dayanılarak yapılan çalışmalarda olumsuz dini başa çıkmanın nedensellik ilişkisinin yönü tartışmalıdır. Orton'un (2011: 20-23), bu bağlamda çalışmasını değerli kılan şey bireylerde manevi, dini inançlar ve sosyal destek kalitesiyle ilgili verilerin travmaya maruz kalmadan önce toplanmasıdır. Savaş gazisi askerler üzerinde yapılan çalışmada olumsuz dini başa çıkma stratejisi kullanan askerlerde TSSB (Travma sonrası stres bozukluğu) geliştirme olasılığı daha yüksek bulunmuştur. Orton, bu bağlamda dini rehberliğin askerleri savaşın görünmez yaralarından daha iyi koruyabileceğini ve iyileştirmeye yardımcı olması için kullanılabileceğini öne sürmektedir. Güçlü sosyal desteğin

koruyucu niteliği ve sosyal desteğin güçlü sosyal çevre geliştirme eğilimi olan dirençli insanların bir özelliği olup olmadığı literatürde tartışılmaktadır. Sosyal direnç eğilimi çalışma kapsamında ele alınmış ve yerleştirme öncesinde güçlü sosyal desteğe sahip olduğunu bildiren askerlerin TSSB sonrasında daha dirençli olmadıkları ortaya konulmuştur. Bu bağlamda TTSB semptomları gösteren askerlerin tedavi planlarına güçlü sosyal destek geliştirme araçlarının dahil edilmesi gerekmektedir.

Psikotik (Şizofreni vb.) hastaların intihar eğilimi ve dini başa çıkma arasındaki ilişki konulu klinik çalışmada; olumsuz dini başa çıkmanın, intihar düşüncesinin sıklığı ve yoğunluğunu önemli ölçüde artırdığı, bunun yanı sıra tedavi öncesinde de daha fazla depresyon, kaygı ve daha az sağlıklı yaşam kalitesiyle ilgili olduğu bulgulanmıştır. Olumsuz dini başa çıkma psikotik hastalarda intihar ve duygusal semptomlar için önemli bir risk faktörü oluşturmaktadır. Diğer taraftan olumlu dini başa çıkmanın depresyon ve kaygıda daha fazla azalma sağladığı ve sağlıklı yaşam kalitesini yükselttiği ortaya konulmuştur. Dolayısıyla olumlu dini başa çıkma yöntemlerinin kullanımı psikotik hastaların tedavilerini pozitif biçimde etkileyeceği ve intihar etme eğilimi riskini azaltacağı öngörülmüştür (Rosmarin ve diğerleri, 2013: 182).

Bir araştırmada şiddete uğrayan kadınların ilk aşamada “Allah’ım neden ben, ben ne yaptım?” şeklinde olumsuz sorgulamalarda bulundukları, bir süre sonra başına gelenleri kanıksayarak maruz kaldıkları şiddeti “olanda hayır vardır” diyerek hayra yordukları, başına gelenleri bir imtihan olarak kabul ettikleri belirlenmiştir. Şiddete uğrayan kadınlar çaresizliklerini Allah’a havale etmekte ve dua aracılığıyla olumsuzluklarla başa çıkmaya çalışmaktadır. Kadınlar dini cemaat üyelerinden sosyal destek almak ve bireysel inisiyatif kullanmak gibi birden çok başa çıkma stratejisine ve bunlar arasında en çok dini başa çıkma yöntemine başvurmaktadırlar. Kadınlar maruz kaldıkları şiddeti kaderleri olarak görmekte, yaşadıklarını “olmuşla ölmüşün çaresi yok” metaforuyla kaçınılmaz bir alın yazısı olarak görmektedirler (Kocaman, 2019: 150-152).

Ölüme bağlı matem ve kederle başa çıkmada, dini başa çıkmanın etkisinin araştırıldığı bir çalışmada yakınıni kaybeden kimselerde ölüm olgusu yeni bir başlangıcın sonu olarak anlamlandırılmıştır. Vefat, ruhun sahibine dönmesi, diğer bir deyişle vefasıdır. Dünyanın sıkıntılarından kurtuluştur. Ölüm olgusu, insanların hayatına bakışını değiştirmesine ve yeniden anlamlandırmasına neden olmaktadır.

Bu anlamda ölüm ve yaşama dair din referanslı anlam çerçevesi oluşturulmaktadır. Ölüm olgusuna kader ve takdir olarak bakılmaktadır. Ölümü anlamlandırmakta güçlük çeken bireyler dahi olumlu ve olumsuz dini başa çıkma stratejileri kullanabilmektedir (Murat, 2018: 259).

Ebeveyn kaybı yaşamış kişiler üzerinde yürütülen bir nitel araştırmada, ebeveynlerini kaybeden kişilerin yaşadıkları zorluklar ve bununla başa çıkmada Tanrı tasavvurunun etkili bir dini başa çıkma yöntemi olduğu belirlenmiştir. Merhametli, bağışlayıcı, koruyucu, adaletli, kudretli Tanrı'yı yanında ve yakınında hissetmek, zorluklarla başa çıkmada rahatlatıcı bir etmen olmuştur. Kendine yakın Tanrı tasavvuru, insana zorluklarda sığınma ve yardım isteme rahatlığı vermektedir. Cezalandırıcı Tanrı tasavvuru yerine merhametli Tanrı tasavvuruna sahip olmak, ebeveyn kaybının bir ceza olarak algılanmasının önüne geçmektedir. Tanrı'yla kurulan ilişkinin boyutları ve merhametli Tanrı tasavvuru olumlu bir dini başa çıkma yöntemi olarak kullanılmıştır (Göcen ve Genç, 2019: 26). Ölümün kader olduğuna şüphe yoktur. Ölüm, insan hayatının tüm belirsizliklerine karşın gerçekleşmesi kesin ve mukadder olan bir hakikattir. Ölümün mutlak hakikat olduğuna dikkat çeken bazı atasözleri şunlardır: “Olmuşla ölmüşün çaresi yoktur”, “Ölüm Allah'ın emri”, “Ölümden öte köy yoktur”, “Ölüm hak, miras helal” Ölüm inanan inanmayan, seküler dindar, zengin fakir, güçlü zayıf her insanın hatta canlılığın ortak kaderidir. Bu yönüyle ölüm, dünyadaki eşitsizlikleri eşitleyen, eşitlikçi bir kaderdir.

Bireyin dinle olan münasebeti, dine bakış açısı, dine atfettiği önem ve değer dini yönelim ile ilgilidir. Dini yönelim, bireyin karşılaştığı sorunları, din referansı ile aşmasını sağlayan bir unsurdur. Yaşamında dini referansı merkeze alarak dünyasını şekillendiren kimse, dindar olarak adlandırılmaktadır. Fakat din merkezli hareket eden her birey için din aynı anlamı ifade etmeyebilir, aynı duygu ve heyecanı paylaşmıyor olabilir. Bu bağlamda dini, yaşamının motivasyon kaynağı olarak hayatının merkezine alan, dini ahireti kazanmak için bir amaç olarak gören kimse içsel dini yönelime sahiptir. İçsel dini yönelim kişiye yaşama anlamı ile motivasyon ve tatmin sağlar. Diğer taraftan dini dünyayı kazanmak için bir araç olarak gören, dinin dindarlığından çok, kendisine kazandıracağı dinar, mevki, makam ve statüyle ilgilenen kimse dışsal dini yönelimlidir. Dışsal dine yönelimli birey; korunma, güvenlik, sosyal ve ekonomik fayda gibi bireysel çıkarlar için dini bir araç olarak kullanır (Erdoğan, 2014: 74-77; Cırhinlioğlu, 2010; Eryücel, 2018).

Birçok kanıt, geniş anlamda tanımlanmış dindarlık ile fiziksel ve zihinsel sağlık arasında olumlu bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur. İçsel ve dışsal dini yönelimin belirli kişilik değişkenleri sağlık durumuyla farklı şekillerde ilişkilidir. Pargament, dini başa çıkma ölçümlerinin dini yönelim ölçümlerinden daha tutarlı ve güçlü bir biçimde olumlu sağlık sonuçlarıyla ilişkili olduğunu öne sürmektedir. Bu bağlamda Pargament, dini başa çıkmanın genel dini yönelimler ve olumsuz yaşam durumlarının sonuçları arasında bir arabulucu ve köprü rolü üstlendiğini belirtir (Cornie, 2002: 11-12).

1.1.6. Teistik Kader Dolayımında Doğal Felaketler ve Salgın

Deprem, sel, heyelan gibi doğal felaketler ve geçmişte kolera, çiçek, veba günümüzde ise COVID-19 gibi salgın hastalıklar birey ve toplumların yaşam kalitesinde ve belleklerinde kalıcı izler bırakan deneyimlerdir. Doğal felaketler ve salgınlar bireysel ve toplumsal yaşamın rutinini bozan, bunalım, stres, gerilim, depresyon gibi travmatik sonuçlar doğuran, bireyde kontrol kaybına bağlı derin güvensizlik duygusu yaratan olgulardır. Gündelik yaşamın kontrolünü kaybetmenin tükenmişliğiyle, birey kendini zayıf, güçsüz ve aciz hissedebilir. İnsanlık tarihi boyunca birey ve toplumları derinden etkileyen, sarsıcı ve yıkıcı sonuçları olan bu deneyimlerin üstesinden gelebilmek için çeşitli başa çıkma yöntemleri uygulanmıştır. Birey kendi gücünün sınırlarını aşan, kontrol edemediği ve açıklayamadığı doğal felaketleri ve salgınları anlamlandırma gereksinimi duymuştur. Felaket ve salgın dönemlerinde yaşananları aşkın bir güce referansla anlamlandırma ve açıklama eğilimi artmaktadır. Kutsala yapılan referanslar bireyin yaşadığı kayıpları azaltabilir, psikolojik rahatlama veya acıya katlanmasını sağlayabilir mi? Kederin, kadere dahil olduğuna inanmak, keder anlarında kişinin kendiyse barışık ve mutmain olmasını olumlu yönde etkiler mi? Kader inancı problemlerle baş etmede olumlu etkide bulunan bir manevi güç müdür? Bu sorunsallarla ilgili yapılan sınırlı sayıda araştırmalar çoğunlukla olumlu dini başa çıkmanın manevi bir güç kaynağı olduğunu doğrulamaktadır.

Araştırmalar ölümcül badireler atlatmış veya doğal afetlerden sağ kurtulan kimselerin dini inançları ve pratikleri nedeniyle yaşanan travmatik durumla daha kolay başa çıktığını ve daha az psikolojik sorun yaşadığını ortaya koymuştur (Ake, 2003: 15). Türkiye'deki depremlerin gelişmiş ülkelere göre daha fazla kayıp ve zarara yol açmasının kader inancı ile arasındaki ilişkinin araştırıldığı çalışmada katılımcıların çoğunluğu (%55) olumlu kader algısı olarak insanın Allah'ın

takdirine karşı koyamayacağı fakat iradesini kullanabileceği, düşük aralıkta (%18-20) katılımcıların kaderci bir anlayışa sahip oldukları bulgularına ulaşılmıştır (Aydın ve Esen, 1997: 73).

Cesur (2002: 23), depremin nedensel açıklamaları araştırmasında “sizce depremin nedeni nedir?” sorusuna verilen yanıtları; bilime dayalı açıklamalar, dini inanca dayalı açıklamalar ve her ikisinin birlikte kullanıldığı açıklamalar olarak üç kategoride ele almıştır. Cesur, bilime dayalı açıklamalarla, dini inanca dayalı açıklamaların birbiriyle çelişmeden yan yana durabilmesinin olağan olduğunu öne sürer. Araştırmanın diğer önemli bulgusu; bilimin “nasıl” sorusuna, dini inancın ise “neden” sorusuna cevap verdiğinin ortaya konulmasıdır. Bilim deprem için “nasıl oldu?” sorusunu aşırı stres birikimiyle açıklarken, dini inanç algısı “neden oldu?” sorusunu günahların artmasıyla açıklamaktadır.

17 Ağustos Marmara depremini anlama, anlamlandırma ve açıklama biçimlerinin araştırıldığı bir çalışmada katılımcıların dinsel algı, bilimsel algı ile dinsel ve bilimsel algıya bağlı açıklamalara başvurdıkları sonucuna ulaşılmıştır. Dinsel algıya bağlı anlamlandırma eğiliminde olanlar, yaşananları açıklamak için sıklıkla kader, uyarı, imtihan, ibret, ceza gibi kavramlara (%38) başvurmuşlardır. Bilimsel algıya bağlı anlamlandırma eğiliminde olanlar ise bunu doğanın cezası, intikamı, öç alması gibi kavramlarla açıklamışlardır. Dinsel algı ve bilimsel aklın seküler yorumlarda ceza söylemine başvurması konuyu teolojik bir tartışmadan sosyolojik bir zemine çekmektedir. Gündelik yaşamında olayları teistik kader bağlamında kabullenmeye ve açıklamaya hazır sosyolojik yapının, bu psikolojik hazır bulunuşluluk halinden sıyrılarak felaketleri anlamlandırması ve açıklaması beklenmemelidir. Bu psikolojiye sahip toplumsal yapıda trafik polisinin fonksiyonu, trafiği düzenleyen bir öge değil, kaçınılması gereken cezanın/cezalandırmanın bir simgesidir. Başına gelen her kötü deneyimi kendisine nazar eden kem gözlere diğer bir deyişle bir önceki olumsuzluğa bağlama alışkanlığı olan bir toplumun kaynağı teistik veya seküler ne olursa olsun felaketleri açıklarken ceza metaforuna başvurması olağan görülebilir (Küçükcan ve Köse, 2000: 87-93). Hülür ve Kalender’in (2002: 2) dediği gibi, bireyin toplumla girdiği sürekli etkileşim dini algılarını inşa ederek davranışlarını şekillendirmektedir.

İnsanlık tarihinin dönüm noktalarından biri sayılan ve tüm dünyayı etkisi altına alan ölümcül kara veba salgını, ardında kitlesel insan kırımı, açlık, işsizlik ve demografik değişimler gibi toplumsal yıkımlara sebep olurken, salgınla başa çıkma

noktasında “dini fanatizm, ırkçılık ve ayrımcılık” gibi siyasi krizler doğurmuştur. Avrupa toplumlarında o dönemde gerçekleşen salgın felaketini aşkın bir güce atfetme eğilimi ve sıradanlaşan günahlara, toplumun sapkınlık ve ahlaksızlığına karşı Tanrı’nın gazabına uğradıklarına yönelik yaygın bir inanç söz konusudur. Bu inanç doğrultusunda günahlarından arınmak için kiliseye yönelme eğilimi artmış, Tanrı’nın gazabını çeken sorumlular hakkında üretilen çeşitli komplo teorilerinden özellikle Yahudi toplumu payını almıştır. Toplumdan tecrit edilerek gettolarda yaşamaya mecbur bırakılan Yahudi toplumuna uygulanan bu ayrımcılık kara veba salgınında Yahudi toplumunun daha az salgına yakalanmasını sağlayan doğal bir izolasyon ortamı yaratmıştır. Fakat bu ayrımcılık salgın günlerinde bir ayrıcalık olarak görülmüş ve Yahudi toplumu “günah keçisi” ilan edilerek kitlesel katliama maruz bırakılmıştır. Kara veba salgını esnasında bazı fanatik dini akım mensupları, Tanrı’nın gazabını dindirmek ve merhametine mazhar olmak için günahlarının kefareti meydanlarda kendini kırbaçlayan dini ritüellerle sergilemişlerdir. Orta çağ insanının felaketleri algılama ve anlamlandırma çerçevesinin kitlesel katliam dışındaki uygulamalarının günümüzde de sürdüğü söylenebilir (Kaplan, ve diğerleri, 2020: 582-583).

COVID-19 salgını Çin’in Wuhan kentinde ortaya çıkan ve kısa sürede tüm dünyayı etkisi altına alarak küresel bir sağlık tehdidine dönüşen yakalanma öncesinde, esnasında ve sonrasında ciddi fiziksel ve psikolojik sonuçlar doğuran bir salgın olarak kayıtlara geçmiştir. Salgın bireyde endişe, kaygı ve korkuya neden olmakta depresyon, anksiyete ve travma gibi psikofizik sonuçlar doğurmaktadır. İnsanlar bu travmatik dönemlerde yeni bir anlam ve amaç arayışına yönelmektedirler. Bireyin fiziksel ve psikolojik bütünlüğünü tehdit eden ve gündelik yaşamının rutinini bozan belirsizliğin yarattığı stresi yönetebilmesi için birey birtakım başa çıkma yöntemleri kullanır. COVID-19 salgınının yarattığı kaygı düzeyinde maneviyatın, psikolojik bütünlüğün ve belirsizlik duygusunun etkisinin araştırıldığı bir çalışmada, aşkın bir güce inanma, dua ile ona bağlanma ve sığınma, bireyin anlam ve amaç arayışını umut duygusuyla beslemek gibi güçlü manevi duygulara sahip olmanın hem kaygı düzeyine hem de psikolojik bütünlüğe doğrudan ve dolaylı anlamlı etkisi olduğu, belirsizliğe katlanma düzeyini artırdığı dolayısıyla kaygı düzeyini azalttığı sonucuna ulaşılmıştır (Kasapoğlu, 2020: 601-607). Güçlü manevi duygular, zorluklar karşısında aşkın bir güce sığınma ondan yardım dileme, belirsizlik duygusunun dayanılmaz ağırlığına karşı sabır göstermek,

bireyin anlam dünyasını ve hedeflerini gözden geçirdiği zor zamanlarda Tanrı'dan umudunu ve yarınlarından ümidini kesmemek gibi olumlu dini başa çıkma yöntemleri barındırmaktadır.

COVID-19 salgınına toplumun bakışını ölçen bir araştırmada salgına dini anlam yükleyenlerin (%60) yüksek oranına karşın, bunların içinde salgının “ilah-i ceza” olduğuna inananların oranı sadece %9,5 olarak ölçülmüştür. Bu oran geçmişte doğal felaketlere ve salgınlara karşı yüklenen anlama kıyasla oldukça düşük ve anlamlı bir sonuçtur. Bu sonucun “imtihan” ve “ilah-i ceza” algısında meydana gelen olumlu değişikliğin etkisi söz konusudur. Bu olumlu algının gelişmesinde eğitim düzeyinin oldukça belirleyici olduğu söylenebilir ((Kaplan, Sevinç ve İşbilen, 2020: 595).

Amerikan Ortodoks Yahudileri arasında yapılan COVID-19 salgınına birincil ve ikincil düzeyde maruz kalma düzeyi ve olumlu/olumsuz dini başa çıkma yöntemlerinin incelendiği bir araştırmada dindarlık; içsel dindarlık, dini başa çıkma ve Tanrıya güven olarak üç değişken çerçevesinde ele alınmıştır. İçsel dindarlık, dinin kişinin yaşamına samimi ve gönüllü entegrasyonu ile ilgilidir. Bu entegrasyon kişinin COVID-19 gibi belirsizlik ve kaygı dönemlerinde kullanabileceği bir esneklik sağlar. Tanrı'ya güven, kişinin maruz olduğu koşulların gönüllü olarak kontrolünden vazgeçmeyi, her şeyi bilen, her şeye gücü yeten Tanrı'nın merhametine ve hikmetine teslim olmayı gerektirir. Tanrı'ya güven bu anlamda belirsizliğe toleransı, anlam ve amaç duygusunu güçlendirmeyi kolaylaştırmaktadır. Dini başa çıkma pozitif manevi duygular ve dini sosyal desteği içermektedir. Dini başa çıkma tüm rahatsızlıkları hafifleten, kişinin ruh ve zihinsel sağlığını koruyan güvenli bir duygusal bağdır. Araştırma bu değişkenler çerçevesinde olumlu dini başa çıkma kullanan bireylerde daha az kaygı ve yüksek pozitif etki; olumsuz dini başa çıkmada artan kaygı ve düşük pozitif etki arasında güçlü bağıntılar olduğu bulgulanmıştır. Kriz zamanlarında olumlu dini başa çıkmanın uyum üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Çalışmada COVID-19'a yakalanma ile yüksek dindarlık arasında bir ilişki olduğu fakat Amerikan Ortodoks Yahudileri'nin salgınla mücadele kurallarına da yüksek düzeyde uyum sağladığı belirlenmiştir (Pirutinsky ve diğerleri, 2020: 2296-2298). Başa gelecek olanın kaderi diğer bir deyişle takdiri bozmayacağına yönelik kaderci algı, bireylerin rutin yaşamlarını sürdürmelerini cesaretlendiren ve kaygılarını azaltan bir etki yaratmış olabilir. Katılımcıların COVID-19'un genel refah

üzerindeki yüksek etkisine karşın manevi faktörler üzerinde daha az etkili olduğunu düşünceleri, daha çok ekonomik refahın korunması ve artırılmasına yönelik tedbirlere motive olmalarından kaynaklanmaktadır.

Birleşik Krallık’da yapılan nitel bir araştırmada, COVID-19 salgınına karşı bireylerin olumlu ve olumsuz başa çıkma stratejilerine başvurdukları bulgulanmıştır. Olumlu başa çıkma stratejileri olarak; iletişim araçlarıyla sosyalleşmek, egzersiz yapmak, meşgul edecek bir uğraşı edinmek, olumsuz COVID-19 haberlerinden kaçınmak, sağlıklı beslenme, meditasyon, oyun aktiviteleri, umut, öz bakım vd. olarak saptanmıştır. Olumsuz başa çıkma stratejisi olarak alkollü içki kullanılmıştır (Ogueji ve diğerleri, 2021: 5).

Eğitim düzeyi kadar yaşanan teknolojik gelişmeler kader, takdir-i ilahi, imtihan veya ilah-i ceza gibi kavramlara atfedilen anlam çerçevesini değiştirmiştir. Çok yakın geçmişte doğurganlık, erken doğum ve üreme kusurları aşılabilir sorunlar olarak görülmekteydi. Üreme teknolojisinin gelişmesiyle kader ve imtihan çerçevesinde açıklanan birçok üreme sorunu aşıldı. Geçmişte ölümle sonuçlanan ve ilah-i ceza olarak görülen bazı hastalıklar günümüzde tedavi edilebilir durumdadır. Geçmişte kader veya ilah-i ceza olarak görülen birçok sorun mevcut teknolojinin sınırlarıyla ilgilidir. Teknoloji de din gibi insanlara bir bakış açısı, anlama ve yorumlama çerçevesi sunabilir hale gelmiştir. Teknolojinin bu konumu dinin önemini ortadan kaldırmayabilir fakat yeni sorulara ve sorunlara yeni yanıtlar ve çözümler üretmesi yönünden dinin alanını sınırlandırabilir (Sweet, 2010: 194-195).

1.1.6.1. İslam Toplumunda Kader ve Mezhepler Arasındaki İlişki

Düşünce tarihi boyunca, insanın üzerinde en çok düşündüğü, hakkında tartıştığı konulardan biri kuşkusuz bireyin yaratıcı karşısında özgür iradeye sahip olup olmadığı, başka bir deyişle insan için öncesinde bir alın yazısının yazılıp yazılmadığıdır. Felsefenin üzerinde çokça tartıştığı bu konu aynı zamanda dinlerin de merkezi konularından birisidir. Kur’an’da bazı ayetlerin özgür iradeye bazılarının da kadere yorumlanabilecek nitelikte olmaları konunun karmaşık hale gelmesine neden olmuştur. Kader ekseninde ayrılan mezhepler, kader konusunda kendi anlayışına göre nakli delilleri öne çıkarmış ve buna uygun akli deliller geliştirmişlerdir. Mezheplerin uzun tartışmaları neticesinde konu mezhepsel bir zemine konumlanmış durumdadır. Günümüzde konu bir tabu haline gelmiş bulunmaktadır (Aktepe, 2012: 69-70).

İslam öncesi Mekke toplumu genel olarak fatalist eğilime sahip olmakla birlikte, bir kısmının özgür irade düşüncesini benimsedikleri söylenebilir. Genel bir ağırlığa sahip olan fatalist anlayışın İslam'a olan etkileri tartışmalı konulardandır. İslam'ın ana kaynakları incelendiğinde İslam öncesi topluma hâkim olan ve İslam'ın reddettiği fatalist kader anlayışı, sonrasında Müslümanların kader algısı ve inancına etki etmiştir (Öztürk, 2011: 131).

İslam öncesinde hem kader algısına hem de kader inancının izlerine İslamiyet'in Cahiliye dönemi şiirlerinde rastlanmaktadır. Bu şiirlerde insanın başına gelen her şeyin zaman (dehr) tarafından tayin ve tespit edildiği dile getirilmektedir. İslam öncesi şiirlerde dehr, bahtın ve kör talihin sebebidir. Dehr'in, hedefi ıskalamayan ve ondan kaçınılamayan okları vardır. Şiirlerde dehr kavramının ele alınma biçimi ve kelimeye yüklenen anlam bakımından soyut bir güce ve doğa olayına karşılık geldiği anlaşılmaktadır. Arap coğrafyasına hâkim olan engin kum denizi, zamanda sonsuzluğun ve mekânda yurtsuzluğun simgesidir. Dehr inancı, yaşamını çölün çetin şartlarında geçiren Arap için kullanışlı bir araçtır. Her şeyin önceden takdir edildiğine, olan ve olacağı değiştirme veya kontrol etme gücünün olmadığına inanmak, bedeviye çölün ürkütücü ıssızlığından koruyan bir etkidir. Çöl ikliminin kararsız tabiatından korunmak bedevi için beyhude bir çabadan başka bir şey değildir. Böylelikle kaderiyle mücadele etmek yerine ona boyun eğmek, bedeviye kaderiyle yaşamayı öğrenmesini sağlar (Watt, 2010: 95-96).

Dehr inancı, geniş zaman kipinde çöl hayatı yaşayan Araplar için zaman döngüsüne göre yaşamını ve işini düzenlemek için hayatlarını kolaylaştıran bir unsurdur. Bu anlamda dehr ekseninde fatalist bir anlayışın hâkim olduğu söylenebilir. İslam öncesi Arapların dehr inancı, içinde Tanrısal nosyon barındıran anlayışa evrilmiştir. İslam, Arapların dehr inancını şirk kabul etmiş ve reddetmiştir (Civelek, 2006: 9). Zaman değirmeninin çarklarında yavaş yavaş öğütüldüğüne inanan birinin zaman olgusunu olağanüstü bir güç ve kaderin öznesi olarak görmesi, kendi iradesini nesneleştiren bir unsurdur. Zaman içine doğan, yaşılan ve ölen insanın zaman karşısında kendini aciz hissetmesi ve zamana Tanrısal bir güç atfetmesi kader inancının evrimsel aşamalarından biri olarak görülebilir.

İslam inanç esasları içinde dehr (zaman) gibi fatalist anlayışlar söz konusu değildir. İslam inancında Allah, mutlak ilim ve kudret sahibi bir varlık olarak yaşama aktif ve dinamik bir biçimde müdahil olmaktadır. Her şey O'nun iradesiyle

gerçekleşmektedir. O, kullarının kendi seçimleriyle oluşan niyet ve eylemlerini mutlak ilim sahibi olarak bilir, mutlak irade ve kudretiyle de bunu mümkün kılar. İslam'ın değişik coğrafyalara yayılması ve toplumlara ulaşmasıyla birlikte İslam'la tanışan ve İslam'ı din olarak benimseyen insanların eski inançlar, alışkanlıklar ve kültürel değerlerin izlerini bir anda silmesi söz konusu değildir. Bu bağlamda İslam'ı benimseyen kitlelerin önceki fatalist anlayışları, kader inancını kısmen etkilemiş olabilir. İslam'ın henüz kitleselleşmediği homojen dönemde inanç esaslarıyla ilgili sıralamalar ve nicel sınıflandırmalara rastlanılmamaktadır. Örneğin; Hz. Ömer'in Şam'a yaptığı bir yolculukta şehirde veba salgını olduğunu öğrenmesi üzerine yolculuğunu sonlandırarak geri dönme kararı vermesi üzerine çevresindekilerin "Allah'ın kaderinden mi kaçırıyorsun?" şeklindeki sorularına "Evet Allah'ın kaderinden yine Allah'ın kaderine kaçıyorum" biçiminde yanıt vermiştir (Kara, 2009: 61-63).

Tarihsel süreç içerisinde kader konusunda iki ana akımın varlığından söz edilebilir. Birinci akıma göre evreni, yaşamı ve varlığı yaratan Tanrı, yarattıklarının sonradan başına gelecek olanları önceden takdir ve tespit ederek Levh-i Mahfûz'a kaydetmiştir. Varlık aleminde fenomenler yeri ve zamanı geldiğinde levhada kayıtlı kaderini yaşamakta, her şey en ince ayrıntısına kadar planlandığı biçimde gerçekleşmektedir. Bu tezin antitezi sayılabilecek ikinci akıma göre Tanrısal yaratma eyleminin her fenomeni içermediği bu nedenle önceden tasarlanmış bir yaratma planından söz edilemeyeceğini savunur. İlk eğilim Ehl-i Sünnet çizgisinin kader ve kaza görüşüyle, ikincisi de Mu'tezile ekolünün karşıt savıyla özdeşleşmiştir. Mu'tezili düşüncenin karşı çıktığı temel mesele, Tanrısal yaratma eylemine insan fiillerinin de dahil edilmiş olmasıdır. Çünkü Mu'tezili düşünceye göre Tanrısal irade her zaman iyiliği diler dolayısıyla kötülüğü yaratması düşünülemez. Zira kötülük bir zulümdür ve kötülüğü yaratmak zalimliklidir (Mavil, 2016: 409).

İslam dünyasında mezhepler tarihçiliğinin önemli iki ismi el-Bağdadi ve eş-Şehristani'nin mezhepler tarihini ele alma gerekçelerine en önemli dayanak olarak gösterdikleri kaynak el-Bağdadi'nin eserinin başında verilen şu hadistir: "Yahudiler yetmiş bir, Hristiyanlar yetmiş iki fırkaya ayrılmışlardır. Benim u"mmetim ise, yetmiş u"ç fırkaya ayrılacaktır". Meşhur Şarkiyatçı Ignaz Goldziher, bu hadisin, "iman ayrı ayrı yetmiş şubedir" hadisinden mülhem olduğunu savunmaktadır.

Goldziher, bu hadisin mezhepler tarihi açısından önemini ortaya koyarken sorunlu gördüğü yönünü de irdelenmiştir. Bir Müslümanın diniyle övünmesi anlaşılabilir bir şeydir. Fakat bir Müslümanın mezheplerin çokluğuyla ve mensubu olduğu mezheple övünmesi aynı şey değildir. Bu durum her mezhep mensubu Müslümanın kendi mezhebini kurtuluşa eren “fırka-i naciye” olduğunu, diğerlerinin cehennemlik olduğunu iddia etmelerine neden olmaktadır. Bu bağlamda hiçbir komplekse kapılmadan mezhepler ve mezhepçilikle ilgili hadislerin tetkiki önem arz etmektedir. Bu tetkik yapılırken Hz. Ömer’in İskenderiye Kütüphanesinde bulunan İslam öncesi kitaplarla ilgili ortaya koyduğu ölçü bir rehber olabilir. Hz. Ömer, hangi kitapların ayıklanıp hangilerinin imha edileceği sorulduğunda şöyle der: “Eğer onlar Kur’an’la uyuşuyorsa lüzumsuzdur. Eğer Kur’an’a zıt şeylerse tehlikelidir. Böylece her iki durumda da yok edilebilir” (Watt, 2010: 3-4).

Kader konusu siyasi ve toplumsal süreçlerden bağımsız olarak felsefi ve teolojik düzlemde tartışılabilir. Fakat İslam düşünce geleneğinde kader konusunun, siyasi meşruiyet sorunuyla ilişkilendirilmiş olması nedeniyle pratik siyasal, toplumsal süreçlerden ve koşullardan bağımsız olarak ele alınması oldukça zordur (Macit, 2014a: 88).

Dört halife döneminde Hz. Osman ile başlayan toplumsal ayrışma, Hz. Ali döneminde Müslümanların Cemel ve Sıffin vakası gibi savaş meydanlarında birbirine kılıç çekmesiyle ileri bir boyuta taşınarak siyasi birliğin dağılmasına yol açmıştır. İktidar mücadeleleri bazı itikadi tartışmaları tetiklemiştir. Savaşan tarafların Müslümanlar olmaları, ölen ve öldüren kişilerin konumu, hangi tarafın haklı olduğu meselesi etrafında ekâbirler ve iman amel ilişkisi gibi itikadî problemlere sebep olmuştur. Daha önce teorik düzeyde tartışılan kader meselesi bu bağlamda pratik bir düzlemde tartışılır hale gelmiştir. Aynı dine mensup kişilerin birbirleriyle savaşmaları hür iradeleriyle aldıkları karara mı dayanmaktaydı yoksa İlahi planın bir takdiri miydi? Allah’ın verdiği iradenin mahiyeti itibarıyla özgür yahut bağlı bir irade olup olmadığı tartışılmıştır. İradenin mahiyetiyle ilgili ortaya atılan görüşler bazı mezheplerin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Emeviler, kader meselesini resmi bir ideoloji haline getirerek zorba yönetimlerine itaatin dayanağı haline getirmişlerdir (Işık, 2011: 11; Kazıcı, 1990).

Bu bağlamda, Şam merkezli materyalist Emevi yönetimi kaderciliği, hem Kerbela’da gerçekleştirdiği zulmü örtbas etmek, hem de halifelik iddiasıyla başlattığı isyana karşı halkın ayaklanmasını önlemek ve itaatini sağlamak için

yararlı ve kullanışlı bir enstrüman olarak kullanmıştır. İslam âlimlerinin şiddetli itirazlarına rağmen, Emevi yönetimince desteklenen kadercilik düşüncesi zamanla yaygınlaşmış, çıkar çevrelerini korumaya yönelik koruyucu bir kalkan olarak İslam dünyasında meşruiyet kazanmış ve kök salmıştır (İkbal, 2013: 111).

Mezhep ve fırkalarla ilgili hadis rivayetlerinin ortaya çıktığı dönem Emeviler dönemidir. Emeviler, iktidarlarını korumak ve yaptıklarını meşrulaştırmak adına fatalist cebriyye mezhebinin doktrinini desteklemiştir. İktidar desteğiyle serpilip gelişen, insanın sorumsuzluğuna vurgu yapan cebriyye tezine karşı, insan özgürlüğü ve sorumluluğunu savunan Mutezile mezhebi anti tez olarak ortaya çıkmıştır. Kaderiyye ve Mürcie ile ilgili hadis rivayetlerinin geçerlik ve güvenilirlik araştırmasında, rivayetlerin tümünün zayıf olduğu, hatta mevzu olarak nitelendirilebilecek hadislerin bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Birçok rivayetin Emeviler döneminde vuku bulan siyasi olaylarla paralellik arz etmesi, uydurma hadislerin bu dönemin siyasi iklimiyle ilgisi olduğu savını güçlendirmektedir. Bu bağlamda Emeviler iktidarı koruma ve sürdürmek adına kaderciliği ve cebr inancını istismar ederek meşruiyetinin bir aracı olarak kullanmıştır. İktidar doktrinine karşı gelenleri fitne-fesat çıkarmakla suçlayarak kamu düzenini bozdukları gerekçesiyle en ağır şekilde cezalandırmaktan çekinmemişlerdir (Esen, 2009: 38-39).

1.1.6.2. Cebriyye

İslam inanç dünyasında, özgür irade konusunda başlangıçta iki görüş öne çıkmıştır. Bunlardan cebriyeci (fatalist, zorlamacı) olanlar, kaderin Allah yazgısı olduğunu ve insanların buna uymaktan başka çaresinin olmadığını savunmuşlardır. Cebr, mutlak olarak kula ait olan fiili yok saymak ve onu Allah'a izafe etmektir. Bu inancı benimseyen kişiler, kendilerine ait söz ve eylemlerin nedenini Allah'ın iradesiyle ilişkilendirirler. Bu anlayış, insanın özgür iradesini, gücünü ve etkinliğini dışlamaktadır. İnsan ne yaparsa yapsın tıpkı rüzgârın önünde savrulan yaprak misali kendi yazgısını yaşar ve önceden belirlenmiş, takdir edilmiş kaderinin mahkumudur. Fiillerin görünüşte insana ait olması mecazidir, gerçekte Allah insan davranışlarında mutlak bir tasarrufa sahiptir. İyilik de kötülük de ondan sadır olur. İnsanların olan biten üzerinde hiçbir belirleyici gücü yoktur. Dolayısıyla insanın sorumluluğu söz konusu değildir (Kasapoğlu, 2017: 590-591).

Cebriyye ve mecburiyet kelimeleri cebr köklü sözcükten türemiş kelimelerdir. Cebriyye, insanın fiillerinde mecbur olduğunu savunur. Bu mecburiyet argümanında, insanın emir ve yasaklardan sorumlu olamayacağını

söyleyecek kadar ifrata kaçmışlardır. İnsan önceden senaryosu yazılmış bir oyunda kendisine biçilmiş ve çizilmiş rolü sahnelemektedir. İyi ve kötünün rolünü senarist yazdığına göre insanın icra ettiği rolden dolayı sorumlu tutulması söz konusu değildir. Cebriyye, Allah'ın emir ve yasaklarını kabul etmekle birlikte sorumluluk almayı reddetmişlerdir. Cebriyye'ye göre, kader insanın mecbur olduğu yazgısıdır. İnsan kaderine yazgılıdır (Sağlam, 2018: 53).

Cebriyye'nin ortaya çıkmasında bireysel, toplumsal olaylar, coğrafi unsurlar ve kişisel deneyim etkili olmuştur. İnsanlar, yaptıkları hatalar ve işledikleri günahların sorumluluğunu kadere yükleyerek suçluluk duygusundan kurtulmak istemişlerdir. İslam coğrafyasının korkutucu çöl ikliminde kendini savunmasız hisseden Arap, güvenli liman olarak kadere sığınmıştır. Kişiye önemli bir dini deneyim sağlayan tasavvuf, kaderci düşüncüyü beslemiştir. Tasavvuf, insanın kendi benliğini mutlak irade, kudret ve ilim sahibi varlıkta hiç/yok ederek (fena fillah), kadere ve takdire boyun eğmeyi teşvik etmiştir. Diğer taraftan Müslümanlar arasında çıkan Cemel, Sıffin ve Kerbela savaşlarında ölen ve öldürülen tarafların Müslüman olmasının yarattığı gerilim ve travmadan kurtulmak için Müslümanlar bu toplumsal olayların bireysel sorumluluğunu almaktan kaçınmış ve olan biten her şey kadere bağlanmıştır (Büyükçorak, 2019: 20-21; Günel, 2019).

Müslüman toplumların avam tabakasında bulunan insanlar arasında cebriyyeci kader inancı oldukça yaygındır. İnsan iradesinin yapma ve eyleme kabiliyetini reddeden, her şeyi mutlak irade sahibine bağlayan ve özgür iradeyi dışlayan cebriyye anlayışı, insanı olaylar, durumlar ve koşullara karşı pasif bir tutuma ve boyun eğmeye sevk etmiştir. Cebriyye'ye göre insan yaptıklarından, yapmadıklarından veya yapamadıklarından sorumlu tutulamaz. Çünkü insana yaptıran da yaptırmayan da Allah'tır. Dolayısıyla insana nispet edilebilecek bir kötülük veya günah söz konusu değildir. Çünkü fail olan insan değil, Allah'tır. Bu durumda inanan ve inanmayan başka türlü davranmadığı için Allah'ın iradesine uygun olarak mümin veya münkir olmuştur. Orta çağ sonlarında daha yaygın olmakla birlikte İslam düşünce tarihinin her döneminde kendine farklı boyutlarla varlığını sürdürecektir bir damar bulmuştur (Kasapoğlu, 2008: 92). Kadercilik eğilimi ile öz yeterlilik arasındaki ilişkinin araştırıldığı bir çalışmada cebriyyeci eğilim ile öz yeterlilik arasında negatif bir korelasyon bulgulanmıştır. Araştırmada ulaşılan sonuç “Kadercilik eğilimi arttıkça bireylerin öz yeterlilik inancı azalmaktadır” olarak bulgulanmıştır. Düşük öz yeterlilik, bireyin karşılaştığı problemlerin

çözümünde pasif sorumluluk, destek arayışı ve iş birlikçi davranışa neden olmaktadır (Kaya ve Bozkır, 2017: 139). Cebriyyeci anlayışın, emeksiz de ekmeğin gelebileceğine inanan, atalet ve tembellikte hikmet arayan emek düşmanı bir akım olduğu söylenebilir.

1.1.6.3. Mu'tezile

İslam düşünce tarihinde bir kısım düşünürler insan özgürlüğünü merkeze alarak fiillerin insana ait olduğu, dolayısıyla sorumlu olduğunu öne sürmüşlerdir. Önce “kaderiye” olarak temayüz eden bu düşünce ekolü sonradan “Mu'tezile” olarak anılmıştır (Cengiz, 2001: 107).

Kaderi inkâr etmeleri nedeniyle Mutezile'ye nispet edilen “kaderiye” ismini, Mutezile'nin bu ismi hayır ve şerri Allah'a nispet edenlere daha çok yakıştırmasından ve bir iddiaya göre peygamberden rivayet edilen “kaderiye bu ümmetin mecusisidir” hadisi nedeniyle kaderiye isminin fazlaca olumsuz çağrışımlarla yüklü olması nedeniyle bu ismi kullanmak benimsenilmemiştir (SBA, 1990: 67).

Mu'tezile ekolü insanın fail bir özne olarak fiillerinde özgür ve sorumlu olduğunu, mutlak kudret tarafından kendisine eyleme gücü ve yeteneğini verildiğini kabul etmektedir. Bu ekole göre insanın kendi eylem ve davranışlarında özgür olması, Allah karşısında sorumlu olmasının bir gereğidir. Bu anlayışa göre Allah, insan fiillerin yaratıcısı değildir (Sarıkaya, 2013: 99)

Mu'tezile mezhebinde kaderciliğin reddi ve insan iradesinin özgürlüğüne yönelik mesele adalet ilkesi çerçevesinde ele alınmıştır. Adalet ilkesi Allah'ın adil olduğuna, kullarına kötülük dilemeyeceğine ve zulmetmeyeceğine vurgu yapmaktadır. İnsan kendi eylemlerini, davranışlarını özgürce kendi iradesiyle gerçekleştirmektedir. İnsanın bir şey yapma, eyleme özgürlüğüne sahip olmaması halinde, işleyeceği iyilik ve kötülüklerden sorumlu tutulması söz konusu olamayacaktır. İnsanın tüm eylemlerinde Allah'ın müdahil olduğunu varsaymak sonrasında bunlardan dolayı cezalandırılacağını öngörmek Allah'ın mutlak adalet ilkesiyle bağdaşmayan bir zulüm olarak değerlendirilebilir. Mutlak adaletin tesis edilebilmesi için insanın yapma, eyleme iradesinin ve özgürlüğünün varlığı bu bakımdan önem arz etmektedir (Bağcı, 2005: 27-28).

Mu'tezile'ye göre zulüm Allah'a isnat edilemeyecek olan, yok hükmünde bir sıfattır. Mu'tezile'nin beş inanç esası arasında saydığı adalet ilkesi Allah'ın özünde ve işinde adil olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Dolayısıyla Allah

kullarını bir şeyi yapmaları veya yapmamaları konusunda zorlamaz. Allah'ın bir şeyin yapılması veya terk edilmesi yönünde kullarını buna zorladığını düşünmek, onlar için öngördüğü ödül ve cezayı anlamsız ve geçersiz kılar. Bu yöndeki ilahi müdahale ödül ve cezanın hak edişine gölge düşüren bir zulümdür. Allah birçok ayette zulüm sıfatını kendinden nefyetmiştir. “Şüphesiz Allah insanlara hiçbir şekilde zulmetmez; fakat insanlar kendilerine zulmederler” (Yunus 10/44). “Şüphesiz Allah (hiç kimseye) zerre kadar zulmetmez...” (Nisa 4/40). “...Senin Rabbin hiç kimseye zulmetmez” (Kehf 18/49). “...Allah onlara zulmediyor değil ama onlar kendilerine zulmediyorlardı” (Tevbe 9/70).

Mu'tezile'ye göre Allah bağımsız ve özgür bir iradeyi kullara temlik etmesiyle ilahi adalet gerçekleşmiş olur. Mu'tezile düşüncesinde Allah, varlıkları varlıklar da kendi fiilini yaratır (Topaloğlu, 2011: 145-146).

Cebriyye ekolünün, tüm sorumluluğu Allah'a izafe eden yaklaşımına karşın Mutezile ekolünün insanın sınırsız bir iradeye ve fiil özgürlüğüne sahip olduğunu iddia etmesi bir ifrat ve tefrit örneğidir. Mutezilenin bireysel sorumluluk doğuran fiilleri kaza ve kadere iman dairesinin dışında görmesi, onu İlahi kaderi reddetme noktasına getirmiştir. Mutezilenin gerekçesi ise kötü davranışların ve kötülüklerin yaratıcısının Allah olamayacağıdır. Kötüyü yaratmak bir kötülük olduğu gibi bunu dilemek de kötü bir şeydir. Dolayısıyla Allah'a kötülük içeren bir irade yüklenemez (Karaca, 2006: 480). Allah'ın bir şeyi dilemesi, o şeyi emretmesi veya yasaklaması ile ilgilidir. Dolayısıyla Allah kulları hakkında iyi ve güzel olanı murad eder. Allah'ın kullarından küfür, fiske ve haram olan şeyi murad etmesi düşünülemez. Allah'ın kullarını haram fiillere zorlaması ve sonra bu fiillerden dolayı insanı cezalandırması adalet ilkesiyle bağdaşmayan bir zulümdür. Oysaki Allah, zulümden beri, adil ve merhametlidir (Çakmak, 2007: 202-21).

1.1.6.4. Ehl-i Sünnet

Ehl-i Sünnet, Hz. Muhammed'in sözleri, davranışları, hareket ve tasvip mahiyetindeki takrirlerinden oluşan ve sünnet olarak adlandırılan bir yapıdır. Bu yapı sahabe ve tabiine uymayı, sahabenin tümünü adalet sahibi, bazılarının aralarındaki ihtilafı içtihadattan kaynaklanan bir teferruat ve nihayetinde bu ihtilafı da rahmet olarak telakki eden bir anlayıştır. Bu yapının içinde sahih olarak adlandırılan dört ana akım mezhep yer almaktadır. Ehl-i sünneti itikatta Eş'ari ve Maturidi temsil etmektedir. Eş'ari, Maliki ve Şafii'lerin; Maturidi ise Hanefi'lerin imamı

olarak kabul edilmektedir. Bu imamlardan Eş'ari nakle, Maturudi ise akla önem vermiştir (Gölpınarlı, 1987: 201).

Ehl-i Sünnet anlayışına göre insan fiillerinde ne zorlama (cebir) vardır ne de serbestlik (tefviz). İkisi arasında bir durum söz konusudur. İnsan, ne Cebriyye'nin dediği gibi fiillerinde “mecbur” ne de Mu'tezile'nin öngördüğü gibi fiillerinde “özgür” dür. Ehli Sünnet'in Eş'ari kelamcılarına göre insanların özgür iradeleri ve buna bağlı olarak gerçekleşen fiilleri dahil olmak üzere her şeyin yaratıcısı Allah'tır. İnsanın eyleme gücünün ve eyleminin faili Allah'tır. İnsanın fiilini Allah yaratır, kişi sadece bunu kesb eder (elde eder). Diğer taraftan Maturidi kelamcılar Allah'ın mutlak yaratıcı olarak insan fiillerinin de yaratıcısı olduğunu kabul etmelerinin yanı sıra irade özgürlüğüne sahip olduğunu da ifade etmektedirler. Eş'ari ve Maturidi kelamcılar insan fiillerinin yaratılması meselesinde, fiillerin insana nasıl atfedileceği konusunda ayrışmaktadırlar. Eş'arilerin “kesb” (elde etme, kazanma) teorisindeki katı tutumu insanın özgür iradesini ortadan kaldırmaktadır (Aydın 1998: 51-57). Eş'ari anlayış Kur'an'dan şu ayetleri görüşlerinin kanıtları olarak öne sürmektedir. “Eğer Allah sana herhangi bir zarar verecek olursa, bil ki onu, O'ndan başka giderebilecek yoktur. Eğer sana bir hayır dilerse, O'nun lütfunu engelleyebilecek de yoktur. O bunu kullarından dilediğine eriştirir. O, çok bağışlayıcıdır, çok merhamet edicidir” (Yunus, 10:107). “Oysa Allah sizi de yaptıklarınızı da yaratmıştır” (Saffat 37:96). “...Allah'ın dilemesi olmadıkça, siz dileyemezsiniz...” (İnsan 76:30).

Eş'ari, insanın dilemesini Allah'ın dilemesi koşuluna bağlayan ayetin zımnen insan iradesinin mukayyet irade olduğuna işaret ettiğini öne sürer. Dolayısıyla insan iradesi, Allah iradesinin dilediği şeyleri ancak irade edebilir. Bu bağlamda her fiili murad eden Allah'tır insan da murad edilen fiili kesbeden varlıktır (Gündoğar, 2010: 122). Eş'ari'nin “kesb” teorisiyle insana için öngördüğü özgürlük Allah'ın murad ettiğini seçmek ve tercih etmekten ibarettir. İnsan, kendisi için yaratılanı seçmek zorundaysa, kendi fiilleri ile ilgili bir rolünün olması düşünülemez. Bu durumda insanın fiilleri aynı zamanda Allah'ın fiilleridir. Bu anlayışa göre Allah'ın ilmi, kudreti ve iradesi her şeyi kuşatmaktadır. Allah insan fiilleri de dahil her şeyin mutlak yaratıcısıdır. Allah insana yaratmış olduğu şeyleri kesb etme (elde etme) gücü vermiş olmakla insana kendi fiilini gerçekleştirme iradesini bahşetmiş olmaktadır. Bu bağlamda Eş'ari anlayışın en büyük açmazı kötülük problemine karşı kesb teorisinin yeterli bir argüman geliştirememesidir.

Maturudi insan fiillerini ilahi ve ihtiyari olmak üzere ikiye ayırmıştır. İlahi olan “halk” (yaratmak) ve ihtiyari olan kesbi fiillerin yaratıcısı Allah’a nispet edilmekte fakat insan kendi özgür iradesiyle yaratılan kesbi fiiller arasından dilediğini seçebilmektedir. Maturudi, kesbi fiillerin insanın gücü ve etkisiyle oluştuğunu kabul etmekle Eş’ari’nin kesbin ve fiilin yaratıcısının Allah olduğu yönündeki görüşünden ayrılmaktadır (Yıldırım, 2009: 14).

Ehl-i Sünnet ekolü, Cebriyye mezhebinin savlarını entelektüel sığlık ve paradoksal yaklaşımı nedeniyle, reddiye kabilinden kayda değer ilmi mütalaa girişiminde bulunmamıştır. Diğer taraftan Mu’tezile düşüncesinin derin entelektüel altyapısı ve etkileyici argümanları Ehl-i Sünnet mensuplarınca muarız düşünce olarak ilmi tartışmaların ve reddiyelerin muhatabı olmuştur. Ehl-i Sünnet ve Mu’tezile arasında birçok konuda fikir ayrılıkları olmasına rağmen en hararetli, şiddetli tartışmalar Mu’tezile’nin kader meselesine yönelik tenkitlerde yoğunlaşmıştır. Ehl’i Sünnetin Eş’ari ve Maturidi kolu kader meselesinde kısmen ortak anlayışa, diğer bazı meselelerde farklı yaklaşımlara sahip tutum geliştirebilmişlerdir. Aralarındaki düşünce nüansları Mu’tezile düşüncesine karşı durma ve şiddetle tenkit etmelerine engel teşkil etmemiştir. Ehl’i sünnet ekolünün bu iki kolu kulların fiillerinin yaratılması konusunda cebir ve tefviz gibi iki uç noktada ayrılmış, uç noktalarda uzlaşamadıkları için görüş ayrılığına düşmüşlerdir. Bu bağlamda Eş’ari cebirci yaklaşımıyla Cebriyye’ye, Maturudi ise tefviz düşüncesiyle Mu’tezile’ye yakın durmuştur. Her iki ekol düşünsel farklılıklara rağmen kendilerini Ehl’i Sünnet çatısı altında gördükleri için birbirlerini tenkit etmemiş, eleştiri oklarının uçlarını derin fikir ayrılıkları yaşadıkları Mu’tezile’ye yöneltmişlerdir (Bayram, 2020: 2).

1.1.6.5. İslamiyet’te Kader

İslami terminolojide “kitabeta” kaderin yazılmış olması anlamına gelen bir kavramdır. İnsanın ana rahmine düştüğünde kaderinin yazıldığıyla ilgili hadislerin bazı rivayetlerinde yazılı olan şeyler” rızık, ecel, amel, şaki (cehennemlik) ve said (cennetlik)” şeklinde zikredilirken, bazılarında ise “amel” kavramı yer almamıştır. Rivayetler arasındaki farklılıklar birlikte değerlendirildiğinde bu dört hususun yazılı olduğu sonucuna varılabilir (Çetin, 2008: 47-50). Kur’an’da bazı ayetlerde her şeyin önceden belirlendiği, takdir edildiği iyi ve kötü şeylerin ilah-i iradeyle yazgılandığı görülmektedir. De ki: "Bizim başımıza ancak, Allah'ın bizim için yazdığı şeyler gelir. O bizim yardımcımızdır. Öyleyse mü'minler, yalnız Allah'a

güvensinler." (Tevbe 9/51). Yeryüzünde ve kendi nefislerinizde uğradığınız hiçbir musibet yoktur ki, biz onu yaratmadan önce, bir kitapta (Levh-i Mahfuz'da) yazılmış olmasın. Şüphesiz bu, Allah'a göre kolaydır (Hadid, 57:22).

Kur'an'ı Kerim'de irade kavramı "Allah, bir kavme kötülük diledi mi, artık o geri çevrilemez" (Ra'd 13/11). "De ki: Eğer Allah size bir kötülük dilese, sizi Allah'tan koruyacak kimdir? Yahut size bir rahmet dilese buna engel olacak kimdir?" (Ahzab 33/17). Allah'ın sıfatlarının kendi zatıyla ve evrenle olan ilişkisi kaderin metafiziksel yönüyle ilgilidir. Varlıkların varlık haline gelmeden önceki varoluşsal niteliklerinin, Allah'ın bilgisine tabi olmasının nesneyi belirleyen bir unsur olup olmadığı, belirliyorsa belirleme şeklinin nasıl olduğu, belirlenmiyorsa nesnenin nasıl bir niteliğe sahip olduğu ya da niteliklerin belirlenmemesinin bir kader olup olmadığı tartışmalıdır. Allah'ın bilgisinin belirleyici olduğu ve tüm varlıkların buna tabi olduğu yasalar söz konusudur. Allah'ın, fitratullah (varlık), sıbgatullah (ahlak) ve sünnetullah (toplumsal) yasaları bu bağlamda değişmez yasa/kaderdir. Örneğin; yerçekimi yasası, termodinamik yasası (entropi), Arşimet (suyun kaldırma kuvveti) yasası gibi birçok oluş ve yok oluş yasaları fizik alanının belirlenimci örnekleridir. Zulmün âbâd olamayacağı toplumsal bir yasa/kaderdir. Ölümün varlığı her birey ve toplum için bir kaderdir. İnsan faktörünün bulunmadığı bu belirlenme planında insan iradesi ve özgürlüğü yer almamaktadır. Belirlenme planı dışında kalan insan iradesi ve özgürlüğünün söz konusu olduğu alanlarda ise insan, özgür iradeye dayalı özgür seçimlerde bulunabilmektedir. Bu bağlamda insan gündelik yaşamında eyleyen bir fail olarak kendi nedensel koşulları ve sonuçlarının belirleyicisidir. Örneğin, biyolojik varlıklar için belirlenen maksimum yaşam süresi "ecel" olarak takdir edilmiştir. Bu yaşam süresi maksimumdur, sabittir ve takdir edilmiştir. Bu yaşam süresinin yaşanmışlık miktarı ise ömürdür. Ömrün miktarı uzun ya da kısa olması kalıtsal, çevresel, sosyo-kültürel şartlara göre değişebilmektedir. Çoğu insan eceline (biyolojik yaşam süresine) erişmeden ömrünü tamamlayabilmektedir (Düzgün, 2013: 2-4).

Ecel konusunda Ehli Sünnet'in "maktul eceliyle ölmüştür" inancı her insan için farklı bir ecelin tayin edildiği tezini hâkim kılmıştır. Mu'tezile'nin buna itiraz ederek; "maktul eceliyle ölmemiştir, eceli kesintiye uğramıştır" anti teziyle dahil olması tartışmanın eksenini; ecel "tümel insan için mi, tikel insan için mi?" yörüngesine kaydırmıştır. Kur'an ayetlerinde ecel sözcüğü ve türevleri birçok ayette yer almaktadır. Ecel kelimesinin geçtiği yerler incelendiğinde merkezi

anlamın “süre, müddet” olduğu gözlemlenmektedir. İslam’ın ikincil kaynağı olan hadislerde ecel konusuna atfedilen anlam iki grupta ele alınabilir. İlk grup hadisler, ecelin değişmezliğine ve teistik belirlenimciliğe vurgu yapan hadislerdir. Bu hadisler ayetlerde insan için öngörülen ecel anlayışıyla paralellik göstermektedir. Fakat bu gruptaki hadislerin şerhlerinde her insan için farklı ecelin belirlendiği düşüncesi hakimdir. İkinci grup hadislerde duanın, bazı ibadet ve güzel davranışların ömrü uzatacağı bildirilmektedir. Birinci grup hadislerde hâkim olan ecelin değişmezliği ve teistik belirlenimciliği teziyle çelişen bu tür hadisler Ehli Sünnet bilginleri tarafından farklı yorum ve değerlendirmelere tabi tutulmuştur. İkinci grup hadislerde ömrün uzaması/artması ömrün bereketlenmesi olarak yorumlanmıştır. Bunun yanı sıra bu tür hadislerin, metafizik boyutu olmayan ahlaki nitelikte hadisler olduğu ileri sürülmüştür. Bağcı, birinci grup hadislerin şerhlerinde, ecelin her insan için ayrı ayrı olduğu yönündeki tespiti isabetli bulmamaktadır. O, birinci grup hadislerin tikel insan için değil, tümel insan için biyolojik bir yaşam süresi olarak anlaşılmasının daha uygun bir anlamlandırma olacağını öne sürmektedir (Bağcı 2009: 97-101).

Bazı hadislerde sadaka, dua ve sıla-i rahimin (akrabaları gözetmek) ömrü uzattığına yönelik ifadeler, Kur’an’da geçen ecel ile ilgili bazı ayetlerle çelişiyor gibi görünmektedir. Bu ayetlerden bazıları şu şekildedir. “Allah, eceli geldiğinde hiçbir kimseyi ertelemez...” (Münafikun 63/11). “...Şüphesiz Allah’ın belirlediği vakit gelince ertelenmez...” (Nuh 71/4). “...Herhangi bir kimseye uzun ömür verilmez yahut ömrü kısaltılmaz ki bu bir kitapta (Levh-i Mahfuz’da) yazılı olmasın...” (Fatır 35/11). “O, öyle bir Rab’dır ki, sizi çamurdan yaratmış, sonra (her birinize) bir ecel tayin etmiştir. (Kıyametin kopması için) belirlenmiş bir ecelde onun katındadır...” (En’am 6/2). Hadisler ve Kur’an ayetleri arasındaki paradoks Allah’ın ön bilgisi ile açıklanmıştır. Allah, ön bilgisi ile insanın velî mi şakî mi, aziz mi zelil mi, ganî mi kâni mi, muvahhit mi münkir mi olacağını bilmektedir. Dolayısıyla ön bilgisiyle bunu bildiği için önden insanın ömrüne ömür katmaktadır (Sarıcık, 2014: 45-46).

Ecel’in canlılar için tayin edilmiş biyolojik bir süre olduğu yönündeki bakış açısı her insan için belirlenmiş ölüm vaktini reddeder. Kur’an’ı Kerim’de yer alan bazı ayetlere bakıldığında, ölüm vaktin ömrün yaşam kalitesiyle ve canlı türleri için tümel kaderle açık bir biçimde ilişkilendirilememektedir. “Hiçbir kimse Allah’ın izni olmadan ölmez. Ölüm belirli bir süreye göre yazılmıştır. Kim dünya menfaatini

isterse, kendisine ondan veririz. Kim de ahiret mükafatını isterse, ona da ondan veririz. Biz şükredenleri mükafatlandıracağız” (Âl-i İmran 3/145). “Sizin yerinize benzerlerinizi getirmek ve sizi bilemeyeceğiniz bir şekilde yeniden yaratmak üzere aranızda ölümü biz takdir ettik. (Bu konuda) bizim önümüze geçilmez” (Vakıa, 56:60).

Mevlana’nın *Mantıku’t Tayr* ve *İlahiname*’de iki farklı versiyonun yer aldığı “Bir adam, Azrail ve Süleyman Peygamber” kıssasında insan ecelinin zaman ve mekanla mukayyet olduğu hikâye edilmektedir. Her iki versiyonunda diyaloglar arasında bazı nüanslar söz konusu olsa da mesaj özü itibariyle her iki kıssada da ortaktır. *Mesnevi Hikayeleri*’ndeki versiyonunda, korkudan beti benzi atmış bir adam Hz. Süleyman’a gelerek ondan yardım ister. Adam, Azrail’in öfkeli ve kızgın bakışlarından duyduğu korkudan bahsederek Hz. Süleyman’dan rüzgâra emretmesini ve onu Hindistan’a ulaştırmasını istemiştir. Adam, Azrail’in ulaşamayacağını düşündüğü çok uzak bir diyar olan Hindistan’a giderek canını kurtaracağını ummaktadır. Hz. Süleyman, adamın isteğini yerine getirir. Ertesi gün sarayda divan kurulur ve Hz. Süleyman Azrail’e ailesinden ve sevdiği memleketinden adamı kaçirtan kızgınlığı ve öfkeli bakışların sebebini sorar. Azrail, adama öfkeli değil şaşkın gözlerle baktığını söyler. Azrail, Allah bana “Onun canını bugün Hindistan’da al” diye emretmişti der. Dolayısıyla Azrail adamı orada görmeyen şaşkınlığı içindedir. Kendisine verilen görevin yeri ve zamanı takdir edilmiş ancak eceli dolmak üzere olan adam çok uzak bir diyar olan Hindistan’da değildir. Fakat günün sonunda ezelde takdir edilen şey gerçekleşmiştir. Vadesi dolmuş olan insan kaderinden korkup kaçarak diğer bir deyişle uçarak kaderine teslim olmuştur (Çıkla ve Üst, 2007: 93).

Atay’a göre (2009: 141-145), Kur’an’ı Kerim’de kader kavramı; ölçü koymak, ölçülü davranmak, ölçüye göre düzenlemek ve genel olarak her işte ve eyleyişte ölçülü olmak, ölçülü hareket etmek biçiminde anlam içeriklerine sahiptir. Kader kavramı, insanın fiillerinin önceden belirlendiği ve insanın önceden belirlenen ve değiştirilemeyen bu yazgı doğrultusunda hareket edeceği anlamında ele alındığında, Kur’an’da kader sözcüğünün bu anlamda ifade edilmediği gözlemlenmektedir. Kur’an’ı Kerim’de kader ve iman kelimeleri bir arada/birlikte aynı bağlamda yer almadığı gibi, başka kelimelerle aynı anlamı verecek kavramlarla da ifade edilmemiştir. Bazı Kur’an ayetleri bağlamdan kopuk olarak ele alındığında belirlenimcilik olarak anlaşılabilir mütelaib ayetlerin varlığı söz

konusudur. Atay, iman esasları arasında kaderin bulunmadığını fakat “ameli hayatta” determinizmin olduğunu, bu bağlamda fatalizmin mevcut olmadığını savunmaktadır. Kur’an’da kader kelimesinin ölçü, miktar anlamında kullanıldığı bazı ayetler şunlardır. “Hiçbir şey yoktur ki, hazineleri yanımızda olmasın. Biz onu ancak belli bir ölçüyle indiririz” (Hicr 15/21) “Biz gökten belli ölçüde su indirdik de (faydalanmanız için) onu yeryüzünde tuttuk...” (Mü’minun 23/18). “Gerçekten biz, her şeyi bir ölçü ve dengede yarattık” (Kamer 54/49). “... O, her şeyi yaratmış ve yarattığı o şeyleri bir ölçüye göre takdir etmiştir” (Furkan 25/2). “... Allah her şeye bir ölçü koymuştur” (Talak 65/3). “Allah rızık, nimet ve ihsanlarını neden ölçülü olarak ve kullarında farklı ölçülerde belirlediğini şu ayetle ifade etmektedir. “Allah kullarına (tümüne birden) rızık bol bol verseydi, yeryüzünde mutlaka azgınlık ederlerdi. Fakat O, rızık dilediği ölçüde indirir...” (Şura 42/27).

Kur’an’da diğer iman esaslarında olduğu gibi kader inancına dair açık bir delil bulunmadığı gibi, ahâd haberler dışında nasslarla desteklenen açık bir kader inancının bulunmadığı söylenebilir. Hasan Basrî’nin Emevi Halifesi Abdulmelik bin Mervan için kaleme aldığı “Kader Risalesi” nde, o çağda henüz hayatta olan ashab ve tabiinler arasında kader konusunda yapılan tartışmalarda yaşanan eksen kaymasına dikkat çekmesi, meselenin erken dönem İslam tarihinde ne kadar çetrefilli, yoruma açık tali bir mesele olduğunu göstermektedir. Selefî gelenek meşhur Cibril hadisine dayanarak iman ve İslam’ın şartlarını sayısal olarak kategorize etmiştir. Cibril hadisine eleştirel yaklaşımı nedeniyle Maturidi gelenek, kader konusunda selefî anlayıştan farklı bir yaklaşıma sahiptir. Maturidi geleneğin en önemli temsilcilerinden biri olan Ebu’l Muin en-Nesefî, *Tebşiratü’l Edille* adlı eserinde kader meselesinden bahsetmiş fakat kaderi iman şartları arasında saymamıştır (Mavil, 2016: 414-415).

1.1.6.6. Yahudilikte Kader

İslam toplumunda olduğu gibi Yahudi mezhepleri arasında da özgür irade ve kadercilik konusunda ateşli tartışmalar yaşanmıştır. İslam mezheplerinde olduğu gibi Yahudi mezheplerinden bazıları kaderciliği, bazıları özgür iradeyi benimserken bazıları da ifrat ve tefrit arasında bir orta yol benimseyerek bu iki marjinal yaklaşımı uzlaştırmaya çalışmıştır (Bağcı, 2009: 22).

Yahudilik teolojisinde kader inancı birbirleriyle çelişkili yorumlar çerçevesinde farklı bakış açısıyla ele alınmıştır. Kutsal metinler lafzen kaderci bir eğilimi yansıtmakla birlikte orijinal mesajla ilgili yapılan tevil faaliyetleri

geniştirilerek özgür irade ve kişisel sorumluluk ön plana çıkarılmıştır (Okumuş, 2013: 176).

Yahudilik inancının merkezinde birlik inancı güçlü bir iman esası olarak yer almaktadır. İran dininin düalist Tanrı inancı Yahudilikteki güçlü tek Tanrı inancı nedeniyle benimsenmemiş fakat aydınlık ve karanlığın (iyilik ve kötülük) yaratıcısı olan Tanrı formatına dönüşmüştür. İyilik ve kötülüğün yaratılmasını Tanrı'ya atfedilmesi, O'nun yüceliğine ve kudretinin şanına uygun olacağı düşünülmüştür. İran dininde ödül ve cezanın öldükten sonra cennet ve cehennemde karşılık bulacağı inancı söz konusudur. Yahudilikte İran dininin etkisiyle cennet Gan-Eden (aden bahçesi), cehennem Ge-Hinom (sıcak vadi) olarak geçmiştir. İran dininden Yahudiliğe giren diğer bir önemli inanç unsuru ahiret inancıdır. Böylelikle insanın dünyada yaptığı iyilik ve kötülüklerin tam olarak karşılığını bulacağı öteki dünya inancı yerleşmiştir. Yahudilik inancının güçlü esin kaynağı olan İran dini, etkisini İran'ın çöküşüne kadar sürmüştür Yahudilik inancına göre Tanrı insanlara birtakım emir ve yasaklar bildirmiştir. İnsana emirlere uyma ve yasaklardan sakınma gücü de vermiştir. Bunun sonucunda ödül ve ceza vaadine bağlı olarak insana yapma/seçme ve yapmama/seçmeme özgürlüğü verilmiştir. Bu durum Tevrat'ta "Önüme hayatı ve ölümü koydum... bu sebeple kendine hayatı seç" ya da "... bu sizin elinizle oldu..." biçiminde ifade edilmiştir. Mutlak kudret ve ezeli ilim sahibi Tanrı'nın insana bahşettiği iradeyi nasıl kullanacağını bilmemesi düşünülemez. O'nun ilmi, insan fiillerinin bir sonucu değildir. Diğer bir deyişle Tanrı'nın ilmi, insan fiillerini gerçekleştirdikten sonra gerçekleşmemektedir. Tanrı, insanın iradesini nerede, ne zaman ve nasıl kullanacağını ve hangi fiilleri yapacağını bilir. Fakat bunun önceden biliniyor olması, bunu Tanrı'nın dilediği veya tayin ettiği anlamına gelmemektedir. (Kutluay, 2004: 171-177).

Yahudilikte kadercilik vurgusu Orta çağın en büyük Yahudi bilginlerinden Rabbi Moşe Maymon (Musa bin Meymun)'un Yahudiliğin karmaşık inanç esaslarını 13 madde ile özetlediği amentüsünde "Allah, insanların bütün hareket ve düşüncelerini bilir" şeklinde formüle edilmiştir. Diğer taraftan diğer Yahudi din adamlarından Akiba ben Joseph, her şeyin önceden görülmüş ve bilinmiş olduğunu ancak bunun özgür iradeyi dışlayan bir durum olmadığını öne sürerek uç noktalardaki görüşleri uzlaştırmaya çalışmıştır (Altuncu, 2012: 11).

Yahudiğin kutsal metinlerinden *Sirak*'ta Tanrı'nın, kötülüğün kendisine atfedilmesini açık bir şekilde reddettiği pasaj şu şekilde yer almaktadır:

“Düştüğüm şey Tanrı'nın işi” demeyin; çünkü nefret ettiği şeyi yapmaz. "Beni saptıran oydu" deme, çünkü onun günahkara ihtiyacı yok. Rab tüm iğrençliklerden nefret eder; bu tür şeyler ondan korkanlar tarafından sevilmez. Başlangıçta insanlığı yaratan oydu ve onları kendi özgür seçimlerinin gücüne bıraktı. İsterseniz, emirleri yerine getirmek ve sadakatle davranmak kendi seçiminize bağlıdır. Önünüze ateş ve su koydu; Elinizi dilediğinize uzatın. Bir insan yaşam ve ölüm olmadan önce, hangisini seçerse ona verilecektir. Çünkü Rabb'in hikmeti büyüktür, o güçlüdür ve her şeyi görür. Gözleri ondan korkanların üzerinde ve insanın her işini bilir. Hiç kimseye günahkâr olmasını emretmedi ve kimsenin günah işlemesini dilemedi (Sirach 15/11-20).

Bu pasajda insanın özgür iradesine güçlü bir vurgu vardır. Tanrı, insanı işlediği günahın sorumluluğunu almaya davet etmekte, sapkınlık ve günahların iğrenç olduğu, Tanrı'nın iğrenç olandan nefret ettiği belirtilmektedir. İnsan yaratılmış ve özgür seçimlerinin kaderine terk edilmiştir. Özgür seçim, güçlü bir biçimde ateş ve su metaforuyla vurgulanmıştır. Ateş, kötülük ve günahı, su iyilik ve erdemi simgelemektedir. Tanrı, insanın ne günahkâr olmasını ne de günah işlemesini dilemiştir.

İlk dönem Hristiyanlık öncesi Yahudi mezhepleri Ferisiler, Sadukiler ve Essenilerdir. Ferisiler her şeyin önceden bilindiği ve takdir edildiği düşüncesini özgür iradenin varlığını dışlamadan uzlaştırmaya çalışmıştır. Ferisiler hem her şeyin Tanrı denetiminde olduğu hem de bireyin eylemlerinden sorumlu biri olarak özgür iradeye sahip olduğu yeniden diriliş, ödül ve cezanın varlığına inanmaktadırlar. Sadukiler, Tanrı'nın insanların fiillerine müdahale etmediği, insanların kendi kaderlerini tayin edecek özgür bir iradeye sahip olduğuna inanmaktadırlar. Esseniler kaderci bir anlayışa ve mistik bir yapıya sahip Yahudi mezhebi olarak insanın daha doğmadan önce kaderinin tayin edildiğine ve insanın sonsuza kadar tayin edilmiş kaderini yaşadığına inanmaktadırlar. Esseniler özgür iradeyi dışlayarak her şeyin mutlak irade tarafından şekillendiğini kabul etmektedirler. Hristiyanlık sonrası Yahudi mezhepleri Karaimler ve Rabbaniyyun'lardır. Karaimler lafızcı ve nass yanlısıdır. Dini metinlerdeki lafza ve nassa sıkı sıkıya bağlıdır. Bu bağlamda özgür iradeyi dışlayarak cebirci bir yaklaşımı benimsemişlerdir. Rabbaniyyun'lar özgür iradeyi savunmuş ve ilahi müdahaleyi reddetmişlerdir. Karaim ve Rabbaniyyun mezheplerinin İslam

dünyasındaki izdüşümleri Cebriyye ve Mu'tezile mezhepleridir. Aynı coğrafyada yaşamış olan bu toplumlar arasında bir etkileşimin olduğu, kadercilik ve özgür irade yaklaşımları bakımından birbirlerini etkiledikleri düşünülmektedir (Sağlam, 2018: 29-32).

Yahudilikte, irade konusunun oluşumu, yorumu ve açıklanmasında Müslüman toplumlarda tarihsel süreç içerisinde kader meselesi ekseninde gelişen ayrışma ve tartışmaların etkisi söz konusudur. Farklı Yahudi bilginlerce ortaya konulan değişik “iman esasları” bazı mezhepler tarafından kabul edilmemektedir. Fakat bu iman esaslarını reddeden mezhep mensupları tekfir de edilmemektedir (Kutluay, 2004: 178). Yahudilik'te de kader meselesi çerçevesinde serdedilen görüşlerin farklı mezheplerin doğuşuna zemin hazırladığı müşahade edilmektedir.

1.1.6.7. Hristiyanlıkta Kader

Önceden tasarlanmış bir planın veya bir dizi yasanın zorunlu sonucu olarak ifade edilen kaderin ilk yorumu, Batı kültür tarihi boyunca çeşitli kutsal ve seküler biçimlerde tezahür etmiştir. Yahudilik mirasını ve Yunan felsefe düşüncesini harmanlayan Hristiyan geleneğinde kader anlayışı teistik kader öğretileri çerçevesinde şekillenmiştir. Bu öğretiye göre, dünyayla ilgili Tanrısal tasarım olaylara sürekli dahil olma ve acil müdahaleyle ilgili değildir. Tanrısal müdahale, daha çok insan faaliyetlerinin ve doğa yasalarının organizasyonu biçiminde tezahür etmektedir. İyilik ve kötülük Tanrısal plana dahil olan İlah-i takdirin bir parçasıdır. İlah-i takdir yorumu diğer şeylerin yanısıra kader doktrinine yol açtı. İlah-i takdir yorumu bir bakış açısına göre insana özgür irade kullanma izni vermekte, başka bir perspektife göre de kaderci bir yoruma yol açmaktadır. Her halükârda insan, ebedi mutluluğa veya azaba yazgılıdır. Gnostik gelenek, ilah-i takdir düşüncesini kaderin belirleyici gücü olarak görür (De Mul, 2014: 5).

Kader eksenli tartışmalar nasıl ki İslam dünyasında mezheplerin oluşmasına etkili olmuşsa, Hz. İsa'nın Tanrı'nın oğlu mu, mucizesi mi veya insan suretinde bedenlenen Tanrı'nın kendisi mi biçimindeki varoluşsal sorulara verilen yanıtlar ve oluşan sorunlara yönelik ortaya konan çözümler Hristiyanlıkta değişik mezheplerin doğmasına neden olmuştur. Nitekim, kader meselesini ilk ele alan sonradan Müslüman olan “Sevsen” adında bir Hristiyan'dır. Sevsen, kaderle ilgili düşüncelerini Kaderiyye ekolünün kurucularından Ma'bed el Cühnni'ye aşıladıktan sonra tekrar din değiştirmiş ve Hristiyanlığa dönmüştür (Kandemir, 2006: 30).

Kader kelimesi dar anlamalı kullanımıyla tek yönlü ve iki yönlü kader anlayışı olarak ele alınmıştır. Tek yönlü kader anlayışında Tanrı kurtuluşa erişecek seçilmişleri belirlemiştir. İki yönlü kader anlayışında ise Tanrı hem seçilmişleri hem lanetlileri belirlemiştir. Hristiyanlıkta kader konusu ilk olarak Pavlus'un mektuplarında yer almaktadır. Sonrasında Pelagius ve Augustine tek yönlü ve çift yönlü kader anlayışının temsilcileri olarak ortaya çıkmışlardır. Pelagius, özgür iradeyi savunmuş ve ilk günaha rağmen kişinin kendisini kurtuluşa eristirecek iyi ve doğru davranışları yapma potansiyeline ve gücüne sahip olduğunu, insanın kurtuluşunun da bu iyi ve doğru davranışlara bağlı olduğunu ortaya koymuştur. Pelagius'a göre Ademin günahı Adem'i bağlar, başkalarını etkilemez. Diğer taraftan Augustinus, ilk günah nedeniyle insanın kurtuluşa ermesinin Tanrı'nın lütfuna ve seçimine bağlı olduğunu savunmuştur. Bu bağlamda Hristiyan düşüncesinde Augustinus, tek yönlü; Pelagius, çift yönlü kader anlayışının temsilcileridirler (Tarakçı, 2010: 95)

İncil'de Pavlus'un "Romalıları Mektup" adlı kısmında kaderle ilgili bölümler şu şekilde yer almaktadır: "Tanrı istediğine merhamet eder, istediğinin yüreğini nasırlaştırır." Bundan Tanrı'nın bazı kişileri lütfuyla belirleyerek merhamet ettiğine, dilediği bazı kişilerin ise kalplerini katılaştırarak merhametini esirgediği ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda kader konusunun Pavlus Hristiyanlığında merkezi bir konu olduğu söylenebilir. Pavlus'a göre kader, Tanrı müdahalesi ve lütfuyla gerçekleşmektedir. Lütfedilen bir şeye kişinin kendi çabalarıyla ulaşması, kurtuluşa erişmesi söz konusu değildir (Bağcı, 2009: 23; Sağlam, 2018).

Hristiyan teolojisinin ortaya çıkışına dek, kader konusu felsefenin ve filozofların tekelinde tartışılan bir konu olmuştur. Hristiyan teolojisinde özgür irade konusu Tanrı'nın mutlak bilgi ve güç sıfatları ile kötülük sorunu üzerinden tartışılmıştır. Aziz Augustinus'a göre, kötülüğün mevcudiyeti, özgür iradenin varlığının kanıtıdır. Tanrı mükemmeldir ve insanlar Tanrı'nın buyruklarına uygun bir biçimde hareket ettikleri takdirde kötülüğün vuku bulması söz konusu değildir. İnsan özgür iradenin çekim gücüne kapılarak arzularının peşine düşebilir, günah işleyerek özgür iradesini kötüye kullanabilir. İnsan özgür iradeyle doğar fakat günahlara yöneldikçe özgür iradenin iyiliğe eğimli pırıltısı zayıflayabilir. Bu bağlamda Tanrı insanın günah işlemesini değil, özgür iradesini desteklemektedir. Günaha eğilim arttıkça kötülük de devam edecektir. Augustinus, Tanrının mutlak

ön bilgisinin insanın vereceği kararları bilmekle ilgili olduğunu ve onlar üzerinde herhangi bir etki gücüne sahip olmadığını iddia etmektedir. Diğer bir deyişle Tanrı'nın önceden bildiği şey, insanın seçtiği şeydir. Tanrı, insanın seçimlerine müdahale etmez (Priddis, 2017: 8-9; Wiebe, 2013).

Hristiyan mezhepleri arasında özgür iradeci mezhepler olduğu gibi kaderci mezhepler de bulunmaktadır. Katolikler, genel olarak Tanrısal iradenin belirleyici olduğuna inanmaktadırlar. Diğer taraftan Katoliklerin bir kolu olan Cizvitler ve Nasturiler insan sorumluluğuna ve özgür iradeye; Yakubi kolu cebri irade anlayışını benimsemiştir. Protestanlık'ta genel olarak Tanrısal iradenin belirleyiciliği önce ve önde gelmektedir. Protestanlık'ın bir kolu olan Calvinistler kaderci iken; Arministler özgür iradecidir. İnsan özgürlüğünü savunan mezhep ve tarikatların referans aldıkları Kutsal Kitap'ta özgür iradeye vurgu yapan ifadeler kader dolayımında ele alınmamıştır. Bu ifadeler Hristiyanlık inancının nirengi noktasını oluşturan seçilmişlik diğer bir deyişle kurtuluş doktrini çerçevesinde ele alınmış ve bu şekilde anlaşılmıştır (Altuncu, 2012: 13-14). Ehl-i Kitap dinlerde Tanrısal belirlenimcilik ve insan özgürlüğünü savunan ya da her iki görüşü uzlaştırmaya çalışan mezheplerin olduğu gözlemlenmektedir. Ehl-i kitap dinler arasında aynı sorunun aynı önermelerle tartışılmış olması dinler arasındaki etkileşimin güçlü kanıtları olarak görülebilir.

Teistik kötülük ve Tanrı'nın egemenliği hakkında İncil metinlerinde geçen en az üç farklı perspektif söz konusudur. Bunlar; hümanist yaklaşım, düalist yaklaşım ve monistik yaklaşımdır. Hümanist yaklaşım, kötülüğü insanın özgür iradesini kötüye kullanımına bağlı olarak gerçekleşen insana ait bir sorumluluk olarak görür. Tanrı'nın mutlak kudret ve egemenliği insanın özgür iradeyi kullanma iradesini engellemez veya zorlamaz. Hümanist yaklaşıma göre Tanrı, özgür iradeyi insana lütfeden ama kötü kullanımına karışmayan, her türlü kötülükten münezzeh bir varlıktır. Düalist yaklaşım Tanrı ve şeytanı iyilik ve kötülük mücadelesinin sembolleri olarak görür. Bu görüş iradenin kötüye kullanımına bağlı insan sorumluluğunu reddetmemekte fakat Tanrı ve şeytan arasındaki kozmik savaşta tali bir role sahiptir. Bu görüşe göre Tanrı, insanın iradesini kötüye kullanımına izin vererek tepki gösterir ve hümanist yaklaşımda olduğu gibi iradenin kullanımını engellemez veya zorlamaz. Monistik yaklaşım kötülüğü tamamen Tanrı'nın kontrolünde görür. Monist görüşe göre, Tanrı dilemedikçe şeytan gibi karanlık güçler hiçbir şey yapamaz. Monist görüş, hümanist ve düalist görüş gibi insanın

özgür iradesini reddetmemekle birlikte, Tanrı'nın kötülük üzerindeki mutlak egemenliğini ön plana çıkarmak için insanın kötülük üzerindeki rolünü ikinci plana iter. Bu yaklaşım, Tanrı'nın mutlak egemenliğine iyilik ve kötülüğü dahil eden, dolayısıyla her şeyden aktif olarak sorumlu gören bir perspektife sahiptir (Co, 2005: 130-150).

1.1.6.8. Kaderin İnsan ve Toplum Açısından Önemi

İnsan, dengeli bir kişilik geliştirmek, içsel ve dışsal uyum sağlayabilmek için tutarlı olmaya ve tutarlı davranmaya gayret eder. Bu bakımdan insan inandığı şey ile yaptığı şey arasında tutarlı olmayı gözetir. İnsan neye inanıyorsa ona göre bir tutum geliştirir. Örneğin, eğitimin önemine inanan bir ebeveyn çocuklarına en iyi eğitim olanaklarını sunmanın gayreti içerisine girer. Tutarlı olma arzusunun istisnaları söz konusudur. Sigara kullanmanın zararlı olduğunu bilen birinin sigara kullanmaya devam etmesi veya yasalara aykırı davranırsa cezalandırılacağını bildiği halde suç işlemesi bu istisnalara örnek verilebilir. Birey, kendisinde psikolojik bir tutarsızlığa yol açan bu istisnaları rasyonelleştirmeye çalışabilir. Örneğin, sigara içmezse kilo alacağı, obezitenin sigara tüketiminden daha tehlikeli olduğu savunusuyla istisnayı rasyonelleştirmiş ve tutarlı alana çekmiş olur. Tutarsızlık diğer bir deyişle uyumsuzluğun varlığı kişiyi uyumsuzluğu azaltmaya ve uyumluluğa ulaşmaya motive eder. Kişi uyumsuzluğu azaltmanın yanı sıra buna maruz kalmamak için uyumsuzluk doğuracak şeylerden kaçınmaya da çalışır. Bilişsel uyumsuzluk aynı zamanda bir motivasyon faktörüdür. Örneğin, açlığa maruz kalmak, açlığa karşı bir empati geliştirebilir ve açlıkla mücadele etkinliklerine yol açan öncül bir girişimi başlatabilir (Festinger, 1957: 1-3). Festinger'in, insanın kendisini ve çevresini anlama ve anlamlandırma isteğini, tutarlı olma çabalarını bilişsel çelişkileri azaltma veya kaçınma mekanizmalarıyla açıklaması, Spilka ve arkadaşlarının (Spilka ve diğerleri, 1985) ortaya koyduğu türden bir nedensel açıklamadır.

Festinger'in bilişsel çelişki argümanı ile Spilka ve arkadaşlarının (Spilka ve diğerleri, 1985) nedensel açıklamaları gibi insanın anlam arayışına ve tutarlılık arzusunun cevap veren diğer bir nedensel açıklama kaderci nedensel açıklamadır (Macit, 2014b). İnsan, yaşamında karşılaştığı olumsuzluklarla başa çıkamadığında bunun sınanması için başına gelen bir musibet olduğuna inanmaya ve baş edemediği soruna karşı sabır ve tevekkülle dayanmaya çalışmaktadır. İslam inancında insanın yaratılış gayesi, "imtihan" metaforu çerçevesinde Ahiret

inancıyla ilişkilendirilerek açıklanmaktadır. Kur'an, insan eylemlerinin sınanacağını ve insanların imtihana çekileceğini şu ayetlerle bildirmektedir. “And olsun mallarınız ve canlarınız konusunda imtihana çekileceksiniz...” (Al-i İmran 3/186). “İnsanlar, “İnandık” demekle imtihan edilmeden bırakılacaklarını mı zannederler. Andolsun, biz onlardan öncekileri de imtihan etmiştik. Allah doğru söyleyenleri de mutlaka bilir, yalancıları da mutlaka bilir.” (Ankebut 29/2-3.) “Eğer Allah dileseydi elbette sizi tek bir ümmet yapardı. Fakat verdiği şeylerdi sizi imtihan etmek için ümmetlere ayırdı” (Maide 5/48). “Bir zaman Rabbi İbrahim’i birtakım emirlerle sınamıştı...” (Bakara 2/124). “İnsanların hangisinin daha güzel amel yaptığını deneyelim diye şüphesiz yeryüzündeki şeyleri ona bir ziynet yaptık” (Kehf 18/7).

İnsanın gündelik yaşamda maruz kaldığı afet, bela, musibet, açlık, korku, hastalıklar ve hatta sahip olduğu sınırsız nimetler, mallar ve varlıklar karşılaşılabilecek imtihan türleridir. “And olsun ki sizi biraz korku ve açlıkla, bir de mallar, canlar ve ürünlerden eksilterek deneriz. Sabredenleri müjdele” (Bakara 2/155).

Kur'an insanların türlü olaylarla sınanacağını bildirir. Sınavı başarıyla geçecek olanlar zamanını lehv ile geçirenler değil, salih amel ile değerlendirenlerdir. Kur'an bu ölçüyü şu ayetlerle ortaya koymuştur. “And olsun zamana ki, insan gerçekten ziyan içindedir. Ancak, iman edip de sâlih ameller işleyenler, birbirlerine hakkı tavsiye edenler, birbirlerine sabrı tavsiye edenler başka (Onlar ziyanda değillerdir)” (Asr 103/1-2).

İnsanların birbirleriyle ve birbirlerine yapacakları kötülüklerle sınanacağı şu ayetlerle bildirilmiştir. “İnsanların bazısını bazısı ile denedik ki...” (Enam 6/53). “... sizi birbiriniz için imtihan aracı kıldık. (Bakalım) sabredecek misiniz?” (Furkan 25/20). “...Fakat sizi birbirinizle denemek için böyle yapıyor...” (Muhammed 47/4).

İnsanların mallarının, çocuklarının bolluk ve çokluklarıyla sınanacağı şu ayetlerde bildirilmiştir. “...Eğer yolda dosdoğru olurlarsa onlara bol yağmur yağdırırız ki bununla onları imtihan edelim...” (Cin 72/16-17). “Bilin ki mallarınız ve çocuklarınız birer deneme aracıdır. Allah katında ise büyük mükafat vardır” (Enfal 8/28). “Mallarınız ve çocuklarınız ancak birer imtihandır; Allah katında ise büyük mükafat vardır” (Teğabün 64/15).

İslam inancına göre ölüm, imtihana dahil olan bir sondur. İmtihanlar başlangıcı ve bitişi olan süreli sınamalardır. Bu bağlamda ölüm, imtihanın sona

ermesi ve ahiret yolculuğunun başlangıç noktasıdır. Müslüman, imtihanın sonuçlarına göre zerre miktarı iyi amelinin karşılığında ödüle mazhar olacağına veya zerre miktarı kötü amelinin karşılığında yaptırıma maruz kalacağına inanmaktadır (Zilzal, 99/6-8). Ahiret inancı bu anlamda Müslümanın tutum ve davranışlarında iyi olma, iyilikte bulunma ve kötülükten sakınma gibi öz denetim duygusu sağlayabilmektedir. Bu konuda erken uyarı niteliğinde olan ayetlerden bazıları şunlardır:

“O gün insanlar amellerinin kendilerine gösterilmesi için bölük bölük kabirlerinden çıkacaklardır. Artık kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse onun mükafatını görecektir. Kim de zerre ağırlığınca bir kötülük işlerse onun cezasını görecektir” (Zilzal 99/6-8). “O, hanginizin güzel amel yapacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratandır...” (Mülk 67/2). “Her nefis ölümü tadacaktır. Sizi bir imtihan olarak hayır ile de şer ile de deniyoruz. Ancak bize döndürüleceksiniz” (Enbiya 21/35)

Bu bakımdan imtihan, Müslümanın kaderidir denilebilir. Kur’an, dünya hayatının kısa, zevklerinin geçici, güç ve zenginliğin kalıcı olmadığına vurgu yapmaktadır. Yarına çıkmanın meçhul olduğu bu hayat yolculuğunda karşılaşabileceği zorluklar ve sıkıntılarla başa çıkmak için sabır, tevekkül, kanaat, tedbir, ihsan gibi dini referanslı kavramlar Müslümana işlevsel bir yorum ve anlam çerçevesi sunabilir. Kur’an’da imtihan metaforu ekseninde dünya hayatının zorluk ve sıkıntılarıyla başa çıkmak için en çok tavsiye ve telkin edilen şeyler sabır, metanet ve sebatkârlıktır.

“O halde, onların söylediklerine sabret...” (Taha 20/130; Kaf 50/39; Müzzemmil 73/10). “Sabrederek ve namaz kılarak (Allah’tan) yardım dileyin...” (Bakara 2/45). “Sabret! Senin sabrın ancak Allah’ın yardımı iledir...” (Nahl 16/127). “...Başına gelen musibetlere karşı sabırlı ol...” (Lokman, 31/17). “Sabret! Şüphesi Allah’ın va’di gerçektir. Kesin imana sahip olmayanlar sakın seni gevşekliğe (ve tedirginliğe) sürüklemesinler” (Rum 30/60).

Kur’an sabrın sonunun selamet olacağını ve inananların ebedi mutluluğa kavuşacaklarını şu ayetlerle bildirmektedir.

“Sonra da iman edenlerden olup birbirine sabrı tavsiye edenlerden, birbirine merhameti tavsiye edenlerden olanlar var ya, işte onlar Ahiret mutluluğuna erenlerdir” (Beled 90/17). “And olsun zamana ki, insan

gerçekten ziyan içindedir. Ancak, iman edip de sâlih ameller işleyenler, birbirlerine hakkı tavsiye edenler, birbirlerine sabrı tavsiye edenler başka (Asr 103/1-2). “Rabbinin rızasına ermek için sabret” (Müdessir 74/7).

Kur’an’a göre insanın imtihan çerçevesinde görevleri ve sorumlulukları söz konusudur. Hesap verme yeri olan Ahirete hazırlık yapan müslüman, tutum ve davranışlarında özgür bırakılmıştır. İnsanın fiillerinde özgür olduğu Kur’an’ı Kerim’de şu ayetlerle belirtilir.

“De ki, bu Kur’an: Rabbinizden gelen haktır. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin” (Kehf 18/29). “De ki Ey insanlar! Rabbinizden size hak gelmiştir. Kim doğru yola girerse kendi lehine girmiş olur. Kim sapıklığa düşerse o da kendi aleyhine sapmış olur” (Yunus 10/108). “Şüphesiz biz ona (doğru) yolu gösterdik. İstar şükredici, isterse nankör olsun” (İnsan 76/3).

Kur’an Müslüman’a suçun şahsiliği ilkesi çerçevesinde başkasının sorumlulukları ve günahlarının yüklenmeyeceğini de belirtir. “Hiçbir günahkâr başka bir günahkârın yükünü yüklenmez” (Fatır 35/18; Necm 53/38).

Kur’an’da imtihan metaforunun yer aldığı yukarıdaki ayetlerin merkezi teması, Allah’ın insanı şartlı olarak sevdiği ve buna bağlı olarak ödüle mazhar kıldığı veya cezaya maruz bıraktığıdır. Yapılan bir nitel araştırmada, insanın kendiyle kurduğu ilişkinin niteliğinin, inandığı varlıkla kurduğu ilişkinin niteliğini etkilediği ortaya konulmuştur. İnandığı varlığın kendisini şartlı sevdiğini düşünen kişi, kendi kendini de şartlı sevmektedir. İmtihan algısı güçlü olan insan, gündelik yaşamında sorumluluklarını yerine getirdiğinde mutlu olmakta, yerine getiremediğinde ise kendine kızabilmekte, üzgün ve mutsuz olabilmektedir. Benzer şekilde kul olarak sorumluluklarını yerine getirebildiği ölçüde mutmain, ihmal ettiği ölçüde müteessir hissedebilmektedir. Kendini sevme, kendiyle barışık olma hali, insanda olumlu benlik algısı ve buna bağlı olarak yüksek özgüven inşa etmektedir (Özdoğan, 2005: 159-160). Kur’an Müslümanları birbirlerini sevmeye, kardeşliğe, paylaşmaya ve dayanışmaya davet etmektedir. Kur’an, Müslümana sadece kendine değil, herkese Müslüman olmasını tavsiye ve telkin eder. Böylelikle toplumsal bir birey olarak insan; paylaşarak, yardımlaşarak ve dayanışarak türlü zorluklar ve sıkıntılarla başa çıkma gücü ve iradesini kendinde bulabilir. Bu bakımdan imtihan bireysel ve toplumsal insanın kaderidir denilebilir.

1.2. Kader Problemi ve Bu Problem ile Başa Çıkma

1.2.1. Başa Çıkma Kavramı

İnsanlar gündelik yaşamlarının her anında çeşitli fiziksel, zihinsel ya da ruhsal pek çok uyarana bağlı sıkıntılara yol açan problemlere maruz kalmaktadır. Söz konusu problemler bireyin kişisel denge, düzen ve uyumunu olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Yaşanan olaylar bireyi üzecek, sıkıntı verecek denge ve düzenini bozarak uyum yeteneğini yitirmesine neden olacak türden zorluklar içeriyorsa, kişi bunun üstesinden gelmek ve yeniden uyum sağlamak için çeşitli girişimlerde bulunmaktadır. Bu gayret ve girişimler noktasında problemler ve bunlarla başa çıkma stratejileri ön plana çıkmaktadır (Basut, 2006: 31).

Başa çıkma Türkçe Sözlük'te (TDK, 2018); “gücü yetmek, hakkından gelmek, yenmek ve üstün gelmek” anlamlarında kullanılmaktadır. İlgili alanyazında ise başa çıkmamanın birbirine benzer ancak çeşitli farklı özellikleri vurgulayan tanımları yapılmaktadır. Bunlardan birinde Sağbaş (2009: 13) başa çıkmayı, kişiye sıkıntı verecek veya onu tehdit eden bir durum ya da olaylara karşı koyabilmek için kişinin ortaya koyduğu duygusal, davranışsal ve bilişsel tepkiler olarak tanımlamıştır. Akbaba ve Gözümlü (1998: 56), başa çıkma tutumlarını duygusal gerilimleri azaltmaya yönelik olarak geliştirilen duygusal tepkilerin tümü olarak tanımlamaktadır. Stratta ve arkadaşları ise (2015: 59-60) başa çıkmayı bireylerin sosyal yaşam içerisinde bilinçli ve amaçlı olarak göstermiş oldukları davranışlar olarak açıklamış ve kavramı dengeli bir yaşam sürdürmeye çalışma, bu süreçten kaçınma veya bu süreci bastırma şeklinde olumlu ve olumsuz yöntemleri kapsayan tepkilerin bütünü olarak tanımlamışlardır.

Başa çıkma çevresel, içsel gerilim, çatışma ve arzuları kontrol etmek amacıyla ortaya konan davranışsal ve bilişsel çabalardır. Başa çıkmadan söz edilebilmesi insan güç ve olanaklarını zorlayan, onu tehdit eden ya da ona tehlike oluşturabilecek bir olayın gerçekleşmesiyle ilgilidir. Başa çıkma otomatik olarak gelişen tepkisel davranışlar değildir. Aksine bilinçli ve amaçlı olarak geliştirilen ve gerçekleştirilen davranışsal, bilişsel değişikliklerdir (Sağlam, 2005: 16).

İnsanın gündelik yaşamında deneyimlediği olayları ne kadar denetleyebildiğine, kontrol edebildiğine yönelik kişisel inancı öz yeterlilikle ilgilidir. Öz yeterlilik algısı olumsuz durumlar, zorluklar ve kötü deneyimlerle başa çıkma becerisine sahip olma inancıyla ilişkilendirilmektedir. Öz yeterlilik inançları

insanda başarılı deneyimler, toplumsal modeller, sosyal ikna ve fiziksel-duygusal durumlar aracılığıyla şekillenerek yerleşmektedir (Akpınar, 2011: 56-57).

Folkman ve Lazarus'a (1985, s.152) göre başa çıkma, sorunlu bir insan-çevre ilişkisini azaltmak için bilişsel ve davranışsal çabaları ifade eder. Başa çıkma, kişinin psikolojik olarak kendisinde kötü his oluşmasına engel olacak bazı kaçınma davranışları göstermesini veya kendisini iyi hissetmesine sebep olacak davranışları kapsar (Yamaç, 2009: 24). Dolayısıyla başa çıkma genel olarak bireylerin yaşam süreci içerisinde karşılaştığı olumsuz olaylarda genellikle bunların üstesinden gelme çabası olarak açıklanmaktadır (Steinhardt ve Dolbier, 2008).

Bu nedenle Lazarus (1993: 234) başa çıkmayı bireyin yaşamsal süreçteki stresli ve olumsuz durumlar karşısında uyguladığı bilişsel ve davranışsal stratejiler olarak nitelendirmiştir. Başa çıkmada yeterlik sağlanıyor ve olumlu gelişme gösteriliyorsa bireyin geleceğe yönelme ve umutlanmasında olumlu bir gelişme sağlanacağını belirtmiştir. Başa çıkma, bireyin psikolojik bütünlüğüne yönelik tehditlere karşı bir kişisel savunma mekanizması niteliğindedir.

Baş çıkmanın ne olduğunu kapsamlı bir biçimde ortaya koyabilmek için Lazarus tarafından bir model ortaya konulmuştur. Lazarus Baş Etme Modeli olarak adlandırılan bu modele göre stres gibi durumlardan kaynaklanan olumsuzlukların tanımlanması ve bunlarla baş etmede bilişsel değerlendirme ve başa çıkma adı verilen iki temel süreç veya aşama yaşanmaktadır (Kopuz, 2013: 22). Değerlendirme aşamasında bireyler olumsuz ve kaygı oluşturacak olayları değerlendirirler. Bu değerlendirmeyi ruhsal deneyimleri, istek ve ihtiyaçları gibi çeşitli etkenlere göre yaparlar. Sorunun kendi açılarından nasıl görüldüğü ve baş edip edemeyeceği hakkında değerlendirmede bulunurlar (Stratta ve diğerleri, 2015).

Teorik olarak bireyin olaylara bakış açısı, algısı ve yorumları, olaya karşı geliştirdiği tepkiyi belirler ve bu da belirli sonuçlara yol açar. Birey karşılaştığı ve yorumladığı olaylarla ilgili iki değerlendirme yapmaktadır. Karşılaşılan olayın önemi ve etkisi ile ilgili "birincil değerlendirme", olayla başa çıkma kaynaklarının kullanılabilirliği ve etkililiği ile ilgili algısından oluşan "ikincil değerlendirme" dir (Quarles, 2002: 42).

Birincil ve ikincil değerlendirme süreçleri birbirine bağımlı olarak çalışır. Örneğin, başa çıkma kaynakları bir tehditle başa çıkmak için yeterliyse, tehdit derecesi azalır. Öte yandan, başa çıkma kaynaklarının çevre taleplerini karşılama

veya çevresel veya kişisel kısıtlamaları aşmada yetersiz kalması durumunda, ilk başta tehditkâr görünmeyecek gibi görünen bir olay tehdit edici olabilir (Folkman ve Lazarus 1985: 152). Değerlendirmeler başa çıkmayı etkilediği ölçüde diğer değişkenlerden de etkilenebilirler. Bireyin sosyal destek olanakları ve kişisel deneyimleri olayları anlamlandırma ve yorumlama referansında önemli bir rol oynar. Dolayısıyla başa çıkma yöntemleri bireyin sahip olduğu sosyal kaynaklar ve kişisel dünya görüşünden etkilenme eğilimindedir. İnsanın sahip olduğu potansiyel ve olanakların kaynağı, kişisel inanç referansı ile ilgilidir (Quarles, 2002: 43).

Lazarus Başa çıkma Modeli'nin değerlendirmeden sonraki ikinci temel süreci veya aşaması başa çıkmadır. Bu aşamada olumsuzluk oluşturan durumu düzenlemek veya olumlu hale getirmek amacıyla duygu odaklı veya problem odaklı girişimlerde bulunmaktadır (Özdemir, 2011: 18-19).

Duygu odaklı başa çıkmada birey, çeşitli stres uyarıcılarından gelen duygulanımlarla ve bunlara karşı oluşan duygusal tepkilerle başa çıkma gayreti içerisinde. Sorunsal stresörlere veya karşılaştığı olaylara ve duygusal tepkilerini dengede tutarak cevaplar vermeye gayret göstermektedir (Nehir, 2003: 6).

Duygu odaklı başa çıkma bireyin kendini daha iyi hissetmesine olanak vermesi açısından savunma mekanizmalarını çağrıştırmaktadır. Bu bakımdan literatürde duygu odaklı başa çıkma ile Fruedyen savunma mekanizmaları bir tutularak, birbirinin yerine kullanılabilir. Fakat duygu odaklı başa çıkma; beyaz madde kullanımı ve bağımlılığını kapsayan içerimiyle savunma mekanizmalarından ayrılmakta, diğer taraftan fiziksel egzersiz ve sosyal destek gibi uygulamalarla benzeşmektedir. Duygu odaklı başa çıkma yolları problem çözme odaklı yaklaşıma göre daha “uyumsuz, savunucu ve gelişimi engelleyici” olduğu yönünde yaygın bir kanaat söz konusudur (Aydın, 2019: 105-106).

Problem odaklı başa çıkmada ise birey, karşılaştığı kaygı veren durumları yönlendirmeye veya değiştirmeye odaklanmaktadır. Diğer bir deyişle birey, karşılaştığı problemi nasıl çözeceğine ve problemle nasıl baş edeceğine akılcı bir değerlendirme ile odaklanmaktadır. Problem odaklı başa çıkma yöntemleri olarak; sosyal destek arama, rahatlatma ve planlı problem çözme; problem odaklı başa çıkmanın üç stratejik etkinliği olarak öne çıkmaktadır. Bunlar arasında özellikle sosyal desteği olan bireylerin yaşadıkları problemler ile daha etkin bir mücadele sergiledikleri bilinmektedir. Çünkü bireyler sosyal çevresi tarafından desteklendiklerini bildiklerinde daha etkili bir başa çıkma sergilemektedirler

(Somaiya ve diğerkleri, 2015). Ayrıca, sorunlarla başa çıkmada problem odaklı başa çıkmanın duygu odaklı başa çıkmaya göre daha fazla etkili olduğu belirtilmektedir (Ghane ve diğerkleri, 2016).

Problem ve duygu odaklı başa çıkmanın her ikisi de bilişsel, davranışsal ve duygusal bileşenler içerebilir. Problem odaklı başa çıkma, durum veya problemi yönetmeyi veya değiştirmeyi hedeflerken, duygu odaklı başa çıkma duygusal baskı ve zorlanmayı azaltır. Problem odaklı başa çıkmanın amaçları, durumları analiz etmek ve hedefe yönelik bir eyleme yol açan stratejileri uygulamaktır; buna karşın duygu odaklı başa çıkmanın amaçları, iyimserliği kolaylaştırmak için bilişsel teknikleri kullanmaktır. Bu bağlamda başa çıkma stratejileri arasında karşılıklı bir ilişkinin varlığından söz edilebilir (Jones, 2010: 2).

1.2.2. Başa Çıkmayı Etkileyen Faktörler

Başa çıkmayı etkileyen faktörler; bireyin kişiler arası ilişki yeteneği, problem çözme becerisi ve olumlu benlik tasarımı geliştirebilmesi gibi kişisel ve sosyal desteklerle ilgilidir. Bireyin başa çıkma stili problemler karşısında genel olarak kullandığı ve belli durumlar için zaman zaman tekrarladığı baş etme yöntemlerini kapsamaktadır. Bu yöntemler kişinin tutum, inanç ve değerlerinin bir yansımasıdır. Gündelik yaşamda problemlerle başa çıkma toplumsal olarak öğrenilmiş bir davranıştır; dolayısıyla kişiye ve duruma göre değişkenlik gösterebilmektedir. Etkili başa çıkma yöntemi kullanan bireyler problemlerden kaçınmak yerine bunlarla yüzleşmeyi tercih eder. Çözüm için problemi yeniden tanımlar, alternatif çözüm önerileri geliştirir ve çevresiyle açık bir iletişim sürdürerek mevcut tüm sosyal destek kaynaklarını kullanır (Kanbay, 2007: 19).

Literatürde başa çıkmayı etkileyen pek çok faktör olduğu belirtilmektedir. Bireyin cinsiyet durumu ve bilişsel zekâsı, kişilik yapısı ve olayları algılamadaki ruhsal bakışı, algısal özellikleri, eğitim düzeyi ve bilgi birikimi, sorunları tanımlama şekli, sosyoekonomik durumu ve çevresinden alabildiği sosyal destek miktarı, karşılaşılan sorunların şiddeti ve yoğunluğu, sorunun etkilediği alan ile devamlılık süresi ve yapısı, bireyin yaşamsal sürecinde edindiği gelişimsel deneyimler ve bireyin inanç sistemi etken faktörler olarak öne çıkmaktadır (Nehir, 2003; Stratta ve diğerkleri, 2015; Ghane ve diğerkleri, 2016). Baş etmeyi etkileyen faktörler; bireysel, çevresel ve fizyolojik faktörler olmak üzere üç başlık altında toplanmaktadır (Kanbay, 2007; Kopuz, 2013; Somaiya ve diğerkleri, 2015).

Bireylerde kontrol kaybı, bireylerin kontrol odak durumu, bireyin maddi yetersizlikleri, bireyin yaşadığı ümitsizlikler, bireyin yaşam biçiminde meydana gelen değişiklikler, bireysel olarak yakın çevresinde yaşadığı kayıp, ölüm durumları, bireyin yaş düzey ve zekâ düzeyi ile bireyin problem çözmede gösterdiği yetersizlikler bireysel faktörleri meydana getirmektedir. Çevresel faktörler; ailesel olarak sosyo-ekonomik düzeyi, karşılaşılan sorunlarla baş etmede kişisel destek yetersizliği, bireyin kurumsal olarak talep ettiği desteklerin yeterli düzeyde karşılanmaması ve bireyin fiziki çevresinde istekli/isteksiz değişiklikler yaşamasını kapsamaktadır. Değişen oranlarda devam eden ağrılar, meydana gelen bir organ kaybı, sorunlara bağlı olarak uzun süreli yaşanan vücut yorgunlukları, bireyde meydana gelen tükenme duygusu ve bireyin yaşadığı hastalığın ciddiyeti ve hayati tehlike durumu ise fizyolojik faktörleri meydana getirmektedir (Kanbay, 2007; Kopuz, 2013; Somaiya ve diğerleri, 2015).

Bir araştırmada Tanrı inancı, dini pratikler, dini referans ve cinsiyet gibi kişisel dini değişkenlerin stres ve dini başa çıkma arasındaki ilişkide dini başa çıkma stillerinin onaylanmasının durumsal koşullara göre değişkenlik göstermediği ortaya konulmuştur. Bu bağlamda dini başa çıkma durumsal koşullara göre değişmeyen sürekli bağımlı, sabit ve istikrarlı bir fenomendir. Bireyler ölüm, tehdit, sevdiklerinin kaybı, meydan okuma gibi olaylarda duruma bağlı olarak değişmeyen kararlı bir dini başa çıkma tutumu göstermişlerdir. Bireyler bu durumlara özgü kararlı ve özel nitelikli dini baş etme stillerini koruyabilmektedir. Bireyde böyle kararlı bir dini başa çıkma özelliğinin benimsenmiş ya da geliştirilmiş olması, Tanrı inancı, dini pratikler ve din referanslı yaşam gibi diğer kişisel dini faktörlerin bir ürünüdür. Tanrı inancı ve başkalarının inanç algısı dini başa çıkmada aracı bir rol oynamaktadır (Maynard ve diğerleri, 2001: 72).

1.2.3. Başa Çıkma Stratejileri

İnsanlar gündelik yaşamlarında bazen sıkıntı/gerilim yaratan hoş olmayan olaylara maruz kalmakta ve bunlarla başa çıkmaya çalışmaktadır. Başa çıkma stratejileri herkese ve her duruma uygun standart sonuçlar sağlamayabilir. Bu stratejiler kişiye ve koşullara bağlı olarak farklılıklar gösterebilmektedir. Başa çıkma stratejileri, bireyin karşılaştığı problemlili durumun anlaşılması, düzeltilmesi veya değiştirilmesini mümkün kılacak başa çıkma mekanizmalarını etkili bir biçimde kullanma becerisini ortaya koyduğu bilişsel ve davranışsal çabadır. Etkili başa çıkma stratejileri problemlili durumların gerginliğini azalttığı ve kaygı düzeyini

tahammül sınırlarına indirgeyerek zararlı etkilerini düzeltebildiği oranda başarılıdır (Maghsoodi ve Salehinejad, 2020: 376).

Literatürde başa çıkma stratejileri problem odaklı ve duygu odaklı başa çıkma, uyumlu ve uyumsuz başa çıkma, kişisel kaynaklar ve bireysel koruyucu faktörler ve dini başa çıkma başlıkları altında ele alınmaktadır. Problem odaklı başa çıkma; problemi yönetmeye ve değiştirmeye odaklanmaktadır. Duygu odaklı başa çıkma; başkalarına güvenmeyi ve onlardan destek almayı temel almaktadır. Uyumlu başa çıkma; kişinin çevresindeki değişiklikleri etkin bir şekilde yönetmek için mevcut kaynaklarını kullanmayı öngörmektedir. Uyumsuz başa çıkma; zorluk ve baskılara etkili bir yanıt verilememesinin bir sonucu olarak gelişen baş ağrısı, depresyon gibi fiziksel ve psikolojik rahatsızlıklara dikkat çekmektedir. Kişisel kaynaklar ve bireysel koruyucu faktörler; direnç ve dayanıklılık gibi kişisel özellikler aracılığıyla başa çıkmada yetkinliğin artırmasıdır (Jones, 2010: 2-5).

Problem odaklı başa çıkma stratejilerinin özü, problemlili durumlarla karşılaşan bireyin gerginlik yaratanlarla yüzleşmesi ve sorunu çözmek için bilinçli olarak birtakım bilişsel ve davranışsal girişimlerde bulunmasıdır. Bu bilinçli çabalar doğrudan veya araçsal eylem biçimlerini içerebilir (Muazzam ve diğerleri, 2020: 2).

Problem odaklı başa çıkma, problemin kaynağına inmeyi ve problemle doğrudan yüzleşme çabalarını ifade eder. Birey, problemin ana kaynağına etkili bir biçimde müdahale edebileceğini hissettiği anda problem odaklı başa çıkma eğilimi harekete geçmektedir. Problem odaklı başa çıkma, problemin varlığını kabul eden, iyimser ve sağduyulu kişilik özellikleriyle olumlu bir ilişkiye sahiptir. Problem odaklı başa çıkma stratejileri problemle aktif olarak yüzleşme ve başa çıkma, problemi iyimser yorumlama ve problemi çözmek için plan yapma etkinliklerini içermektedir. Aktif yüzleşme ve başa çıkma, problemi çözmek için harekete geçme iradesiyle ilgilidir. İyimser yorumlama olumsuz bir olayda olumlu bir şey aramak için farklı bir bakış açısıyla bakmayı içerir. Planlama ise problemi çözmek ve sorundan kurtulmak için nasıl başa çıkılacağına eylem planını tasarlama faaliyetidir (Sirgy ve diğerleri, 2020: 2914).

Problemlerle başa çıkmada verilen tepkiler, kişilik özelliklerine ve bireysel farklılıklara göre değişkenlik gösterebilmektedir. Kullanılan başa çıkma stilleri olumsuz ve etkisiz sonuçlar doğurabileceği gibi olumlu sonuçlar da doğurabilmektedir. Olumsuz başa çıkma çabaları kaygı durumunu artırabilmekte,

kişinin moral ve motivasyonunu düşürerek depresif bozukluğa neden olabilmektedir. Başa çıkma etkinliği “araçlar ve sonuçlar” ile ilgilidir. İnsan gündelik yaşamda saygı, onay, duygusal yakınlık ve rahatlama gibi sonuçlar elde etmek için çabalamaktadır. İnsan sahip olduğu dünya görüşü, inançları, pratikleri kurduğu ilişkilerle bunlara erişmeye çalışmaktadır. Kaygı verici problemler bu çabaları bozabilir ve kişinin anlam dünyasını dönüştürebilir. Başa çıkma etkinliği araçlar ve sonuçlar arasında kuracağı denge ile etkili olabilir (Ekşi, 2001: 25-26).

Karşılaşılan sorunlara bireyin karşı koyma zorunluluğu ve sorunlarla başa çıkma gerekliliği, bireyin çeşitli baş etme yöntemlerine başvurmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Bunun için birey geliştirilen bazı strateji ve yöntemler kullanmaktadır. Kullanılan bu yöntemler fonksiyonel ve fonksiyonel olmayan yöntemler olarak iki grupta incelenmektedir (Ghane ve diğerleri, 2016).

Fonksiyonel başa çıkma yöntemleri; bireylerin karşılaştıkları olumsuz durumlarda cesaretli davranmayı öğrenmeleri, çevreleriyle iletişim becerilerini geliştirmeyi, zamanı başarılı değerlendirme, problem çözme ve sosyal desteklerden faydalanma becerilerini geliştirmeye ilgilidir. Ayrıca bu gruptaki yöntemler, yaşanan zorluk ve olumsuzlukları kendisi için bir tehdit olarak algılamak yerine kendi inançlarını, yeteneklerini, varsayımlarını bir imkân olarak yorumlamak suretiyle uygulanmaktadır (Sağlam, 2005: 12-16). Nefes egzersizleri, sağlıklı beslenme yöntemleri, aerobik, jimnastik, kas gevşetme, yoga ve meditasyon gibi çeşitli vücut gevşeme yöntemleri bu grupta yer almaktadır (Somaiya ve diğerleri, 2015).

Fonksiyonel olmayan başa çıkma yöntemleri ise bireylerin karşılaştıkları sorunlarla baş etmede gösterdikleri saldırganlık, içe kapanma, intihar, alkol veya depresyon gibi kaçma davranışları veya diğer maddelere sığınma gibi uygun olmayan davranışları kapsamaktadır. Dolayısıyla bireyin; bastırma, reddetme, regresyon ve yansıtma gibi savunma mekanizmalarını kullanarak kendini aldatmaya yönelik gösterdiği davranışlardan meydana gelmektedir. Bu bağlamda bireylerin sorunlar karşısında başa çıkmada zorlanmaları durumunda savunma mekanizmalarının devreye girmesi söz konusudur (Kanbay 2007; Sağlam 2005; Steinhardt ve Dolbier, 2008).

Baş çıkma stratejileri araştırmacılar tarafından genellikle problem çözmeye yönelik aktif ve duygusal odaklı başa çıkma olarak tanımlanmış olsa da kaçınma, geri çekilme, kabul etme, bastırma, sosyal desteğe başvurma, bilişsel ve

duygusal yeniden yapılandırma gibi özel alt boyutları da bulundurmaktadır (Sağbaş, 2009: 13). Örneğin, ergenler, ebeveynlerinin psikolojik kontrolü altında oldukları algısıyla yüzleşebilmek ve bu kaygıyı azaltabilmek için duygu odaklı kaçınma stratejisi kullanabilmektedirler (Inguglia ve diğerleri, 2020: 9).

1.2.4. Dini Başa Çıkma

İnsan, etrafındaki problemlerle baş ederken dinî olan veya olmayan pek çok baş etme yöntemi kullanmaktadır. Fonksiyonel ve fonksiyonel olmayan yöntemler olarak da adlandırılan bu yöntemler aracılığıyla yaşadığı problemler ile daha etkin bir mücadele sergileme gayretindedir. Bu noktada dini baş etme yöntemleri de bireylerin başvurduğu yöntemler arasında yer almaktadır (Kartopu, 2012: 239). İnanç, insanın duygusal durumlarını düzenleme süreci üzerinde olumlu ve yararlı bir etkiye sahiptir (Whitehead ve Bergeman, 2020: 397).

Dini başa çıkma, bireyin yaşamında gerilim yaratan durumları yönetmek, bu gerilimli zamanlarda manevi anlam dünyasını ve duygusal bütünlüğünü korumak, karşılaştığı problemlerle başa çıkabilmek için dini değerler ve pratiklerinin uygulanmasını içermektedir (Cullman, 2006: 1-2). Din, birçok insan tarafından yaşamın problemleri ve sıkıntılarıyla başa çıkmanın bir aracı olarak bilinmektedir (Hustoft ve diğerleri, 2013: 128).

Dini başa çıkma stratejileri pozitif ve negatif formlarda kendini göstermektedir. Olumlu başa çıkma stratejileri daha olumlu sonuçlarla ilişkiliyken, olumsuz dini başa çıkma stratejileri genellikle daha olumsuz sonuçlarla ilişkilidir (Ano ve Vasconcelles, 2005: 463).

En stresli durumlarıyla nasıl başa çıktıkları sorulduğunda, birçok insan dinden bahseder. Bazı gruplar arasında, özellikle yaşlılar, azınlıklar ve yaşamı tehdit eden krizlerle karşı karşıya olan kişiler açısından din, başa çıkma yöntemi olarak diğer tüm kaynaklardan daha sık anılmaktadır (Pargament ve diğerleri, 2000: 520).

Din ve başa çıkma arasındaki ilişki giderek büyüyen birçok araştırmanın konusu haline gelmiştir. Birçok insan için din, başa çıkma yöntemi olarak önemli ve değerli kaynak olma niteliğini sürdürmektedir. Din ve başa çıkma arasındaki ilişkinin üç boyutu bulunmaktadır. Din, başa çıkmada her etkinliğin bir parçası olabilir. Din, başa çıkma sürecini şekillendirebilir. Sorunlar ortaya çıktığında başa çıkmada dinin oynadığı rolün yardım mı yoksa engel mi teşkil ettiğini anlamak oldukça zordur. Dini başa çıkmanın problemin mi yoksa çözümün mü bir parçası

olduğunu anlamak üç farklı kritere göre değerlendirilmektedir. Bu kriterler; içerik kriterleri, pragmatik kriterler ve süreç/entegrasyon kriterleridir. İçerik kriterleri, belirli bir inancın diğerinden daha iyi olduğunu varsayar. Olumlu ve olumsuz dini başa çıkmayı belirli bir inanç çerçevesinde değerlendirmek ve tutarlı sonuçlar almak mümkündür. Pragmatik kriter yaklaşımı işe yarayan her şeyin en iyi olduğu varsayımına dayanmaktadır. Bu yaklaşımın odak noktası sonuçlardır. Olumlu sonuçlara yol açan başa çıkma etkinlikleri yararlı, olumsuz sonuçlara yol açanlar ise uyumsuz kabul edilir. Süreç/entegrasyon kriteri yaklaşımı kişinin inançları, değerleri, duyguları, sosyal çevresi ve bazı sorunsal faktörlerin neden olduğu talepler arasındaki entegrasyon ile başa çıkma arasındaki koordinasyonun etkililiğini değerlendirir. Bu yaklaşımda etkili başa çıkma bu öğelerin ne kadar iyi koordine edildiğiyle ilgilidir (Pargament ve diğerleri, 1998: 77-78).

Birçok araştırma insanların gündelik yaşamlarında olaylarla başa çıkma sürecinde problem çözme sürecinin önemini ortaya koymuştur. Bireyin problemlere yönelik geliştirdiği çözümler; yaklaşım farklılıkları, çözümün etkililik düzeyi, kişinin süreçle uzun vadeli uyumu ve genel yaşam memnuniyeti gibi birçok değişkenle ilişkilendirilmiştir. Literatürde problem çözme tanımları ve modelleri çeşitlilik gösterse de problem çözme sürecinde uygulama aşamalarının oldukça karmaşık olduğu konusunda yaygın bir düşünce söz konusudur. Problem çözme süreçlerinde önemli bir rol oynayan unsurlardan biri de dindir. Din, bağlılarına destek, rehberlik ve umut sunarak insanların yaşamlarında karşılaştıkları olayları anlamlandırmalarına, öngörmelerine, denetleyebilmelerine ve bunlarla başa çıkmalarına yardımcı olacak işlevlere hizmet edebilir (Pargament ve diğerleri, 1988: 90).

Nedensel açıklamalar dinin ayırt edici özelliğidir. Teolojiler ve kutsal metinler evrenin işleyişi ve düzeni, mevsimlerin döngüsü, doğal afetlerin meydana gelmesi, zafer ve başarısızlıkların, yaşam ve ölümün nedenlerine ilişkin sunduğu anlam ve yorumlama misyonuyla öne çıkmaktadır. Bireyler problemlerle başa çıkmak için kişisel, durumsal ve bağlamsal olarak üç yordayıcı düzeyde dini referanslara başvurmaktadır. Kişisel düzey, kimlerin doğasında dini başa çıkma eğilimi olduğunu yansıtmaktadır. Dini bağlılığı yüksek olanların dini başa çıkma eğiliminin de yüksek olduğu varsayılmaktadır. Durumsal düzey, kişinin başa çıkmayı koşullara bağlı olarak kullanma eğiliminde olduğu, zarar görme riskinin yoğun olduğu ve tehdit altında hissettiği durumlarda dini başa çıkma

kullanılmaktadır. Bağlamsal düzey, sosyo kültürel koşullar ve toplumsal öğrenmeyle ilgilidir. Bireyin içinde bulunduğu toplumsal yapı ve sosyal çevrenin dini başa çıkma kullanma eğilimi güçlüyse, bireyin dini başa çıkmaya başvurma olasılığının yüksek olacağını ön görmektedir (Spilka ve diğerleri, 1985: 1-5).

Pozitif/olumlu dini başa çıkma modeli bireyin Tanrı tasavvuruyla ilişkilidir. Tanrı'ya güvenmenin teslimiyeti olumlu dini başa çıkmayla ilgilidir. Olumlu dini başa çıkma manevi destek arama, dini referans, iş birlikçi dini başa çıkma, dini yeniden değerlendirme ve odaklanmayı içerir. Bu aynı zamanda koşullara uyum yeteneğiyle tutarlı olan olumlu ruhsal ve zihinsel sağlıkla ilişkilidir. Negatif/olumsuz dini başa çıkma bireyin Tanrı ile ilişkisinde güvensizlik hissinin güçlü olduğu durumlarda ortaya çıkmaktadır. Olumsuz dini başa çıkma manevi ilgisizlik ve hoşnutsuzlukla ilgilidir. Güvenli bağlanma sorunu olan bireylerin uyum örüntüleri olumsuz zihinsel ve ruhsal sonuçları yansıtmaktadır. Bu depresyon, ilişki sorunları, güvensizlik, düşük yaşam kalitesi, problem çözme uyumu ve becerisinin düzeylerini içermektedir (Cullman, 2006: 5-6).

Dini başa çıkmanın, stresli yaşam durumlarıyla psikolojik uyum arasındaki ilişkinin nicel olarak araştırıldığı ve alandaki kırk dokuz ilgili çalışmanın meta-analizinin yapıldığı bir çalışmada, dini başa çıkma stratejilerinin stresli yaşamla psikolojik uyum sağlamada önemli ölçüde ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Araştırma kapsamında olumlu dini başa çıkma stratejileri kullanan bireylerin daha az depresyon, kaygı ve endişe deneyimledikleri bulgulanmıştır. Diğer taraftan olumsuz dini başa çıkma stratejileri kullanan bireylerde daha düşük öz saygı/güven, daha az yaşam amacı ve hayattan beklenti, daha zayıf ruhsal gelişim vb. gözlemlenmemiştir. Bu sonuçlar, olumsuz dini başa çıkmanın zararları olmakla birlikte insanların olumlu sonuçları deneyimlemesini zorunlu olarak engellemediği anlamına gelmektedir. Başka bir açıdan olumsuz dini başa çıkma stratejilerini kullanan bireylerin daha fazla depresyon, kaygı, endişe, anksiyete vb. yaşadıkları bulgulanmıştır. Bu bağlamda olumsuz dini başa çıkmanın stresli durumlar yaşayan kimseler için bir yük oluşturduğu söylenebilir (Ano ve Vasconcelles, 2005: 473-474).

Pargament ve arkadaşlarının yaptığı dinin problem çözme sürecinin potansiyeli hakkındaki nitel bir araştırmada (1988: 91-92), üç farklı problem çözme tarzı ortaya konulmuştur. Kendi kendini yönetme, erteleme ve iş birliğidir. Bu üç tarz, bireyin Tanrı ile ilişkisindeki iki temel boyuta göre değişiklik

gösterebilmektedir. Bunlar, problem çözme sürecinde sorumluluk alma inisiyatifi ile problem çözme etkinliğidir. Bu tipolojilerden biri olan kendi kendini yöneten birey; problemlere karşı aktif bir problem çözme inisiyatifi geliştiren ve çözümü kendi sorumluluğunda gören bir anlayışa sahiptir. Tanrı bu sürece müdahil olmayan, insanlara kendi yaşamlarını düzenleme ve belirleme özgürlüğü ve kaynaklarını sağlayan bir güç olarak görülmektedir. Erteleme yaklaşımı, problemlerle karşılaşan bireyin çözüm konusunda yaşadığı kafa karışıklığı ve kararsızlık nedeniyle problemi çözme sorumluluğunu Tanrı'ya bırakmasıdır. Erteleme yaklaşımında Tanrı, bireye problemini çözmesi için destek olan veya kaynak sağlayan değil, bireyin yerine problemi çözen aktif bir role sahiptir. Üçüncü tarz olan işbirlikçi yaklaşım, Tanrı'yı çözüm ortağı olarak görmektedir. Kişi problemlerin çözümünü kendi çabası ve Tanrı'nın katkısıyla çözeceğine inanmaktadır. İşbirlikçi yaklaşımda birey ve Tanrı çözümün aktif özneleridir.

Bu çözüm tarzlarının temsil edildiği tipolojilerin izdüşümlerine kader meselesinde bazı İslam mezheplerinde rastlanmaktadır. Örneğin; Kendi kendini yöneten birey tipolojisi, özgür iradeyi en geniş yorumuyla savunan Mutezili bir görüşe karşılık gelmektedir. Ertelemeci birey tipolojisine, bireyin iradesine rüzgarın önünde savrulan yaprak misali edilgen ve pasif bir anlam yükleyen cebriye anlayışında görülmektedir. İş birlikçi birey tipolojisi, İslam'da Ehl-i Sünnet ekolünün Maturidiye kolunun özgür irade anlayışıyla örtüşmektedir.

1.2.5. Dini Başa Çıkma Yöntemi Olarak Kader

İnsan kendi doğasında mevcut olan merak etme ve bilme dürtüsüne bağlı olarak, çevresinde olup biten her şeyi nedensellikte anlama, yorumlama ve açıklama güdüsüyle hareket etmektedir. Bu bağlamda dinin kutsal metinleri insanlara sunduğu her türden nedensel açıklamaların yer aldığı ifadelerle doludur. Din, bireyin anlama ve nedensel açıklama arayışına teorik ve metafizik cevaplar verebilmektedir. Din, insanlar üzerindeki etkisinin ve gücünün önemli bir kısmını insanların bu nedensellik arayışını tatmin ederek sağlamaktadır. Bireysel dünya görüşü oluşturacak kapsayıcılıkta açıklama sistemlerine sahip dinler, nedensel yükleme stilleri üzerinde güçlü etkilere sahiptir (Gürses, 2008: 366).

Kader inancı, dini inancın bütünselliğini sağlayan, neredeyse Allah inancıyla bir tutulan, dinin ve dini yaşamın varlığını koruyan, geliştiren ve sürdüren bir fonksiyonelliğe sahiptir. Kader inancının bu bütüncül niteliği, dini yaşamın teminatı olarak görülebilir. Kader inancı psikoterapi işleviyle kişide güven

duygusunu diri tutan, en umutsuz durumlarda en yüce kapıya sığınacağı aşkın bir varlıkla olan ilişkiyi sürdürmesini sağlayan önemli bir unsurdur. Bireyin tüm yaşamını kapsamına alan kader inancı, Allah ve ahiret inancını besleyen değerli bir kaynaktır (Karaca, 2006: 489).

Dini baş etme bireyin zor ve sıkıntılı zamanlarında içinde bulunduğu müşkül durumu Tanrı inancı çerçevesinde anlamak ve açıklayabilmek için başvurduğu yollardan biridir. Bu bağlamda dini başa çıkma bireyin yaşadığı psikolojik gerilimleri azaltmaya veya gidermeye yönelik olarak kullandığı dini inançlar ve pratiklerdir. Diğer başa çıkma stratejilerinde kişisel donanım ve yetenek çözümde merkezi rol oynarken; dini baş etmede çözüm dini inançlara, pratiklere ve ayinlere dayanmaktadır (Aydın, 2019: 107).

Birey gündelik yaşamında sürekli yeni durumlarla karşılaşmakta ve bu yeni duruma uyum sağlamaya, sağlayamadığı takdirde bu durumla başa çıkmaya çalışmaktadır. Birey karşılaştığı her yeni durumla başa çıkmak için kendi kaynaklarıyla başa çıkmayı denemekte, başa çıkamadığı durumlarda başka kaynaklara yönelme ihtiyacı duymaktadır. Örneğin toplumsal bir varlık olan insan, kendini aşan ve başa çıkamadığı durumlarda toplumsal destek ve motivasyonla sorunları aşmaya çalışmaktadır. İnsan diğer yandan bir değer sistemi olarak dinin desteğine ve rehberliğe de ihtiyaç duyabilmektedir (Karaca, 2016: 47).

Dinî inançlar, anlamlandırıcı bir sistem olarak, anlaşılması zor olaylara bir anlam ve yorum katmakta veya en azından bunları belirli çerçevede kabul edilebilir hale getirmektedir (Kimter, 2002: 217). Özellikle gayretleri ve çalışmalarına rağmen başarıya ulaşamadığı veya elinden bir şey gelmediğini anladığı zamanlarda bireyler yaşam çarkının akışına karşı çok aciz olduklarını hissetmekte ve dini inanışlara yönlenmektedirler. Bu durumda, tabiatüstü bir gerçeklik olarak kabul edilen bir yaratıcının insan hayatı üzerindeki kontrol edici gücünün teselli verici olmasından dolayı insanı teselli edecek ve ona ümit ve kuvvet verecek her şeye kadir bir varlık arayışı ve inancı kendini hissettirmektedir (Yapıcı, 2007: 93-135). Bu da bireyi yaratıcıyı ve kaderi düşünerek, “başka türlü olmazdı” şeklinde bir inanç geliştirmeye itmektedir (Batman, 2008: 18).

Din, toplumsal yaşamda çeşitli zorluklar ve ıstırap veren olaylarla karşılaşan insanların kaygılarını azaltan, yatıştırıcı bir işlevselliktedir. Din, kaygı giderici işlevinin yanı sıra insanın yaşamını anlamlı kılması ve kutsalla kurduğu bağ sayesinde insanın kendini gerçekleştirme gereksinimini de karşılamaktadır. Bu

bağlamda bazı araştırmalarda dindar insanlarda ruh hastalıklarına yakalanma oranının, dindar olmayan insanlara göre daha az olduğu ortaya konulmuştur. Kader inancı problemlere çözüm arama ve yeni alternatifler bulma konusunda yol gösterici olmaktadır. İnsanın değiştirmeye gücünün yetmeyeceği şeylerde diğer başa çıkma yöntemlerinin sunduğu açıklama ve öneriler yetersiz kaldığı durumlarda, insanın kutsalın diline sığınması makul alternatif bir yöntem olarak kabul edilmektedir. “Bu durumda dinî başa çıkma, insanın bireysel gücünün sınırlılığına da atıfta bulunarak, bazı alternatifler önermekte ve dinî olmayan başa çıkmayı tamamlamaktadır” (Karaca, 2003: 77).

Literatürde kader inancı bağlamında dinî inanç ile başa çıkma arasında üç boyutlu bir ilişki olduğu ortaya konulmaktadır Bunlar kader inancının; bir tür teselli ve yatıştırma aracı olduğu, başa çıkmaya yardımcı olduğu ve kader inancının başa çıkmanın doğal bir ürünü olduğudur (Kula, 2002: 62).

Buna göre; ilk olarak kader inancı, suçluluk duygusu ve kaygı gibi durumlarda bir tür teselli ve yatıştırma aracı olarak işlev görmektedir İkincisi kader inancı başa çıkma sürecine manevi katkı sağlayarak destek olduğundan dolayı başa çıkmaya “yardımcı” olmaktadır. Üçüncü olarak ise acı tecrübeler, insanı dinî bağlılıklara yöneltebilmektedir. Özellikle trajik yaşantılar bireyleri yaratıcıya yönlendirmede önemli bir etken olabilmektedir. Dolayısıyla kader inancı başa çıkma sürecinin doğal bir ürünüdür (Yapıcı, 2007: 116).

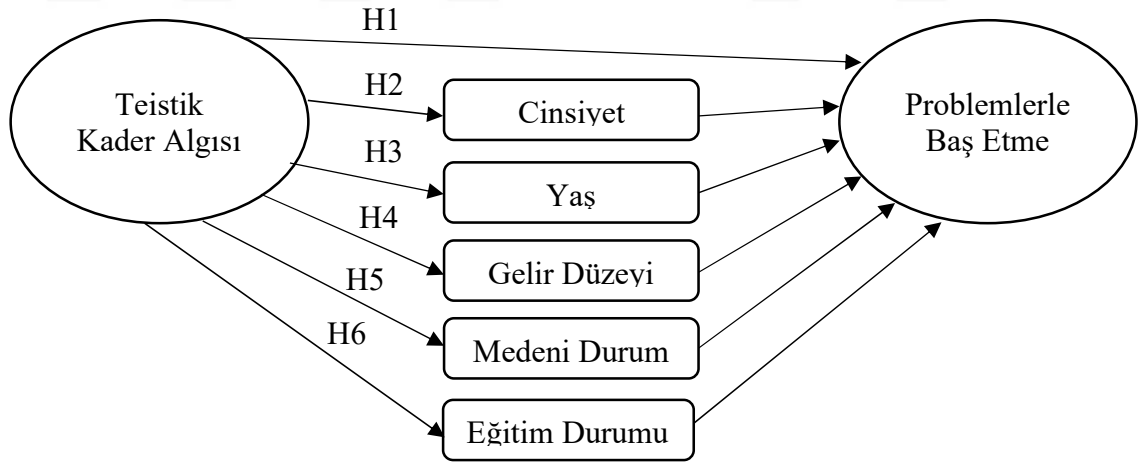
İnsan psikolojisinin karmaşıklığı, problemler karşısında takındığı tutumları ve gösterdiği tepkileri etkileyen bir unsurdur. Bu bağlamda insanların problemler karşısında kullandığı başa çıkma stratejileri kategorize edilerek oluşturulan tipolojilerden biri “teslimiyetçi” tipolojisidir. Teslimiyet tipolojisi kaderle ilgilidir. Teslimiyet olana boyun eğmek ve sorgulamadan kabullenmektir. Teslimiyette iman, akıldan önde ve öncedir. İnsan aklını ve gücünü aşan konularda mutlak ilim ve kudret sahibi olan bir gücün rehberliğine ve takdirine sığınmak ve ona güvenmek demektir. Bu tipolojideki biri için kulluk demek, teslimiyet demektir. Bu bağlamda kötülük problemi, Allah’ın kozmos planında şeytan prototipi ile varlık kazanan imtihanın zorunlu bir ögesidir (Yapıcı ve Doğanay, 2019: 114-124). Kötülük problemini yaşamın zorunlu bir parçası olarak gören biri, başına gelen kötülükler ile Allah’ın adaletini “olanda hayır vardır” teslimiyetiyle uzlaştırabilmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

2. YÖNTEM

2.1. Araştırmanın Modeli

Teistik kader algısının problemlerle baş etme tutumları üzerindeki etkisinin tespit edilmesi amacıyla yürütülen bu araştırma ilişkisel tarama modeline uygun olarak yürütülmüştür. Tarama araştırmaları insanların düşüncelerini, inançlarını öğrenmek amacıyla anket veya görüşmelerden yararlanılarak yapılan ve yaygın olarak kullanılan bir yöntemdir. Tarama araştırmaları, araştırmacıya tanımlayıcı ve açıklayıcı meşru genellemelerde bulunmasına olanak sağlar (Neuman, 2009: 66). İlişkisel tarama modeli Karasar (2016: 81) tarafından, “iki ve daha çok sayıdaki değişken arasında birlikte değişim olup olmadığını ve birlikte değişim mevcutsa bu değişimin derecesini tespit etmeyi amaçlayan araştırma modeli” olarak tanımlanmaktadır. Tarama araştırması “evrenin eğilim, tutum ya da görüşlerini” evreni temsil edecek bir örneklem üzerinde çalışılarak nicel olarak tanımlamaya olanak verir (Creswell, 2017: 13). Araştırmanın modeli Şekil 2.1’de gösterilmiştir:

Şekil 2.1: Araştırma modeli

Araştırmanın hipotezleri aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

H1: Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasında anlamlı bir ilişki vardır.

H2: Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki ilişkide cinsiyetin aracı etkisi bulunmaktadır.

H3: Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki ilişkide yaşı'n aracı etkisi bulunmaktadır.

H4: Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki ilişkide gelir düzeyinin aracı etkisi bulunmaktadır.

H5: Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki ilişkide medeni durumun aracı etkisi bulunmaktadır.

H6: Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki ilişkide eğitim durumunun aracı etkisi bulunmaktadır.

2.2. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini 2019 yılı içerisinde Bolu ilinde yaşayan 18 yaş ve üstü bireyler oluşturmaktadır. Bolu ili seküler/muhafazakâr insanların merkez/çevre mahallelerde temsil edildiği bir evrene sahip olması ve araştırmacının söz konusu ilde yaşıyor olması nedeniyle seçilmiştir.

Örneklem ise evren içerisinde tabakalı rastgele örnekleme yöntemi ile seçilen 402 kişiden oluşmuştur. Tabaka olarak gelir düzeyi kabul edilmiş ve farklı gelir gruplarında yer alan kişilerin örneklem içerisinde yer alması sağlanmıştır. Tabakalı rastgele örnekleme yöntemi; örneklemin önce gruplara ayrıldığı, daha sonra bu gruplar içerisinde birimlerin seçiminin tamamen rastgele yapıldığı örnekleme yöntemidir (Tuna 2016: 14).

2.3. Veri Toplama Araçları

Araştırmamızda veri toplama tekniği olarak anket yöntemine başvurulmuş ve bu kapsamda iki ayrı ölçek kullanılmıştır. Bunlar 1- Teistik Kader Algısı Ölçeği ve 2- Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme (COPE) Ölçeği'dir.

2.3.1. Teistik Kader Algısı Ölçeği (TKAÖ)

Teistik Kader Algısı Ölçeği (TKAÖ) Horozcu (2018) tarafından geliştirilmiştir (Ek-1). Ölçeğin bu çalışmada kullanımı için Horozcu'dan gerekli izin alınmıştır (Ek-3). Ölçek ile kişinin tamamen özgür iradeci olup başına gelen her şeyden insan faktörünü mü sorumlu tuttuğu yoksa başa gelen işlerde irade sahibi olanın yalnızca Allah'ı mı olduğunu işaret ederek kaderci mi olduğunun tespiti amaçlanmaktadır.

TKAÖ, tek bir faktör altında toplanan toplam 12 maddeden meydana gelmektedir. Katılımcılardan 5'li likert tipi derecelendirme ile tek bir cevap vermeleri istenmektedir. Cevap seçenekleri; *“tamamen insan faktörüyle açıklarım.”* (1 puan), *“büyük ölçüde insan faktörüyle açıklarım.”* (2 puan),

“kısmen insan faktörüyle kısmen de Allah ile açıklarım.” (3 puan), “büyük ölçüde Allah ile açıklarım.” (4 puan), “tamamen Allah ile açıklarım.” (5 puan) cevaplarından oluşmaktadır.

Ölçekten alınacak en düşük puan 12 ve en yüksek puan 60’tır. Alınacak 12 puan kişinin tamamen özgür iradeci olup, insanın başına gelen her şeyden insan faktörünü sorumlu tuttuğunu gösterirken; 60 puan, başa gelen işlerde irade sahibi olanın yalnızca Allah olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla toplam puan arttıkça özgür iradecilik azalmaktadır. Ölçekteki tüm maddeler düz olarak yer almakta, bu nedenle herhangi bir maddede ters çevirme yapılmamaktadır.

Ayrıca, TKAÖ’nün geçerliği %47,652 olarak hesaplanmış ve yeterli görülmüştür. Güvenirlik ise 0,897 olarak hesaplanmış ve güvenirlik şartı sağlanmıştır (Horozcu, 2018). Ancak bu araştırmada geçerlik ve güvenirlik analizleri tekrarlanmıştır. Bu amaçla, geçerlik için temel bileşenler (principal components) ve eğik döndürme (direct oblimin) yöntemleri kullanılarak Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) yapılmıştır. Geçerlik oranı %50,819 olarak bulunmuştur (Tablo 2.1).

Tablo 2.1: Teistik Kader Algısı Ölçeği geçerlik bulguları

KMO	Barlett’s Ki-Kare	Barlett’s p	Açıklanan Top. Varyans
0,879	1492,136	0,000	50,819

Ayrıca, TKAÖ’nün güvenilir özellik gösterip göstermediğini tespit etmek amacıyla Cronbach alpha analizi yapılmış ve güvenirlik katsayısı 0,850 olarak bulunmuştur (Tablo 2.2).

Tablo 2.2: Teistik Kader Algısı Ölçeği güvenirlik bulguları

Madde Sayısı	Geçerli n	Hariç Tutulan n	Cronbach’s Alpha
12	402	0	0,850

Bu sonuçlara göre, TKAÖ’nün geçerlik oranı %50’den fazla ve güvenirlik katsayısı 0,70’ten büyük olduğu için geçerlik ve güvenirlik şartlarının sağlandığı kabul edilmiştir (Büyüköztürk, 2011: 168-171).

2.3.2. Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme (COPE) Ölçeği

Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme (COPE) Ölçeği, Carver, Scheier ve Weintraub tarafından 1989’da geliştirilmiş ve Ağargün ve arkadaşları (2005)

tarafından geçerlik ve güvenirliği test edilerek Türkçe'ye çevrilmiştir (Ek-2). Ölçeğin bu araştırmada kullanımı için Ağargün'den gerekli izin alınmıştır (Ek-4). Ölçek yardımıyla insanların günlük yaşamlarında güç veya bunaltı verici olaylarla ya da sorunlarla karşılaştıkları zaman nasıl tepki verdikleri araştırılmaktadır.

COPE, 60 sorudan oluşan bir öz bildirim ölçeğidir. Cevaplar dört seçenek üzerinden alınmaktadır. Bu cevaplar şunlardır: 1=Asla böyle bir şey yapmam; 2=Çok az böyle yaparım; 3=Orta derecede böyle yaparım; 4=Çoğunlukla böyle yaparım. Dolayısıyla ölçekten toplamda alınabilecek en düşük puan 60, en yüksek puan ise 240'tır. Alınan toplam puan arttıkça başa çıkma tutumları da artış göstermektedir.

Ayrıca, ölçekte 15 alt boyut bulunmaktadır. Bunlar;

1. Pozitif yeniden yorumlama ve gelişme
2. Zihinsel boş verme
3. Soruna odaklanma ve duyguları açığa vurma
4. Yararlı sosyal destek kullanımı
5. Aktif başa çıkma
6. İnkâr
7. Dini olarak başa çıkma
8. Şakaya vurma
9. Davranışsal olarak boş verme
10. Geri durma
11. Duygusal sosyal destek kullanımı
12. Madde kullanımı
13. Kabullenme
14. Diğer meşguliyetleri bastırma
15. Plan yapma

Her alt ölçek dörder sorudan oluşmakta ve bu alt ölçeklerin her biri ayrı bir başa çıkma tutumu hakkında bilgi vermektedir. Alt boyut puanı arttıkça başa çıkma tutumu artış göstermekte ve elde edilen yüksek puanlar birey tarafından hangi başa çıkma tutumunun daha fazla kullanıldığı hakkında bize yorum yapma imkânı vermektedir.

Ölçeğin 15 alt boyutu ayrıca ikinci bir gruplandırmaya tabi tutularak üç alt boyuta indirgenmektedir. Bu alt boyutlar; 1. sorun odaklı başa çıkma, 2. duygusal

odaklı başa çıkma ve 3. işlevsel olmayan başa çıkmadır. Alt boyutlar sırasıyla 15 alt boyuttan ilk beşinin, 6-10. sıralarda yer alanların ve son beşinin ortalamaları alınarak hesaplanmaktadır. 15 alt boyutta olduğu gibi yine alt boyutlardan elde edilen yüksek puanlar birey tarafından hangi başa çıkma tutumunun daha fazla kullanıldığı hakkında bize yorum yapma imkânı vermektedir.

Bu araştırmada geçerlik ve güvenirlik analizleri yine tekrarlanmıştır. Bu amaçla, geçerlik için temel bileşenler (principal components) ve eğik döndürme (direct oblimin) yöntemleri kullanılarak Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) yapılmıştır. Geçerlik oranı %62,195 olarak bulunmuştur (Tablo 2.3).

Tablo 2.3: Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme Ölçeği geçerlik bulguları

KMO	Barlett's Ki-Kare	Barlett's p	Açıklanan Top. Varyans
0,788	7609,125	0,000	62,195

Ayrıca, Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme Ölçeği'nin güvenilir özellik gösterip göstermediğini tespit etmek amacıyla Cronbach alpha analizi yapılmış ve güvenirlik katsayısı 0,823 olarak bulunmuştur (Tablo 2.4).

Tablo 2.4: Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme Ölçeği güvenirlik bulguları

Madde Sayısı	Geçerli n	Hariç Tutulan n	Cronbach's Alpha
60	402	0	0,823

Bu sonuçlara göre, Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme Ölçeği'nin geçerlik oranı %50'den fazla ve güvenirlik katsayısı 0,70'ten büyük olduğu için geçerlik ve güvenirlik şartlarının sağlandığı kabul edilmiştir (Büyüköztürk, 2011, 168-171).

2.4. Verilerin Analizi

Araştırma kapsamında elde edilen verilerin analizinde nicel analiz yöntemlerinden faydalanılmıştır. Nicel analizler, “verileri inceleme, verilerin genel eğilimlerini belirlemek için verilere göz atılması ve betimsel analizin gerçekleştirilmesini içermektedir”. Böylelikle, nicel araştırmalarda hipotezleri sınamak için örneklemden toplanan nicel verilerin “ortalama, standart sapma, ölçme araçlarındaki veya kontrol listelerindeki her maddeye verilen yanıtların

değişimini” içeren veriler istatistiksel olarak çözümlenerek bulgulara ulaşılmaya çalışılır (Creswell ve Clark, 2015, 220).

Nicel analizlerin gerçekleştirilmesinde Sosyal Bilimciler için İstatistik Programı’ndan (SPSS 25.0) faydalanılmıştır. Bu kapsamda, katılımcılara ilişkin demografik bulgular frekans ve yüzde analizleri yapılarak tespit edilmiştir. Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumlarına ilişkin tanımlayıcı bulguların tespitinde minimum, maksimum, ortalama, standart sapma ve yüzde gibi tanımlayıcı ölçülere başvurulmuştur. Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumları arasındaki ilişkinin tespitinde ise Pearson korelasyon analizi ve basit doğrusal (lineer) regresyon Analizi yapılmıştır.

Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumları arasındaki ilişkide cinsiyet, yaş, gelir düzeyi, medeni durum ve eğitim durumunun aracı etkilerinin tespiti amacıyla ise çoklu regresyon analizi yapılmıştır. Ancak burada regresyon analizi öncesinde olası çoklu bağlantılılık probleminden etkilenmemek amacıyla bağımsız değişken (teistik kader algısı) ve aracı değişkenler z skoruna dönüştürülerek standardize edilmiştir. Ayrıca regresyon analizine; bağımsız değişken ve etkisi araştırılan aracı değişkenin çarpımı ile elde edilen etkileşim terimi (interaction term) aracı değişken olarak dahil edilmiş ve aracılık etkisine buna göre karar verilmiştir.

Korelasyon ve regresyon analizlerinin ön testi niteliğindeki normallik dağılımı için, çarpıklık ve basıklık değerleri incelenmiştir. Sosyal bilimler araştırmalarında, normallik testleri yerine çarpıklık ve basıklık değerlerinin incelenmesi önerilmektedir. Çarpıklık ve basıklık değerleri normalliğin iki bileşenidir. Çarpıklık bir dağılımın simetrisiyle, basıklık ise tepe noktasıyla ilgilidir. Çarpıklık ve basıklık değerlerinin $\pm 1,5$ aralığında olması normal dağılım olarak yorumlanmaktadır (Tabachnick ve Fidell, 2013; McKillup, 2012). Araştırmada elde edilen çarpıklık basıklık değerlerinin tamamı ± 1.5 aralığında yer almıştır (Tablo 2.5).

Tablo 2.5: Çarpıklık ve basıklık değerleri

Ölçek Puanı	Çarpıklık	Basıklık
Teistik Kader Algısı Ölçeği	0,915	1,469
Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme Ölçeği	0,057	0,769

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BULGULAR

3.1. Katılımcılara İlişkin Demografik Bulgular

Teistik kader algısının problemlerle baş etme tutumları üzerindeki etkisinin tespit edilmesi amacıyla yürütülen araştırmaya toplam 402 birey katılmıştır. Katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin bulgular Tablo 3.1’de verilmiştir.

Tablo 3.1: Katılımcılara ilişkin demografik bulgular

		n	%
Cinsiyet	Erkek	133	33,1
	Kadın	269	66,9
Yaş Grubu	19-29 Yaş	64	15,9
	30-39 Yaş	152	37,8
	40-49 Yaş	147	36,6
	50-59 Yaş	37	9,2
	60+ Yaş	2	0,5
Medeni Durum	Evli	356	88,6
	Bekar	46	11,4
Gelir	2.500 TL’den az	108	26,9
	2.500-5.000 TL arası	175	43,5
	5.001-7.000 TL arası	82	20,4
	7.001-9.000 TL arası	14	3,5
	9.000 TL’den fazla	23	5,7
Eğitim Durumu	İlkokul	38	9,5
	Ortaokul	23	5,7
	Lise	57	14,2
	Üniversite	234	58,2
	Lisansüstü	50	12,4
Toplam		402	100,0

Tablo 3.1’de görüldüğü üzere katılımcıların %33,1’i (n=133) erkek, %66,9’u (n=269) kadındır.

Yaş grubuna göre katılımcıların %15,9’u (n=64) 19-29 yaş arasında, %37,8’i (n=152) 30-39 yaş arasında, %36,6’sı (n=147) 40-49 yaş arasında, %9,2’si (n=37) 50-59 yaş arasında ve %0,5’i (n=2) 60 yaş ve üzerinde yer almaktadır. Yaş ortalaması ise $38,53 \pm 8,15$ olarak hesaplanmıştır. Ayrıca, katılımcıların %88,6’sı (n=356) evli, %11,4’ü (n=46) ise bekardır.

Gelir durumu incelendiğinde katılımcıların %26,9'u (n=108) 2.500 TL'den az, %43,5'i (n=175) 2.500-5.000 TL arası, %20,4'ü (n=82) 5.001-7.000 TL arası, %3,5'i (n=14) 7.001-9.000 TL arası ve %5,7'si (n=23) 9.000 TL'den fazla aylık gelire sahiptir. Eğitim durumu incelendiğinde ise katılımcıların %9,5'i (n=38) ilkokul, %5,7'si (n=23) ortaokul, %14,2'si (n=57) lise, %58,2'si (n=234) üniversite ve %12,4'ü (n=50) lisansüstü eğitim mezunudur.

3.2. Teistik Kader Algısı ve Problemlerle Baş Etme Tutumlarına İlişkin Tanımlayıcı Bulgular

Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumlarına ilişkin tanımlayıcı bulgular alt başlıklar halinde sırasıyla verilmiştir.

3.2.1. Teistik Kader Algısı

Araştırma kapsamında cevap aranan ilk soru olan “katılımcıların teistik kader algıları özgür iradeci veya kaderci olma bakımından hangi yönde ve seviyededir?” sorusuna yönelik olarak Teistik Kader Algısı Ölçeği'ne (TKAÖ) verilen cevaplar incelenmiş ve öncelikle tanımlayıcı bulgular Tablo 3.2'de verilmiştir.

Tablo 3.2: Teistik Kader Algısı Ölçeği tanımlayıcı bulguları

	n	Min.	Maks.	$\bar{x}$	SS	%*
Teistik Kader Algısı Toplam Puanı	402	12,00	53,00	23,03	7,40	22,98

* Alınabilecek en düşük ve yüksek puana göre oranlanmıştır.

Buna göre, TKAÖ'den alınan en düşük puan 12, en yüksek puan 53, ortalama puan ise $23,03 \pm 7,40$ olarak tespit edilmiştir. Ortalama puanın ölçekten alınabilecek en düşük (12 puan) ve en yüksek (60 puan) puanlara oranlanması sonucunda bu puanın %22,98'e karşılık geldiği hesaplanmıştır. Bu sonuca göre katılımcılar genel olarak özgür iradecidirler ve insanın başına gelen her şeyden, daha çok insan faktörünü sorumlu tutmaktadırlar. Başlarına gelen olaylarda irade sahibi olanın yalnızca Allah olduğuna inanma diğer bir deyişle kaderci olma düzeyi %22,98 olarak ölçülmüştür. Buna karşılık katılımcıların özgür iradeci olma düzeyleri ise %77,02'dir.

Ayrıca, TKAÖ madde ortalamaları incelenerek katılımcıların ölçek maddelerine katılım oranları yorumlanmıştır (Tablo 3.3). Buna göre, katılımcılar kendilerine yöneltilen 12 maddeden 1'ine (kız, babası uzun süre karşı çıktığı halde

ısrar edip fakir bir gençle evlenmiş, evlilik sonrasında maddi imkanları iyi bir düzeye gelmişse bu durumu) “kısmen insan faktörüyle kısmen de Allah ile açıklarım”, 1’ine (bir ebeveyn kızını bile bile şizofreni hastası bir adamla evlendirmiş ve evlilikte şizofreniden kaynaklanan yıkıcı durumlar yaşanmışsa bu durumu) “tamamen insan faktörüyle açıklarım”, geriye kalan 10’una ise “büyük ölçüde insan faktörüyle açıklarım” cevabı vermişlerdir.

Tablo 3.3: Teistik Kader Algısı Ölçeği madde ortalamaları

Ölçek Maddesi	n	$\bar{x}^*$	Ss	Katılım Düzeyi
Kız, babası uzun süre karşı çıktığı halde ısrar edip fakir bir gençle evlenmiş, evlilik sonrasında maddi imkanları iyi bir düzeye gelmişse bu durumu	402	2,68	1,26	Kısmen insan faktörüyle kısmen de Allah ile açıklarım
Çalışkan bir öğrenci sözlü sınavda aşırı heyecan ve strese kapılıp bildiği soruları bile cevaplayamamış ve bu nedenle başarısız olmuşsa bu durumu	402	2,23	1,06	Büyük ölçüde insan faktörüyle açıklarım
Hapisten yeni çıkmış biri, suçtan uzak durmak için çok çabaladığı halde bir şekilde yine suç işleyip hapse girmişse bu durumu	402	2,21	1,03	Büyük ölçüde insan faktörüyle açıklarım
Anne baba, yüzme bilmeyen çocuğunun yüzme bilen büyükleriyle denize gitmesine izin vermiş ve çocuk boğularak ölmüşse bu durumu	402	2,00	1,08	Büyük ölçüde insan faktörüyle açıklarım
Doktor hamileliğin anne için hayati risk taşıdığını söylediği halde çift, çocuk yapmaya kalkmış ve hamilelik nedeniyle anne hayatını kaybetmişse bu durumu	402	1,96	1,05	Büyük ölçüde insan faktörüyle açıklarım
Kişi, ileride bakıma muhtaç hale getirme ihtimali yüksek ve kronik bir hastalık sahibi adayla bunu bilerek evlenmiş ve hastalık nedeniyle başına türlü sıkıntılar gelmişse bu durumu	402	1,93	1,03	Büyük ölçüde insan faktörüyle açıklarım
Bir işçi sağlıksız yaşam koşullarında çalışmış ve bu ortamdan hastalık kapıp yaşamını yitirmişse bu durumu	402	1,83	1,00	Büyük ölçüde insan faktörüyle açıklarım
Bir genç, aile ve akrabalarından kopup uyuşturucu bağımlılığına yakalanmışsa bu durumu	402	1,77	0,85	Büyük ölçüde insan faktörüyle açıklarım
Evli çift, maddi imkanları dar olduğu halde çok sayıda çocuk yapmış ve fakirliğin neden olduğu türlü imkansızlıklar ve sıkıntılar yaşıyorsa bu durumu	402	1,71	0,86	Büyük ölçüde insan faktörüyle açıklarım
Babasının baskısıyla istemediği biriyle evlenmek zorunda kalan bir kız, evliliğinde mutsuz ise bu durumu	402	1,68	0,98	Büyük ölçüde insan faktörüyle açıklarım
Görevli yangın merdivenini kilitlediği için içeridekiler yangından kaçamamış ve birileri hayatını kaybetmişse bu durumu	402	1,57	0,96	Büyük ölçüde insan faktörüyle açıklarım
Bir ebeveyn kızını bile bile şizofreni hastası bir adamla evlendirmiş ve evlilikte şizofreniden kaynaklanan yıkıcı durumlar yaşanmışsa bu durumu	402	1,46	0,84	Tamamen insan faktörüyle açıklarım
Ortalama	402	1,92	1,00	Büyük ölçüde insan faktörüyle açıklarım

* 1: tamamen insan faktörüyle açıklarım, 2: büyük ölçüde insan faktörüyle açıklarım, 3: kısmen insan faktörüyle kısmen de Allah ile açıklarım, 4: büyük ölçüde Allah ile açıklarım, 5: tamamen Allah ile açıklarım.

3.2.2. Başa Çıkma Tutumları

Araştırma kapsamında cevap aranan ikinci soru olan “katılımcıların problemlerle baş etme tutumları hangi düzeydedir? Hangi baş etme tutumlarına daha fazla ve daha az başvurulmaktadır?” sorusuna yönelik olarak Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme (COPE) Ölçeği’ne verilen cevaplar incelenmiş ve öncelikle tanımlayıcı bulgular Tablo 3.4’te verilmiştir.

Tablo 3.4: Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme (COPE) Ölçeği ve on beş alt boyuta ait tanımlayıcı bulgular

	n	Min.	Maks.	$\bar{x}$	SS	%*
Başa Çıkma	402	105,00	208,00	153,99	15,04	52,22
Dini Olarak Başa Çıkma	402	4,00	16,00	13,71	2,41	80,92
Pozitif Yeniden Yorumlama ve Gelişme	402	6,00	16,00	13,51	1,88	79,25
Plan Yapma	402	6,00	16,00	13,23	2,21	76,92
Aktif Başa Çıkma	402	7,00	16,00	13,01	2,03	75,08
Yararlı Sosyal Destek Kullanımı	402	5,00	16,00	12,28	2,37	69,00
Duygusal Sosyal Destek Kullanımı	402	4,00	16,00	11,31	2,49	60,92
Soruna Odaklanma ve Duyguları Açığa Vurma	402	4,00	16,00	11,27	2,38	60,58
Diğer Meşguliyetleri Bastırma	402	5,00	16,00	10,91	1,95	57,58
Kabullenme	402	4,00	16,00	10,10	2,40	50,83
Zihinsel Boş Verme	402	4,00	16,00	9,61	2,25	46,75
Geri Durma	402	4,00	16,00	9,50	2,01	45,83
Şakaya Vurma	402	4,00	16,00	7,61	2,70	30,08
Davranışsal Olarak Boş Verme	402	4,00	15,00	6,44	2,29	20,33
İnkâr	402	4,00	15,00	6,42	2,51	20,17
Madde Kullanımı	402	4,00	16,00	5,10	2,14	9,17

* Alınabilecek en düşük ve yüksek puana göre oranlanmıştır.

Buna göre, Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme Ölçeği toplam puanına göre; ölçekten alınan en düşük puan 105, en yüksek puan 208, ortalama puan ise $153,99 \pm 15,04$ olarak tespit edilmiştir. Ortalama puanın ölçekten alınabilecek en düşük (60 puan) ve en yüksek (240 puan) puanlara oranlanması sonucunda bu puanın %52,22’ye karşılık geldiği hesaplanmıştır. Bu sonuca göre katılımcıların karşılaştıkları problemlerle baş etme düzeyleri %52,22 ile orta düzeydedir. Katılımcılar orta düzeyde baş etme tutumu sergilemektedirler.

Alt boyutlar incelendiğinde ise en yüksek puana sahip olan alt boyut $13,71 \pm 2,41$ ortalama ile “dini olarak başa çıkma” olarak tespit edilmiştir. Katılımcılar en fazla oranda (%80,92) dini olarak başa çıkma tutumu göstermektedirler. Dini olarak başa çıkmayı izleyen ve ilk beşte yer alan diğer alt boyutlar ise sırasıyla pozitif yeniden yorumlama ve gelişme ($\bar{x} = 13,51 \pm 1,88$;

%79,25), plan yapma ($\bar{x}=13,23\pm2,21$; %76,92), aktif başa çıkma ($\bar{x}=13,01\pm2,03$; %75,08) ve yararlı sosyal destek kullanımı ($\bar{x}=12,28\pm2,37$; %69,00) olmuştur. Bu alt boyutların ortalamalarının iyi düzeyde olduğu söylenebilir.

Duygusal sosyal destek kullanımı ($\bar{x}=11,31\pm2,49$; %60,92), soruna odaklanma ve duyguları açığa vurma ($\bar{x}=11,27\pm2,38$; %60,58), diğer meşguliyetleri bastırma ($\bar{x}=10,91\pm1,95$; %57,58), kabullenme ($\bar{x}=10,10\pm2,40$; %50,83) ve zihinsel boş verme ($\bar{x}=9,61\pm2,25$; %46,75) alt boyut ortalamaları ise orta düzeyde yer almıştır.

Son beş sırada yer alan alt boyutlar ise sırasıyla geri durma ($\bar{x}=9,50\pm2,01$; %45,83), şakaya vurma ($\bar{x}=7,61\pm2,70$; %30,08), davranışsal olarak boş verme ($\bar{x}=6,44\pm2,29$; %20,33), inkâr ($\bar{x}=6,42\pm2,51$; %20,17) ve madde kullanımı ($\bar{x}=5,10\pm2,14$; %9,17) olarak tespit edilmiştir. Bu alt boyutların ortalamalarının ortanın altında ve düşük düzeyde olduğu söylenebilir.

Ayrıca Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme (COPE) Ölçeği, yukarıda verilen 15 alt boyutun ilk, ikinci ve son beşinin bir arada değerlendirilmesi ile üç alt boyuta indirgenmekte ve yorumlanmaktadır. Tablo 3.5'te, buna göre oluşturulan alt boyutlar ve tanımlayıcı bulgular verilmiştir.

Tablo 3.5: Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme (COPE) Ölçeği üç alt boyutuna ait tanımlayıcı bulgular

	n	Min.	Maks.	$\bar{x}$	SS	%*
Başa Çıkma	402	105,00	208,00	153,99	15,04	52,22
Sorun Odaklı Başa Çıkma	402	37,00	76,00	58,93	6,94	64,88
Duygusal Odaklı Başa Çıkma	402	34,00	75,00	56,23	6,65	60,38
İşlevsel Olmayan Başa Çıkma	402	22,00	70,00	38,83	7,31	31,38

* Alınabilecek en düşük ve yüksek puana göre oranlanmıştır.

Buna göre, sorun odaklı başa çıkma alt boyutu ortalaması $58,93\pm6,94$; duygusal odaklı başa çıkma alt boyutu ortalaması $56,23\pm6,65$ ve işlevsel olmayan başa çıkma alt boyutu ortalaması $38,83\pm7,31$ olarak tespit edilmiştir. Katılımcıların sorun odaklı başa çıkma düzeyleri %64,88; duygusal odaklı başa çıkma düzeyleri %60,38 ve işlevsel olmayan başa çıkma düzeyleri %31,38'dir. Ayrıca, Tablo 3.6'da Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme Ölçeği madde ortalamaları verilmiştir.

Bu madde ortalamalarına göre katılımcılar; ölçekte yer alan toplam 60 başa çıkma tutumundan 4'ünü çoğunlukla yaptıklarını, 31'ini orta derecede yaptıklarını, 20'sini çok az yaptıklarını, 5'ini ise asla yapmadıklarını belirtmiştir.

Katılımcıların çoğunlukla yaptıklarını belirttikleri başa çıkma tutumları sırasıyla “sorunla karşılaştığımda daha önceki tecrübelerden yararlanıp sorunun üstesinden gelmeye çalışırım”, “basıma gelen şeyden ya da yaşadığım sorundan bir şeyler öğrenir ya da tecrübe kazanırım”, Allah’ın yardımını umarım” ve “sorunu en iyi nasıl çözebileceğim konusunda düşünürüm” olarak tespit edilmiştir. Katılımcıların asla yapmadıkları tutumlar ise “sorun olduğuna inanmayı reddederim”, “kendimi daha iyi hissedebilmek için alkol ya da sakinleştirici ilaç alırım”, “yaşadıklarım konusunda kendi kendime yardım olsun diye alkol ya da sakinleştirici ilaç alırım”, “sorunla daha az meşgul olmak için alkol ya da ilaç alırım” ve “alkol ya da sakinleştirici olarak bir an olsun kendimi kaybedip olanları unutmaya çalışırım” olarak tespit edilmiştir.

Tablo 3.6: Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme Ölçeği madde ortalamaları

Ölçek Maddesi	n	$\bar{x}^*$	Ss	Yapma Düzeyi
Sorunla karşılaştığımda daha önceki tecrübelerden yararlanıp sorunun üstesinden gelmeye çalışırım	402	3,68	0,69	Çoğunlukla
Basıma gelen şeyden ya da yaşadığım sorundan bir şeyler öğrenir ya da tecrübe kazanırım.	402	3,60	0,65	Çoğunlukla
Allah’ın yardımını umarım.	402	3,57	0,68	Çoğunlukla
Sorunu en iyi nasıl çözebileceğim konusunda düşünürüm.	402	3,57	0,69	Çoğunlukla
Sorunla başa çıkma konusunda kendimi konsantre ederim.	402	3,47	0,71	Orta derecede
Allah’a tevekkül eder, O’na dayanırım.	402	3,39	0,85	Orta derecede
Her zamankinden daha çok dua ve ibadet ederim.	402	3,38	0,79	Orta derecede
Sorunla karşılaştığımda dini inancımda bir huzur bulmaya çalışırım.	402	3,37	0,81	Orta derecede
Üzülürüm ama söz konusu sorunun bilincinde olurum.	402	3,32	0,78	Orta derecede
Ne yapacağım ya da yapmam gerektiği konusunda bir strateji belirlemeye çalışırım.	402	3,31	0,79	Orta derecede
Yapmam gereken şey neyse atmam gereken adımı zamanında atarım.	402	3,31	0,75	Orta derecede
Takınmam gereken tavır konusunda daha ciddi düşünürüm.	402	3,28	0,77	Orta derecede
Sorunun çözümüne yönelik gayretlerime engel olabilecek şeyleri önlemeye ciddi şekilde çaba gösteririm.	402	3,27	0,78	Orta derecede
Sorun olan şeyleri aklımdan atmak için bir şeyler yapmaya ya da başka türlü meşguliyetlere yönelirim.	402	3,20	0,86	Orta derecede
İyiye giden bir şeyler arayıp bulmaya çalışırım.	402	3,19	0,81	Orta derecede
Benzer durumlarla karşılaşan kişilere bur durumda ne yaptıklarını sorarım.	402	3,17	0,85	Orta derecede
Sorunun üstesinden gelebilmek için ilave şeyler yaparım.	402	3,16	0,85	Orta derecede
Bir şeyler yapmak konusunda kendimi uygun ve doğru zamanı beklemeye zorlarım.	402	3,15	0,78	Orta derecede

Tablo 3.6 (devamı): Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme Ölçeği madde ortalamaları

Ölçek Maddesi	n	$\bar{x}^*$	Ss	Yapma Düzeyi
Sorunla ilgili somut bir şeyler yapabilen kişilerle konuşurum.	402	3,12	0,78	Orta derecede
Sorunla ilgili bir şeyler öğrenmek için birileriyle konuşurum.	402	3,10	0,80	Orta derecede
Sorunu çözmeye odaklanır ve eğer gerekirse yapmam gereken diğer şeyleri bir süre kendi haline bırakırım.	402	3,09	0,80	Orta derecede
Sorunla aktif olarak uğraşmayı hedefleyerek daha iyi bir tavır takınırım.	402	3,06	0,80	Orta derecede
Bir eylem planı yaparım.	402	3,06	1,03	Orta derecede
Daha olumlu taraflarını görebilmek için sorunu başka bir açıdan ele almaya çalışırım.	402	3,05	0,78	Orta derecede
Arkadaş veya akrabalarımın moral ve manevi destek almaya çalışırım.	402	3,01	0,88	Orta derecede
Neler hissettiğim konusunda birisiyle konuşurum.	402	2,93	0,87	Orta derecede
Olup biten şeyin ya da sorunun bir realite olduğunu kabul ederim.	402	2,92	0,92	Orta derecede
Başkalarından bu tür sorunlarında ne yaptıkları konusunda tavsiyeler almaya çalışırım.	402	2,88	0,85	Orta derecede
Sorunla karşılaştığımda moralim bozulur ve duygularımı dışarı yansıtırım.	402	2,81	0,92	Orta derecede
Başkalarından sempati ve anlayış görmeyi beklerim.	402	2,79	0,91	Orta derecede
Olumsuz şeyler yaparak işlerin daha da kötüye gitmesine yol açmadığımdan emin olmak isterim.	402	2,73	1,12	Orta derecede
Duygularımı dışarı vururum.	402	2,63	0,91	Orta derecede
Sorunla birlikte yaşamayı öğrenirim.	402	2,60	0,89	Orta derecede
Duygularımı bir başkasıyla tartışırım.	402	2,58	0,91	Orta derecede
Büyük oranda duygusal rahatsızlık hisseder ve bu tür hisleri dışarıya yansıtırım.	402	2,50	0,92	Orta derecede
Kendimi yaşadığım soruna alıştırmaya çalışırım.	402	2,44	0,95	Çok az
Soruna odaklanabilmek için diğer meşguliyetlerimi bir tarafa bırakırım.	402	2,32	0,90	Çok az
Diğer düşünce ve meşguliyetlere yönelmem ve sorundan kendimi uzak tutmaya uğraşmam.	402	2,23	0,98	Çok az
Sorunla karşılaştığımda sinemaya gider veya TV izler ya da sorunla ilgili daha az düşünürüm.	402	2,19	0,93	Çok az
Karşılaştığım sorundan farklı şeylerle ilgili hayaller kurarım.	402	2,14	0,92	Çok az
Karşıma çıkan sorunun var olduğunu ve değişmeyeceğini kabullenirim.	402	2,14	0,97	Çok az
Söz konusu sorunla ilgili şakalar yaparım.	402	2,13	0,95	Çok az
Sorunla karşılaştığımda her zamankinden daha çok uyurum.	402	2,08	0,98	Çok az
Sorun el verinceye kadar herhangi bir şey yapmayı ertelerim.	402	2,05	0,88	Çok az
Sorunla ilgili şaka yaparım.	402	1,89	0,88	Çok az
İçinde bulunduğum sorunla ilgili olarak gülerim.	402	1,83	0,86	Çok az
Kendi kendime “böyle bir sorunun gerçekte var olmadığını” söylerim.	402	1,80	0,98	Çok az
Sorunlu durumla ilgili eğlenir ya da oyun oynarım.	402	1,76	0,88	Çok az
İstediğimi elde etmeye uğraşmayı bırakırım.	402	1,69	0,88	Çok az
Sorunla baş etmede amacıma ulaşmaya çabalamaktan hemen vazgeçerim.	402	1,62	0,89	Çok az
Sanki sorun yokmuş veya hiç olmamış gibi davranırım.	402	1,61	0,85	Çok az
Sorunu çözmeye yönelik çabalarımı azaltırım.	402	1,61	0,84	Çok az

Tablo 3.6 (devamı): Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme Ölçeği madde ortalamaları

Ölçek Maddesi	n	$\bar{x}^*$	Ss	Yapma Düzeyi
Sorun gerçekte olmamış gibi davranırım.	402	1,59	0,88	Çok az
Kendimi hemen bir şeyler yapmaktan vazgeçiririm.	402	1,56	0,78	Çok az
Kendi kendime bir şey yapamayacağımı söyleyerek çabalamayı bırakır ve soruna teslim olurum.	402	1,51	0,76	Çok az
Sorun olduğuna inanmayı reddederim.	402	1,42	0,79	Asla
Kendimi daha iyi hissedebilmek için alkol ya da sakinleştirici ilaç alırım.	402	1,30	0,71	Asla
Yaşadıklarım konusunda kendi kendime yardım olsun diye alkol ya da sakinleştirici ilaç alırım.	402	1,27	0,71	Asla
Sorunla daha az meşgul olmak için alkol ya da ilaç alırım.	402	1,26	0,69	Asla
Alkol ya da sakinleştirici olarak bir an olsun kendimi kaybedip olanları unutmaya çalışırım.	402	1,26	0,70	Asla
Ortalama	402	2,57	0,84	Orta derecede

* 1: asla böyle bir şey yapmam, 2: çok az böyle yaparım, 3: orta derecede böyle yaparım, 4: çoğunlukla böyle yaparım.

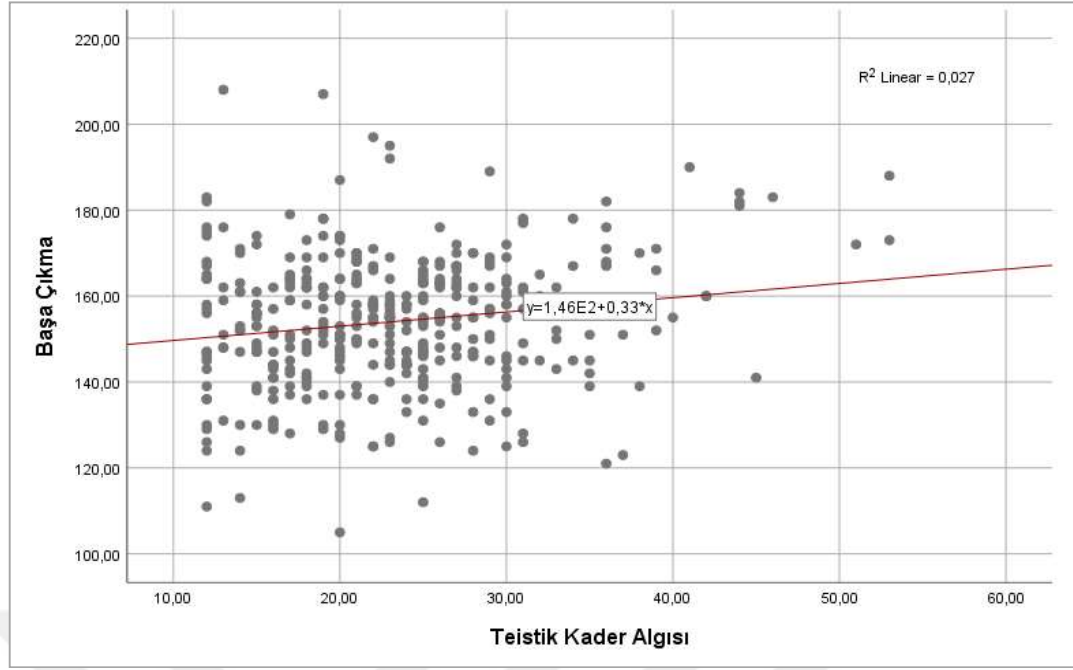
3.3. Teistik Kader Algısı ve Problemlerle Baş Etme Tutumları Arasındaki İlişki

Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumları arasındaki ilişkiyi gösteren korelasyon bulguları Tablo 3.7’de verilmiştir.

Tablo 3.7: Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumları arasındaki ilişki

		Problemlerle Baş Etme
Teistik Kader Algısı	r	0,163
	p	0,001

Buna göre, teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumları arasında düşük düzeyde pozitif ($r=0,163$) ve anlamlı ($p<0,05$) bir ilişki bulunmaktadır. Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme birlikte anlamlı olarak artmakta veya azalmaktadır ve değişkenlerin birbiri üzerinde açıkladıkları varyans (r^2) %2,7’dir. Bu ilişki Şekil 3.1’de gösterilmiştir.

Şekil 3.1: Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumları arasındaki ilişki

Ayrıca, teistik kader algısının problemlerle baş etme üzerindeki etkisi regresyon analizi yapılarak incelenmiştir (Tablo 3.8).

Tablo 3.8: Teistik kader algısının problemlerle baş etme üzerindeki etkisi

Regresyon Modeli ($r=0,163$; $r^2=0,027$ $F=10,950$; $p=0,001$)	Standardize Olmayan Parametreler		Standardize Parametreler	t	p
	B	S. Hata	β		
Sabit	146,352	2,425		60,351	0,000
Teistik Kader Algısı	0,332	0,100	0,163	3,309	0,001

* Bağımlı Değişken: Problemlerle baş etme.

Buna göre, teistik kader algısının problemlerle baş etme üzerinde anlamlı bir etkisi bulunmaktadır ($t=3,309$; $p=0,001<0,05$). Teistik kader algısı (x) ve başa çıkma (y) arasındaki regresyon eşitliği $y=146,352+0,332x$ olarak bulunmuştur.

Dolayısıyla katılımcıların 146,352 puanlık başa çıkma tutumuna sahip olduklarını ve teistik kader algısındaki 1 puanlık artışın başa çıkma tutumunda 0,332 puan artışa neden olduğunu söylemek mümkündür.

Elde edilen bulgulara dayalı olarak araştırmanın hipotezleri arasında yer alan “*H1: Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasında anlamlı bir ilişki vardır*” kabul edilmiştir.

3.4. Teistik Kader Algısı ve Problemlerle Baş Etme Tutumları Arasındaki İlişkide Aracı Etkiler

Bu bölümde teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumları arasındaki ilişkide cinsiyet, yaş, gelir düzeyi, medeni durum ve eğitim durumunun aracı etkileri alt başlıklar halinde incelenmiştir.

3.4.1. Cinsiyet

Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki ilişkide cinsiyetin aracı etkisinin bulunup bulunmadığının tespitine yönelik olarak yapılan regresyon analizi sonucunda elde edilen bulgular Tablo 3.9’da verilmiştir.

Tablo 3.9: Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki ilişkide cinsiyetin aracı etkisi

Regresyon Modeli ($r=0,164$; $r^2=0,027$ $F=3,660$; $p=0,013$)	Standardize Olmayan Parametreler		Standardize Parametreler	t	p
	B	S. Hata	β		
Sabit	153,993	0,743		207,388	0,000
Zscore: Teistik Kader Algısı	2,459	0,760	0,164	3,234	0,001
Zscore: Cinsiyet	0,212	0,743	0,014	0,286	0,775
Cinsiyet (Moderatör)	0,015	0,706	0,001	0,021	0,984

* Bağımlı Değişken: Problemlerle baş etme.

Buna göre, teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki ilişkiye cinsiyet değişkeni moderatör yani aracı olarak dahil edildiğinde anlamlı bir etkisi olmadığı görülmektedir ($t=0,021$; $p=0,984>0,05$).

İkinci satırda görüldüğü üzere teistik kader algısının baş etme üzerindeki etkisi halen anlamlıdır ($p=0,001<0,05$). Diğer bir ifade ile cinsiyet; teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki anlamlı ilişkiyi (önceki başlık altında $r=0,163$ ve $p=0,001$ olarak tespit edilmişti) anlamsız hale dönüştüren bir etkide bulunmamaktadır.

Dolayısıyla “*H2: Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki ilişkide cinsiyetin aracı etkisi bulunmaktadır*” reddedilmiştir.

3.4.2. Yaş

Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki ilişkide yaşın aracı etkisinin bulunup bulunmadığının tespitine yönelik olarak yapılan regresyon analizi sonucunda elde edilen bulgular Tablo 3.10’da verilmiştir.

Buna göre, teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki ilişkiye yaş değişkeni moderatör yani aracı olarak dahil edildiğinde anlamlı bir

etkisi olmadığı görülmektedir ($t=1,671$; $p=0,096>0,05$). İkinci satırda görüldüğü üzere teistik kader algısının baş etme üzerindeki etkisi halen anlamlıdır ($p=0,002<0,05$). Yani yaş; teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki anlamlı ilişkiyi anlamsız hale dönüştüren bir etkide bulunmamaktadır.

Tablo 3.10: Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki ilişkide yaşın aracı etkisi

Regresyon Modeli ($r=0,183$; $r^2=0,034$ $F=4,615$; $p=0,003$)	Standardize Olmayan Parametreler		Standardize Parametreler	t	p
	B	S. Hata	β		
Sabit	153,990	0,740		208,111	0,000
Zscore: Teistik Kader Algısı	2,344	0,744	0,156	3,152	0,002
Zscore: Yaş	0,186	0,741	0,012	0,251	0,802
Yaş (Moderatör)	1,216	0,728	0,083	1,671	0,096

* Bağımlı Değişken: Problemlerle baş etme.

Dolayısıyla “*H3: Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki ilişkide yaşın aracı etkisi bulunmaktadır*” reddedilmiştir.

3.4.3. Gelir Düzeyi

Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki ilişkide gelir düzeyinin aracı etkisinin bulunup bulunmadığının tespitine yönelik olarak yapılan regresyon analizi sonucunda elde edilen bulgular Tablo 3.11’de verilmiştir.

Tablo 3.11: Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki ilişkide gelir düzeyinin aracı etkisi

Regresyon Modeli ($r=0,195$; $r^2=0,038$ $F=5,266$; $p=0,001$)	Standardize Olmayan Parametreler		Standardize Parametreler	t	p
	B	S. Hata	β		
Sabit	153,786	0,744		206,592	0,000
Zscore: Teistik Kader Algısı	2,239	0,753	0,149	2,975	0,003
Zscore: Gelir	0,114	0,747	0,008	0,153	0,878
Gelir (Moderatör)	-1,781	0,825	-0,108	-2,158	0,032

* Bağımlı Değişken: Problemlerle baş etme.

Buna göre, teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki ilişkiye gelir düzeyi değişkeni moderatör yani aracı olarak dahil edildiğinde anlamlı bir etkisi olduğu görülmektedir ($t=-2,158$; $p=0,032<0,05$). Ancak ikinci satırda görüldüğü üzere teistik kader algısının baş etme üzerindeki etkisi halen anlamlıdır ($p=0,003<0,05$). Beta katsayısı ($\beta=0,149$) yani değişkenler arasındaki ilişki incelendiğinde ise gelirin moderatör olarak dahil edilmediği doğrudan ilişkiye göre ($r=0,163$ idi) azalma olmuştur.

Dolayısıyla gelir düzeyinin artması; teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki anlamlı ilişkiyi anlamsız hale dönüştüren bir etkide bulunmamakta ancak ilişkinin gücünü azaltmakta, “kısmi aracı değişken” rolü oynamaktadır.

Bu nedenle, “H4: Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki ilişkide gelir düzeyinin aracı etkisi bulunmaktadır” kabul edilmiştir.

3.4.4. Medeni Durum

Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki ilişkide medeni durumun aracı etkisinin bulunup bulunmadığının tespitine yönelik olarak yapılan regresyon analizi sonucunda elde edilen bulgular Tablo 3.12’de verilmiştir.

Tablo 3.12: Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki ilişkide medeni durumun aracı etkisi

Regresyon Modeli ($r=0,194$; $r^2=0,038$ $F=5,179$; $p=0,002$)	Standardize Olmayan Parametreler		Standardize Parametreler	t	p
	B	S. Hata	β		
Sabit	154,030	0,739		208,533	0,000
Zscore: Teistik Kader Algısı	2,353	0,741	0,157	3,175	0,002
Zscore: Medeni Durum	-0,115	0,741	-0,008	-0,156	0,876
Medeni D. (Moderatör)	-1,697	0,806	-0,104	-2,107	0,036

* Bağımlı Değişken: Problemlerle baş etme.

Buna göre, teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki ilişkiye medeni durum değişkeni moderatör yani aracı olarak dahil edildiğinde anlamlı bir etkisi olduğu görülmektedir ($t=-2,107$; $p=0,036<0,05$). Ancak ikinci satırda görüldüğü üzere teistik kader algısının baş etme üzerindeki etkisi halen anlamlıdır ($p=0,002<0,05$). Beta katsayısı ($\beta=0,157$) yani değişkenler arasındaki ilişki incelendiğinde ise medeni durumun moderatör olarak dahil edilmediği doğrudan ilişkiye göre ($r=0,163$ idi) azalma olmuştur.

Dolayısıyla medeni durum (bekar olma); teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki anlamlı ilişkiyi anlamsız hale dönüştüren bir etkide bulunmamakta ancak ilişkinin gücünü azaltmakta, “kısmi aracı değişken” rolü oynamaktadır.

Bu nedenle, “H5: Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki ilişkide medeni durumun aracı etkisi bulunmaktadır” kabul edilmiştir.

3.4.5. Eğitim Durumu

Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki ilişkide eğitim durumunun aracı etkisinin bulunup bulunmadığının tespitine yönelik olarak yapılan regresyon analizi sonucunda elde edilen bulgular Tablo 3.13'te verilmiştir.

Tablo 3.13: Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki ilişkide eğitim durumunun aracı etkisi

Regresyon Modeli ($r=0,190$; $r^2=0,036$ $F=4,992$; $p=0,002$)	Standardize Olmayan Parametreler		Standardize Parametreler	t	p
	B	S. Hata	β		
Sabit	153,852	0,744		206,892	0,000
Zscore: Teistik Kader Algısı	2,313	0,745	0,154	3,106	0,002
Zscore: Eğitim Durumu	-0,564	0,756	-0,038	-0,746	0,456
Eğitim D. (Moderatör)	-1,398	0,830	-0,084	-1,683	0,093

* Bağımlı Değişken: Problemlerle baş etme.

Buna göre, teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki ilişkiye eğitim durumu değişkeni moderatör yani aracı olarak dahil edildiğinde anlamlı bir etkisi olmadığı görülmektedir ($t=-1,683$; $p=0,093>0,05$). İkinci satırda görüldüğü üzere teistik kader algısının baş etme üzerindeki etkisi halen anlamlıdır ($p=0,002<0,05$). Yani eğitim durumu; teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki anlamlı ilişkiyi anlamsız hale dönüştüren bir etkide bulunmamaktadır.

Dolayısıyla “H6: *Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki ilişkide eğitim durumunun aracı etkisi bulunmaktadır*” reddedilmiştir.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Teistik kader algısının problemlerle baş etme tutumları üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla Bolu il merkezinde yürütülen bu araştırmaya 18 yaş üstünde yer alan toplam 402 birey katılmıştır. Bu yönüyle araştırmanın yeterli bir örneklem büyüklüğüne sahip olduğunu söylemek mümkündür. Öte yandan katılımcıların yaklaşık olarak üçte ikisi kadınlardan, üçte biri ise erkeklerden oluşmaktadır. Örneklem grubu içerisinde hemen her yaş grubundan katılımcı yer almış ancak her dört katılımcıdan yaklaşık üçünü 30-49 yaş arasındaki bireyler oluşturmuş ve katılımcıların yaş ortalaması 38 olarak tespit edilmiştir.

Ayrıca, yaklaşık %89'u evli olan katılımcıların %70'i en az üniversite mezunu bireylerden meydana gelmiştir. Lise mezunları da dahil edildiğinde bu oran %85'e ulaşmaktadır. Gelir durumuna göre ise katılımcıların yaklaşık üçte ikisi 2.500-7.000 TL arasında aylık gelire sahip bireylerden oluşmuştur. Dolayısıyla, sosyo-ekonomik özellikler bir bütün olarak değerlendirildiğinde araştırmaya katılan bireylerin daha çok evli olan, 30-49 yaş arasında yer alan, en az üniversite mezunu ve orta düzeyde gelire sahip kadınlardan oluştuğunu söylemek mümkündür.

Araştırmada ulaşılan sonuçlardan ilki katılımcıların genel olarak özgür iradeci ve insanın başına gelen her şeyden daha çok insan faktörünü sorumlu tutan bir kader algısına sahip olduklarıdır. Katılımcıların, başlarına gelen olaylarda irade sahibi olanın yalnızca Allah olduğuna inanma yani kaderci olma düzeylerinin %23 ile oldukça düşük olduğu görülmüştür. Ayrıca katılımcılar, kendilerine yöneltilen 12 maddeden 10'unu büyük ölçüde insan faktörüyle, 1'ini ise tamamen insan faktörüyle açıkladıklarını belirterek baskın oranda özgür iradeci bir kader algısına sahip olduklarını göstermişlerdir. İnsanların Tanrı tasavvuru ile problemlerle başa çıkma arasında yakın bir ilişki söz konusudur. Tanrı ile kurulan ilişki ve Tanrı tasavvurunun niteliği problemlerle başa çıkmada insanın kaderci veya özgür iradeci bir tutum geliştirmesini etkilemektedir. Seven, bağışlayan, merhamet eden Tanrı tasavvuru pozitif; cezalandıran, yargılayan bir Tanrı tasavvuru negatif etki etmektedir. Bu etki insanın Tanrı'yı ve dini nasıl gördüğü, algıladığı ve

konumlandığına bağlı olarak geliştireceği yargıyla ve aynı zamanda insanın benlik değeriyle de ilgilidir. Benlik değeri yüksek olan kimse merhametli ve kendine yakın bir Tanrı tasavvuruna; benlik değeri düşük kimse insanla ilgilenmeyen ve insanı kendi haline bırakan ilgisiz bir Tanrı tasavvuru öne çıkmaktadır. Cezalandırıcı Tanrı tasavvurunun gündelik yaşamda daha az bağımsız olmaya, daha zayıf bilişsel işlevlere, daha düşük yaşam kalitesine ve kronik depresif ruh haline neden olmaktadır.

Katılımcıların problemlerle başa çıkma tutumları genel olarak %52 ile orta düzeyde bulunmuştur. Ancak farklı baş etme tutumları detaylı olarak değerlendirildiğinde dini olarak başa çıkma başta olmak üzere, pozitif yeniden yorumlama ve gelişme, plan yapma, aktif başa çıkma ve yararlı sosyal destek kullanımına daha çok baş vurdukları görülmüştür. Şakaya vurma, davranışsal olarak boş verme, inkâr ve madde kullanımı ise katılımcıların en az başvurdukları baş etme tutumları olarak tespit edilmiştir. Nitekim katılımcılar bir sorunla karşılaştıklarında önceki tecrübelerinden yararlanma, sorundan bir şeyler öğrenme, Allah'ın yardımını umma ve sorunun en iyi nasıl çözebileceğini düşünme tutumlarını çoğunlukla sergilemektedirler. Sorun olduğuna inanmayı reddetme ve alkol ya da sakinleştirici ilaç alma ise katılımcıların asla yönelmedikleri tutumlardır.

Dolayısıyla belirtilen başa çıkma tutumlarından yola çıkılarak katılımcıların daha çok sorun odaklı başa çıkma tutumlarını kullandıkları, bunu duygusal odaklı başa çıkma tutumlarının izlediği, en az başvuru alan başa çıkma tutumlarının ise işlevsel olmayan başa çıkma tutumları olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Problem odaklı başa çıkmada birey, karşılaştığı kaygı veren durumları yönlendirmeye veya değiştirmeye odaklanmaktadır. Diğer bir deyişle birey, karşılaştığı problemi nasıl çözeceğine ve problemle nasıl baş edeceğine yönelik akılcı bir değerlendirme yaparak hareket etmektedir. Problem odaklı başa çıkmada özellikle sosyal desteği olan bireylerin yaşadıkları problemler ile daha etkin bir mücadele sergilemektedir. Çünkü bireyler sosyal çevresi tarafından desteklendiklerini bildiklerinde daha etkili bir başa çıkma mücadelesi verebilmektedir. Ayrıca yapılan birçok araştırma problem odaklı başa çıkmanın duygu odaklı başa çıkmaya göre daha etkili olduğunu ortaya koymuştur. Problem ve duygu odaklı başa çıkmanın her ikisi de bilişsel, davranışsal ve duygusal bileşenler içerebilir. Problem odaklı başa çıkma, durum veya problemi yönetmeyi veya değiştirmeyi hedeflerken, duygu odaklı başa

çıkma duygusal baskı ve zorlanmayı azaltır. Problem odaklı başa çıkmanın amaçları, durumları analiz etmek ve hedefe yönelik bir eyleme yol açan stratejileri uygulamaktır; buna karşın duygu odaklı başa çıkmanın amaçları, iyimserliği kolaylaştırmak için bilişsel teknikleri kullanmaktır. Bu bağlamda başa çıkma stratejileri arasında karşılıklı bir ilişkinin varlığından söz edilebilir. Çalışma kapsamında ağırlıklı olarak problem odaklı başa çıkma stratejileri kullanan katılımcıların yer yer duygu odaklı başa çıkma stratejilerini de kullandığı saptanmıştır. Benzer şekilde ağırlıklı olarak duygu odaklı başa çıkma stratejileri kullanan katılımcılar da yer yer problem odaklı başa çıkma stratejileri kullandıkları belirlenmiştir. Bu bağlamda başa çıkma stratejileri arasında karşılıklı bir ilişkinin ve geçişliliğin söz konusu olduğu söylenebilir.

Araştırma sonucunda ayrıca teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumları arasında düşük düzeyde pozitif ($r=0,163$) ve anlamlı ($p<0,05$) bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Yani teistik kader algısı arttıkça problemlerle baş etme, düşük bir ilişki ile de olsa anlamlı olarak artmaktadır. Problemlerle baş etmenin %2,7'sinin teistik kader algısından beslendiğini söylemek mümkündür. Bu çalışmada katılımcıların genel olarak özgür iradeci ve insanın başına gelen her şeyden daha çok insan faktörünü sorumlu tutan bir kader algısına sahip oldukları saptanmıştır. Başa çıkmada teistik kader algısının etkisinin düşük olması katılımcıların öz denetiminin güçlü olması veya dini yönelimleriyle açıklanabilir. Dini yönelim bireyin dinle olan münasebeti, dine bakış açısı, dine atfettiği önem ve değerle ilgilidir. Dini yönelim, bireyin karşılaştığı sorunları, din referansıya aşmasını sağlayan bir unsurdur. Yaşamında dini referansı merkeze alarak dünyasını şekillendiren kimse, dindar olarak adlandırılmaktadır. Fakat din merkezli hareket eden her birey için din aynı anlamı ifade etmeyebilir, aynı duygu ve heyecanı paylaşmıyor olabilir. Dinin insan yaşamına etkileri, din olgusunun toplumdaki kültürel kodlarla ilgilidir. Gündelik yaşamda olayları teistik kader bağlamında kabullenmeye ve açıklamaya hazır kültürel kodların hakim olduğu bir toplumda bireyin bu psikolojik hazır bulunuşluluk halinden sıyrılarak başına gelen olumsuzlukları anlamlandırması ve açıklaması oldukça zordur. Başına gelen her olumsuzluğu kendisini çekemeyen, kıskanan kem gözlere başka bir deyişle önceki diğer olumsuzluklara bağlayan kültürel kodlara sahip toplumda başa çıkma tutumlarının kaynağının cezalandırıcı Tanrı tasavvurunun hakim olduğu teistik kader algısı olduğu söylenebilir.

Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumları arasındaki ilişkideki aracı etkiler incelendiğinde ise cinsiyet, yaş ve eğitim durumunun bu ilişki üzerinde aracı etkisinin bulunmadığı tespit edilmiştir. Yani kader algısı ve başa çıkma arasındaki ilişki cinsiyete, yaşa ve eğitim durumuna bağlı olarak farklılaşmamaktadır. Ancak gelir düzeyinin artması ve bekar olma, teistik kader algısı ve problemlerle başa çıkma tutumları arasındaki ilişkinin gücünü azaltan birer kısmi aracı değişken özelliği göstermektedir. Kişisel aracı değişkenlerin etkisiz veya kısmen etkili olması bu faktörlerle başa çıkma arasındaki ilişkide dini başa çıkma stillerinin onaylanmasının durumsal koşullara göre değişkenlik göstermediği söylenebilir. Bu bağlamda dini başa çıkma stratejisinin durumsal koşullara göre değişkenlik göstermeyen sabit ve istikrarlı bir fenomen olduğu söylenebilir. Bireyler koşullara ve durumlara özgü kararlı ve istikrarlı dini başa stillerini koruyabilmektedir. Bireyde böyle kararlı bir dini başa çıkma özelliğinin benimsenmiş ya da geliştirilmiş olması, Tanrı inancı/tasavvuru ve dini yönelimli yaşam gibi diğer kişisel dini faktörlerin bir ürünü olabilir.

Araştırmada ulaşılan sonuçlara bağlı olarak bazı önerilerde bulunmak mümkündür. Birincisi, toplumun problemlerle nasıl başa çıktığını daha fazla aydınlatıcı bilimsel çalışmalar yapılmalı, bu çalışmalarda özellikle duygusal sosyal destek kullanımı, soruna odaklanma ve duyguları açığa vurma ile diğer meşguliyetleri bastırma ile ilgili destek sağlanmalıdır. İkincisi, problemlerle baş etme ile bireylerin teistik kader algıları arasında önemli bir ilişki olduğu yapılacak çalışmalarda göz önünde bulundurulmalıdır. Üçüncüsü, Pargament (2002), çeşitli dini başa çıkma yöntemlerinin değişik ve düzensiz sonuçlara sahip olabileceğini öne sürmüştür. Bu çalışmada elde edilen bazı bulgular bu görüşü desteklemektedir. Teistik kader algısı ve problemlerle baş etme tutumu arasındaki ilişkide bazı hipotezlerin aracı etkisinin düzeyleri benzer çalışmalarla ve farklı örneklerle yinelenerek değişik ve düzensiz sonuçlar verip vermediği araştırılmalıdır. Dördüncüsü, bekar ve yüksek gelir düzeyine sahip bireylerde teistik kader algısı ve problemlerle baş etme arasındaki ilişkinin daha zayıf olmasının nedenleri araştırılmalıdır. Beşincisi, teistik kader algısının insanların sosyo-politik ve ekonomik tutumlarına etkileri araştırılmalıdır. Altıncısı, bu araştırmaya benzer çalışmalar farklı örnekler üzerinde tekrarlanarak konunun derinlemesine incelenmesi sağlanmalıdır.

KAYNAKLAR

(Bu tez çalışmasında APA 6 atıf sistemi kullanılmıştır.)

- Aça, M. ve Yolcu M. A. (2017). Folklorlarda örtük ve bozuk işlev. *Folklor/Edebiyat*, 23(90), 49-60.
- Adjukiewicz, K. (1994). *Felsefeye Giriş: Temel Kavramlar ve Kuramlar*. Çev. A. Cevizci. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Adıbelli, R. (2011). *Mircea Eliade ve Din: Mircea Eliade'nin Din Bilimi Çalışmalarının Metodolojik Açısından Değerlendirilmesi*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Ağargün, M. Y., Beşiroğlu, L., Kıran, Ü. K., Özer, Ö. A. ve Kara, H. (2005). COPE (Başa çıkma tutumlarını değerlendirme ölçeği): Psikometrik özelliklere ilişkin bir ön çalışma. *Anadolu Psikiyatri Dergisi* 6(4), 221-6.
- Ağırman, F., ve Özdemir, F. R. (2012). İslam düşüncesinde irade problemi. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13, 17-26.
- Akbaba: ve Gözümlü: (1998). Bireyin kendisiyle olumlu diyalog kurma öğretiminin stresle başa çıkma üzerine etkisi. *Atatürk Üniversitesi HYO Dergisi*, 1(1), 55-64.
- Akdağ, Ö. (2015). Kötülük sorunu ve teodise. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 38, 473-480.
- Ake, G. S. (2003). *The impact of patriarchal religious beliefs and religious orientation on the religious coping of domestic violence victims* (Doktora tezi). ProQuest Dissertations and Theses veri tabanından erişildi (Erişim Numarası: 3095643).
- Akıncı, A. (2005). Hayata anlam vermede dini değerlerin ve din öğretiminin rolü". *Değerler Eğitimi Dergisi*, 3(9), 7-24.
- Aktepe, O. (2012). Kaza-Kader'in mahiyeti ve değişip değişmemesi problemi. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 69-70.
- Akyüz, N. (2013). "Din ve Kültür". *Ana Başlıkları ile Din Sosyolojisi*. Ed. Niyazi Akyüz ve İhsan Çapcıoğlu. Ankara: Grafiker Yayınları, 371-378.
- Akyüz, N. ve Çapcıoğlu, İ. (2013). "Din ve Toplum İlişkileri". *Ana Başlıkları ile Din Sosyolojisi*. Ed. Niyazi Akyüz ve İhsan Çapcıoğlu. Ankara: Grafiker Yayınları, 46-50.
- Altuncu, T. (2012). *İnsan iradesi ve kader ilişkisi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Ano, G. G. & Vasconcelles, E. B. (2005). Religious coping and psychological adjustment to stress: a meta - analysis. *Journal of clinical psychology*, 61(4), 461-480.
- Arslan, A. (2007). *İlkçağ felsefe tarihi 3*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Atay, H. (2009). *Kur'an'da iman esasları ve kader sorunu*. Ankara: Pozitif Matbaacılık.
- Aydın, A. (2019). *İlahi dinlerde şeytan kavramı* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Aydın, C. (2019). Kader inancının savunma mekanizması ve dini başa çıkma kavramları açısından değerlendirilmesi. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-Journal of Divinity Faculty of Hitit University*, 18(35), 101-122.
- Aydın, H. (2019). Gazzâlî ve İbn Rüşd'de nedensellik tartışması ve bilim tarihindeki yansımaları. *Erdem*, (77), 87-126.

- Aydın, M. Z. ve Esen, A. (1997). Türkiye’de deprem zararlarının çok olması ile kader inancı arasındaki ilişki. *Diyanet İlmi Dergi*, 33(3), 59-75.
- Aydın, Ö. (1998). *Kur'an Işığında Kader ve Özgürlük*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Ayten, A., Göcen, G., Sevinç, K. ve Öztürk, E. E. (2012). Dini başa çıkma, şükür ve hayat memnuniyeti ilişkisi: Hastalar, hasta yakınları ve hastane çalışanları üzerine bir araştırma. *Dinbilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi*, 12(2), 45-79.
- Bağcı, H. M. (2009). *İnsanın kaderi: Hadislerin telkin ettiği kader anlayışı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Bağcı, H. M. (2005). El-Buhari'nin kader konusunda Mu'tezile ile münakaşaları. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46(1), 21-42.
- Balaguer, M. (2014). *Free Will*. İstanbul Bilgi Üniversitesi e-kaynaklar web sitesinden erişilen adres: <https://0-eds-a-ebshost-com.opac.bilgi.edu.tr/eds/ebookviewer/ebook?sid=0292a56e-acc6-4e8a-a4d4-6ddbec7a67d8%40pdc-v-sessmgr05&vid=8&rid=2&format=EB>
- Basut, E. (2006). Stres, başa çıkma ve ergenlik. *Çocuk ve Gençlik Ruh Sağlığı Dergisi*, 13(1), 31-36.
- Başgil, A. F. (2008). *Gençlerle başbaşa*. İstanbul: Yağmur Yayınları.
- Batman, E. (2008). *Yaşamın zorluklarıyla başa çıkmada kader inancının rolü* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Bauman, Z. (2014). *Bu bir günlük değildir* (D. Kizen, Çev.). İstanbul: Jaguar Kitap.
- Bayraktar, F. (2007). *Dua-kader ilişkisi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bayram, İ. (2020). Ermenekli Süleyman Sırrı Efendi’de insan fiilleri. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8(1), 1-26.
- Berofsky, B. (1971). *Determinism*. Princeton University Press York, Pennsylvania. İstanbul Bilgi Üniversitesi e-kaynaklar web sitesinden erişilen adres: <https://eds.a.ebscohost.com/eds/ebookviewer/ebook?sid=dd011652-48f8-41b6-894dc47bcaa33921%40sessionmgr4006&vid=5&rid=1&format=EB> Erişim Tarihi: 1 Eylül 2020.
- Butterfield, O. M. (1916). *The Problem of predestination a refutation of determinism* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). University of Southern, California. ProQuest Dissertations and Theses veri tabanından erişildi (Erişim Numarası: EP68314).
- Büyükçorak, N. (2019). *İslam mezhepleri tarihi kaynakları açısından cebriyye* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum.
- Büyüköztürk, Ş. (2011). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı*. Ankara: Pegem Akademi.
- Belo, C. (2007). *Chance and determinism in avicenna and averroes*. Leiden and Boston: E.J. Brill. İstanbul Bilgi Üniversitesi e-kaynaklar web sitesinden erişilen adres: <https://eds.a.ebscohost.com/eds/ebookviewer/ebook?sid=dd011652-48f8-41b6894dc47bcaa33921%40sessionmgr4006&vid=11&rid=2&format=EB>
- Campbell, J. M. (1992) *The logic of freedom* ((Yayımlanmamış doktora tezi). The University of Arizona Department of Philosophy. ProQuest Dissertations and Theses veri tabanından erişildi (Erişim Numarası: 9229845).
- Caruso, G. (2011). *Free will and consciousness: A determinist account of the illusion of free will* (Yayımlanmamış doktora tezi). Lexington Books. ProQuest Dissertations and Theses veri tabanından erişildi (Erişim Numarası: 3481488).

- Castleton, T. (1992). *Logical determinism, casual determinism and free will* (Yayımlanmamış doktora tezi). Illinois University, Urbana-Champaign. ProQuest Dissertations and Theses veri tabanından erişildi (Erişim Numarası: 9236414).
- Cengiz, L. (2001). Emevîler döneminde kader problemi. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 2, 107-127.
- Creswell, J. W. (2017). *Araştırma deseni: Nitel, nicel ve karma yöntem yaklaşımları* (S. B. Demir, Çev. Ed.). Ankara: Eğiten Kitap.
- Creswell, J. W. ve Clark, V. L. P. (2015). *Karma yöntem araştırmaları: Tasarımı ve yürütülmesi* (Y. Dede ve S. B. Demir, Çev. Ed.). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Cesur: (2002). *Depremi nedensel açıklamaları* (Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Cevizci, A. (2003a). *Felsefe ansiklopedisi*: 1. Cilt. İstanbul: Etik Yayınları.
- Cevizci, A. (2003b). *Felsefe ansiklopedisi*: 3. Cilt. İstanbul: Etik Yayınları.
- Cevizci, A. (2003c). *Felsefe ansiklopedisi*: 4. Cilt.: İstanbul: Etik Yayınları.
- Cevizci, A. (2003d). *Felsefe ansiklopedisi*: 6. Cilt. İstanbul: Etik Yayınları.
- Chilcott, J. H. (1998). Structural Functionalism as a Heuristic Device. *Anthropology & Education Quarterly*, 29(1), 103-111
- Cirhinlioğlu, F. G. (2010). Dini yönelimler ve önyargı. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7(1), 1366-1384.
- Civelek, İ. (2006). *Kaza ve kader ile ilgili hadislerin incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Cullman, E. P. (2006). *Attachment to parent and peers as a moderator of the relation between parent/peer religious coping and adolescent religious coping* (Yayımlanmamış doktora tezi). Bowling Green State University. ProQuest Dissertations and Theses veri tabanından erişildi (Erişim Numarası: 3233080).
- Cuypers: E. (2013). Moral Shallowness, Metaphysical Megalomania And Compatibilist Fatalism. *Ethical Theory&Moral Practice*, 16(1),173-188.
- Co, A. (2005). *Evil and the sovereignty of god: the legitimacy and the limits of doing chaoskampf theology* (Yayımlanmamış doktora tezi). Illinois: Trinity Evangelical Divinity School. ProQuest Dissertations and Theses veri tabanından erişildi (Erişim Numarası: 3165202).
- Cornie, C. K. (2002). *The relation of religious orientation, religious coping style and perceived stress with physical health and depressive symptoms in persons diagnosed with clinical depression* (Yayımlanmamış doktora tezi). Capella University. ProQuest Dissertations and Theses veri tabanından erişildi (Erişim Numarası: 3068394).
- Corrie, M. (2013). "God may well fordo destiny": Dealing with fate, destiny, and fortune in sir thomas malory's *Le Morte Darthur* and other late medieval writing. *Studies in Philology*, 690-713.
- Coser, L. A. (2015). *Sosyolojik düşüncenin ustaları: Tarihsel ve toplumsal bağlamlarında fikirler* (H. Hülür: Toker ve İ. Mazman, Çev.). Ankara: De Ki Basım Yayımları.
- Coşar, H. İ. (2010). *Kader anlayışının kur'an bağlamında sosyo-psikolojik tahlili* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Coşgun: (2002). *Kader anlayışının 15-18 yaşlar arasındaki gençlerin tutum ve davranışlarına etkisi: Karabük örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

- Cowburn, J. (2008). *Free Will, predestination and determinism*. Marquette University Press. (No: 56). <https://0-ebookcentral-proquest-com.opac.bilgi.edu.tr/lib/bilgi-ebooks/reader.action?docID=476970>. Erişim Tarihi: 19 Ekim 2020.
- Çakmak, F. (2007). *H. Peygamber'in hadislerinde "kader" kavramı* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Çelik, C. (2007). Teodisenin sosyolojisi: Toplumsal süreçlerle ilişkisi içinde teodise konusuna sosyolojik bir yaklaşım. *Bilimname, XIII*, (2), 37-66
- Çetin, H. (2008). *Metin ve sened açısından meleğin cenine ruh üfleme ve kaderini yazması hadisinin değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çevik, C. C. (2014). Kökensel bir inceleme: *De Re Publica*'da iktidarın adalet sorunu". *Doğu Batı Dergisi*, 17(69), 63-107.
- Çıkla: ve Üst: (2007). Mesnevî'deki hikayelerin kaynakları ve mevlana'nın hikayeler üzerindeki tasarrufları. *7EDİ İKLİM*, Mevlana Özel Sayısı, 211, 92-97.
- Demir, A. ve Öz, A. (2018). Teolojik açıdan iş kazalarının incelenmesi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 14, 189-197.
- Demir, E. (2020). *Jean-Paul Sartre'in varlık görüşü bağlamında özgürlük düşüncesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- De Mul, J. (2014). *Destiny domesticated: The rebirth of tragedy out of the spirit of technology*. State University of New York: SUNY Press. İstanbul Bilgi Üniversitesi e-kaynaklar web sitesinden erişilen adres: <https://0-eds-a-ebsscohost-com.opac.bilgi.edu.tr/eds/ebookviewer/ebook?sid=e324945f-22d2-4a51-b47e-1609dfb9d355%40sdc-v-sessmgr01&vid=2&rid=13&format=EB> Erişim Tarihi: 15.02.2021
- Düzgün, Ş. A. (2013). Kader'i farklı kategoriler içinde okumanın imkânı. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 11(2), 1-10.
- Ekşi, H. (2001). *Başa çıkma, dini başa çıkma ve ruh sağlığı arasındaki ilişki üzerine bir araştırma* (Yayımlanmamış doktora tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Eliade, M. (2004). *Dinin anlamı ve sosyal fonksiyonu* (M. Aydın, Çev.). Konya: Din Bilimleri Yayınları.
- Eliade, M. (2003). *Dinsel inançlar ve düşünceler tarihi, Cilt 1: Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına* (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Erdoğan, E. (2014). *Tanrı algısı, dini yönelim biçimleri ve dindarlığın psikolojik dayanıklılıkla ilişkisi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Eryücel: (2018). Dini yönelim ve başa çıkma. *Turkish Studies*, 13(2), 393-412.
- Eryücel: (2013). *Yaşam olayları ve dini başa çıkma* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Esen, A. (2009). *Kur'an'da kelime, kader ve ecel kavramlarının tahlili* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Esgin, A. (2014). Teori ve tarihi paranteze alan bir sosyolojik gelenek: Soyutlanmış deneyimci işlevselcilik ve sosyolojimize etkileri. *Sosyologca*, 7, 145-163.
- Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford: Stanford University Press.

- Frede, M. (2011). *A free will: Origins of the notion in ancient thought*. University of California Press. İstanbul Bilgi Üniversitesi e-kaynaklar web sitesinden erişilen adres: <https://0-eds-a-ebscohost-com.opac.bilgi.edu.tr/eds/ebookviewer/ebook?sid=1fa12b89-1201-427b-b841f7487df944e3%40sessionmgr103&vid=2&rid=12&format=EB> Erişim Tarihi: 7 Şubat 2021.
- Fırat, A. (2010). *İlahi sıfatlar bağlamında kader meselesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Folkman, S. & Lazarus, R. S. (1985). If it changes it must be a process: study of emotion and coping during three stages of a college examination. *Journal of Personality And Social Psychology*, 48(1), 150-170.
- Genç, H. (2016). *Eş'ari ve Cüveyni'de kader ve istitaat kavramları* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum.
- Ghane, G., Farahani, M. A., Seyedfatemi, N. and Haghani, H. (2016). Effectiveness of problem-focused coping strategies on the burden on caregivers of hemodialysis patients. *Nursing and Midwifery Studies*, 5(2): 1-11.
- Gilson, E. (1999). *Tanrı ve felsefe* (M. Aydın, Çev.). İstanbul: Birleşik Yayıncılık.
- Gölpınarlı, A. (1987). *Tarih boyunca İslam mezhepleri ve şiiilik*. İstanbul: Der Yayınevi.
- Güler, İ. (2015). *Allah'ın ahlakiliği sorunu: ehl-i sünnetin allah tasavvuruna ahlaki açıdan eleştirel bir yaklaşım*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Gündoğar, H. (2010). Kur'an'da Allah'ın Mutlak İradesi ve İlmi Karşısında İnsanın İrade Özgürlüğü. *Marife*, 10(3), 115-133.
- Günel, M. E. (2019). Şeytan'ın saptırmasına ilişkin Kur'an ifadelerinin irade hürriyeti açısından değerlendirilmesi. *Kader*, 17(1), 185-206.
- Güngör, E. (1997). *Ahlak psikolojisi ve sosyal ahlak*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gürses, İ. (2008). Yükleme teorisi ve din ilişkisi üzerine bir değerlendirme. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17(2), 359-377.
- Halper, E. C. (2012). *Aristotle's 'Metaphysics': A reader's guide*. İstanbul Bilgi Üniversitesi e-kaynaklar web sitesinden erişilen adres: <https://ebookcentral.proquest.com/lib/bilgiebooks/detail.action?docID=1747867> Erişim Tarihi: 11 Ekim 2020.
- Harrison, G. (2015). Özgür irade için bir argüman. M. Bruce ve Steven B. (Der.). (M. Topal, Çev.). *Batı felsefesinde 100 temel mesele* içinde (s. 177-179). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hasker, W. (2012). İnsanın özgürlüğü ve kötülük problemi (F. Terkan, Çev.). *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 53(1), 183-198.
- Horozcu, Ü. (2018). Teistik kader algısı ölçeği'nin geliştirilmesi: güvenilirlik ve geçerlik çalışması. *Darülfünun İlahiyat (eski adı: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi)*, 29(1), 9-22.
- Hume, D. (1976). *İnsanın anlama yetisi üzerine bir soruşturma* (O. Aruoba, Çev.). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- Hustoft, H., Hestad, K. A., Lien, L., Moller, P. & Danbolt, J. L. (2013). If I didn't have my faith I would have killed myself?": spiritual coping in patients suffering from schizophrenia. *International Journal for the Psychology of Religion*, 23(2), 126-144.
- Hülür, H. ve Kalender, A. (2003). *Sosyo-politik tutumlar ve din: Konya araştırması*. Konya: Çizgi Kitabevi.

- Hülür, H. ve Kalender, A. (2002). Dini algılama ve siyasal davranış: Türkiye' nin hızla değişen bir kentinde ampirik bir çalışma. *İletişim*, 3, 3-9.
- Iredale, M. (2014). *The Problem of free will: A contemporary introduction*. Routledge Taylor & Francis Group, London and New York. İstanbul Bilgi Üniversitesi e-kaynaklar web sitesinden erişilen adres: <https://eds.a.ebscohost.com/eds/ebookviewer/ebook?sid=b306a0ad-8c3c-4003-bf02-05f5733e7d77%40sdc-v-sessmgr01&vid=4&rid=21&format=EB> Erişim tarihi: 07 Şubat 2021.
- Inguglia, C., Costa, S., Inguglia, S., Cuzzocrea, F. & Liga, F. (2020). The role of parental control and coping strategies on adolescents' problem behaviors. *Current Psychology*, 1-14.
- Işık, H. (2018). Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an'a göre şeytan. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(13), 35-74.
- Işık, H. (2011). *Maturidi'ye göre kaza ve kader* (Yayımlanmamış doktora tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- İbn-i Sina (2014). *Avicenna İbn-i Sina'nın Şifa Kitabı*. İstanbul Bilgi Üniversitesi e-kaynaklar web sitesinden erişilen adres: <https://0-eds-a.ebscohost-com.opac.bilgi.edu.tr/eds/ebookviewer/ebook?sid=b00a58b6-f95d-4257-a8a8-543bc31eb4c6%40sessionmgr4007&vid=0&format=EB> Erişim Tarihi: 06 Mayıs 2020.
- İkbal, M. (2013). *İslam'da dini düşüncenin yeniden yapılandırılması* (C. Soydan, Çev.). Ankara: Hece Yayınları.
- İnel, O. (2019). *Beş kavram beş deneme: İnanç, özgür irade, yaşamın anlamı, ahlak, mutluluk*. İstanbul: Elektronik Kitap Yayıncılık. İstanbul Bilgi Üniversitesi e-kaynaklar web sitesinden erişilen adres: <https://0-eds-b.ebscohost-com.opac.bilgi.edu.tr/eds/ebookviewer/ebook?sid=1a650529-150d-4687-a8e7-ab8acc4aca89%40pdc-v-sessmgr01&vid=2&rid=1&format=EB> Erişim Tarihi: 20 Şubat 2021.
- Johnson, D. K. (2006). *Divine omniscience and the fatalist dilemma* (Yayımlanmamış doktora tezi). Oklahoma. ProQuest Dissertations and Theses veri tabanından erişildi (Erişim Numarası: 3206970).
- Jones, M. T. (2010). *Profiles of coping: religious and non-religious coping strategies, emotional intelligence and psychological distress* (Yayımlanmamış doktora tezi). Missiori: Saint Louis University. ProQuest Dissertations and Theses veri tabanından erişildi (Erişim Numarası: 3419723).
- Kanbay, Y. (2007). *Kars ve Artvin ilindeki hemşirelerin kullandıkları stresle baş etme yöntemleri ve etkileyen etmenlerin incelenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Kandemir, Y. (2006). *Kader inancının psikoterapi açıdan fonksiyonu* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Kara, E. (2009). *Öğrenilmiş çaresizlik davranışının genellenme derecesi ile kader inancı arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Karabulut, Ş. (2012). *Ebû Hanîfe'nin kader, insan fiilleri ve büyük günah hakkındaki görüşleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Karaca, F. (2016). Din ve yabancılaşma: İmkanlar, fırsatlar ve tehlikeler. *İlahiyat Akademi Dergisi*, 45, 45-54.
- Karaca, F. (2006). Kader algısı ruh sağlığı ilişkisi üzerine empirik bir araştırma (farklı kader algılarının psikoterapik değeri üzerine). *İslami Araştırmalar Dergisi*, 19(3), 479-489.
- Karaca, F. (2003). Dindarlığın fonksiyonelliği üzerine. *Dini Araştırmalar* 6(16), 75-85.

- Karakaş, N. (2001). *Mevlâna Celaleddin-i Rumi ve kaza-kader görüşü* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Karasar, N. (2016). *Bilimsel araştırma yöntemi: kavramlar, ilkeler, teknikler*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Kartopu: (2012). *Kaygının kader algıları ile ilişkisi: Kahramanmaraş örneği* (Yayımlanmamış doktora tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Kartopu: (2013). Kaygının kader algılarıyla ilişkisi. *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2(3), 238–260.
- Kaplan, H., Sevinç, K. ve İşbilen, N. (2020). Doğal afetleri anlamlandırma ve başa çıkma: covid-19 salgını üzerine bir araştırma. *Turkish Studies*, 15(4), 579-598.
- Kasapoğlu, A. (2017). *Kur'an'da iman ve inkâr psikolojisi*. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Kasapoğlu, A. (2008). Kur'an açısından fatalizm-inkârcıların bir tutumu olarak kadercilik. *Hikmet Yurdu*, 1(1), 87-107.
- Kasapoğlu, F. (2020). COVID-19 salgını sürecinde kaygı ile maneviyat, psikolojik sağlık ve belirsizliğe tahammülsüzlük arasındaki ilişkilerin incelenmesi. *Turkish Studies*, 15(4), 599-614.
- Kavas, E. (2013). Dini tutum-stresle başa çıkma ilişkisi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 37, 143-168.
- Kaya, A. ve Bozkır B. (2017). Kadercilik eğilimi ile özyeterlik inancı ve savunma mekanizmaları arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Ege Eğitim Dergisi*, 18(1), 124-145.
- Kazıcı, Z. (1990). *Sosyal bilimler ansiklopedisi*, 2. Cilt. İstanbul: Risale Yayınları.
- Keefe, F. J., Affleck, G., Lefebvre, J., Underwood, L., Caldwell, D. S., Drew, J., Egert, J., Gibson, J. & Pargament, K. I. (2001). Living with rheumatoid arthritis: The role of daily spirituality and daily religious and spiritual coping. *The Journal of Pain*, 2(2), 101-110.
- Kimter, N. (2002). Dini inanç, ibadet ve duanın umutsuzlukla ilişkisi üzerine. H. Hökelekli (Ed.). *Gençlik, din ve değerler psikolojisi* içinde (s. 217-250). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Kocaman, M. (2019). *Şiddete uğrayan kadınlarda dini başa çıkma: erzincan örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa.
- Koçak, A. (1999). Davranışların nedenlerini algılama: Yükleme kuramları. *Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Akademik Dergisi*, 1(1), 108-120.
- Kopuz, E. (2013). *Hemşirelerin işe bağlı gerginlik düzeyinin belirlenmesi ve stresle baş etme tutumlarının incelenmesi özel bir hastane örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Haliç Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Krause, N., Ironson, G., Pargament, K. & Hill, P. (2017). Neighborhood conditions, religious coping, and uncontrolled hypertension. *Social Science Research*, 62, 161-174.
- Kula, N. (2002). Gençlik döneminde kimlik ve din. H. Hökelekli (Ed.). *Gençlik, din ve değerler psikolojisi* içinde, Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 33-83.
- Kutluay, Y. (2004). *İslam ve Yahudi mezhepleri*. İstanbul: Anka Yayınları.
- Kutluer, İ. (1994). “Determinizm”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (9), 215-120.
- Küçükcan, T. ve Köse, A. (2000). *Doğal Afetler ve din: Marmara depremi üzerine psiko-sosyolojik bir inceleme*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Küskü, D. (2006). *Kur'an'ın kader konusuna bakışı* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Lazarus, R. S. (1993). Coping theory and research: Past, present and future. *Psychosomatic Medicine*, (55), 234-237.
- Macit, M. (2014a). *Boyun eğme başa çıkma sarkacında kadercilik: Sosyal psikolojik bir yaklaşım*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Macit, M. (2014b). Yoksulluk, insan onuru ve din. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41, 101-116.
- Maghsoodi S. & Salehinejad Z. (2020). Relationship between social support, coping strategies, and disease among the cancer patients of the city of kerman. *Journal of Research and Health*, 10(6), 375-382.
- Mavil, K. A. (2016). Güncel kader tartışmalarının bir katkı. *Kelam Araştırmaları Dergisi*, 14(2), 408-442.
- Maynard, A. E., Gorsuc, L. R. & Bjorck, P. J. (2001). Religious coping style, concept of God, and personal religious variables in threat, loss, and challenge situations. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40(1), 65-74.
- McKillup: (2012). *Statistics explained: An introductory guide for life scientists*. Cambridge University Press.
- Migura, F. & Arrieta, A. (2015). Kadercilik. M. Bruce ve Steven B. (Der.). (M. Topal, Çev.). *Batı Felsefesinde 100 Temel Mesele* içinde 186-189. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Muazzam, A., Anjum, A. & Visvizi, A. (2020). "Problem-Focused Coping Strategies, Workplace Bullying, and Sustainability of HEIs". *Sustainability*, 12(24), 10565, 1-13.
- Murat, A. (2018). *Yas ve dini başa çıkma: Bir klinik örneklem değerlendirmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Rize.
- Nehir: (2003). *Ankara ilindeki hastanelerin yoğun bakım ünitelerinde çalışan hemşirelerin iş ortamındaki stres etkenleri ve kullandıkları baş etme yöntemlerinin belirlenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Bolu.
- Neuman, L. W. (2009). *Toplumsal araştırma yöntemleri nitel ve nicel yaklaşımlar 1. Cilt* (S. Özge, Çev.). İstanbul: Yayın Odası.
- Nietzsche, F. W. (2005). *İnsanca, pek insanca* (O. Tuncay, Çev.). İstanbul: Gün Yayıncılık.
- Ocak, H. (2012). Hürriyet problemi bağlamında insan fiillerindeki temel dinamiklerin farabi felsefesindeki yeri. *Beytulhikme An International Journal of Philosophy*, 2(1), 45-74.
- Ogueji, I. A., Okoloba, M. M. & Ceccaldi, B. M. D. (2021). Coping strategies of individuals in the united kingdom during the COVID-19 pandemic. *Current Psychology*, 1-7.
- Okumuş, N. K. (2013). Ehl-i kitap ilahiyatında ilahi takdir algısının merkez parametreleri üzerine bazı tespitler. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 11(1), 169-200.
- Orton, J. (2011). Can religious coping, religious involvement, spirituality, and social support predict trauma symptoms at six months after combat? (Yayımlanmamış doktora tezi). George Fox University. ProQuest Dissertations and Theses veri tabanından erişildi (Erişim Numarası: 3483937).
- Oyanık, M. (2015). *Afet bilinci ve kader ilişkisi: Gümüşhane örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gümüşhane.

- Özdemir, G. (2011). *Ebelik ve hemşirelik öğrencilerinin iletişim becerileri ve yaşam yönelimlerinin stresle baş etme tutumları üzerine etkisi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Özdoğan, Ö. (2005). İnsan Allah ilişkisi. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 7(21), 135-162.
- Özdoğan, Ö. (2006). İnsanı anlamaya yönelik bir yaklaşım: Pastoral psikoloji. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 47(2), 127-141.
- Öztürk, M. (2003). Bilge kul Musa kıssası ve İslâm kültüründe Hızır mitosu. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14(14-15), 245-281.
- Özkan, D. (2013). Modern algı teorisinin teolojik kökenleri: Özgür irade ve determinizm problemi. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15(2), 137-158.
- Öztürk, R. (2011). İslam düşüncesinde kaderci anlayışın sosyal ve kültürel temelleri. *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 127-156.
- Pargament, K. I. & Abu Raiya, H. (2007). A decade of research on the psychology of religion and coping: Things we assumed and lessons we learned". *Psyke and Logos*, 28, 742-766.
- Pargament, K. I., Koenig, H. G., Tarakeshwar, N. & Hahn, J. (2004). Religious coping methods as predictors of psychological, physical and spiritual outcomes among medically ill elderly patients: a two-year longitudinal study. *Journal of Health Psychology*, 9(6), 713-730.
- Pargament, K. I. (2002). The bitter and the sweet: an evaluation of the costs and benefits of religiousness. *Psychological inquiry*, 13(3), 168-181.
- Pargament, K. I., Koenig, H. G. & Perez, L. M. (2000). The many methods of religious coping: development and initial validation of the RCOPE. *Journal of Clinical Psychology*, 56(4), 519-543.
- Pargament, K. I., Zinnbauer, B. J., Scott, A. B., Butter, E. M., Zerwin, J. & Stanik, P. (1998). red flags and religious coping: identifying some religious warning sign among people in crisis. *Journal of Clinical Psychology*, 54(1), 77-89.
- Pargament, K. I., Kennell, J., Hathaway, W., Grevengoed, N., Newman, J. & Jones, W. (1988). Religion and the problem-solving process: three styles of coping. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 27(1), 90-104.
- Pirinç, A. (2018). Kazâ ve kader kavramlarına felsefî bir katkı: molla sadrâ örneği. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (10), 145-176.
- Pirutinsky, S., Cherniak, A. D. & Rosmarin, D. H. (2020). "COVID-19, mental health and religious coping among american orthodox jews". *Journal of Religion and Health*, (59), 2288-2301.
- Pirutinsky, S., Rosmarin, D. H., Pargament, K. I., & Midlarsky, E. (2011). Does negative religious coping accompany, precede, or follow depression among orthodox jews?. *Journal of affective disorders*, 132(3), 401-405
- Plantinga, A. (2002). Özgür İrade Savunması (C. Kuvancı, Çev.). *Erciyes Üniversitesi: Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 12, 313-329. (Orijinal makalenin yayım tarihi, 1975).
- Priddis: (2017). *Embaracing determinism: The benefits of rejecting free will belief* (Yayımlanmamış doktora tezi). Western Sydney University, Australia.
- Ramirez: P., Macêdo, D. S., Sales, P. M. G., Figueiredo: M., Daher, E. F., Araújo S. M., Pargament, K. I., Hyphantis, T. N. & Carvalho, A. F. (2012). The relationship between religious coping, psychological distress and quality of life in hemodialysis patients. *Journal of psychosomatic research*, 72(2), 129-135.
- Ringgren, H. (1967). Islamic Fatalism. *Scripta Instituti Donneriani Aboensis*, (2), 52-62. <https://doi.org/10.30674/scripta.67007>. Erişim Tarihi: 21 Ekim 2020.

- Ritzer, G. (2014). *Klasik sosyoloji kuramları*. (H. Hülür, Çev.). Ankara: De Ki Basım Yayım.
- Robson, D. (2014). *A study in metaphysics for free will: Using model of casuality, and determinism and supervenience in the search for free will* (Yayımlanmamış doktora tezi). University of Sussex. Erişim adresi: <http://sro.sussex.ac.uk>
- Rougier, C. (2011). *Cultural values religiosity and spirituality as predictors of professional psychological help-seeking behavior of black adults in the united states* (Yayımlanmamış doktora tezi). Columbia University School of Arts and Sciences, New York.
- Rosmarin, D. H., Bigda-Peyton, J. S., Öngür, D., Pargament, K. I. & Björgvinsson, T. (2013). Religious coping among psychotic patients: relevance to suicidality and treatment outcomes. *Psychiatry Research*, 210(1), 182-187.
- Runzo, J. & Martin, N. M. (2002). *Dünya dinlerinde hayatın anlamı* (G. Varım, Çev.). Ankara: Say Yayınları.
- Schimmel, A. (2004). *İslâm'ın mistik boyutları* (E. Kocabıyık, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Sağbaş, Ö. (2009). *Ruhsal bozukluklarda stresle baş etme ve yaşam kalitesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Haliç Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Sağlam, A. R. (2018). *Kur'an'da kader ve insan psikolojisine etkileri*. İstanbul: Az Yayıncılık. İstanbul Bilgi Üniversitesi e-kaynaklar web sitesinden erişilen adres: <https://0-eds-a-ebsscohost-com.opac.bilgi.edu.tr/eds/ebookviewer/ebook?sid=14406417-383d-4a0b-950f-b65cf9ae2d43%40sessionmgr4007&vid=3&rid=19&format=EB> Erişim Tarihi: 18 Şubat 2021.
- Sağlam, Z. (2005). *Acil servis hemşirelerinin stres kaynakları ve başa çıkma yöntemlerinin belirlenmesi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Saraç, M. A. Y. (1990). *Sosyal bilimler ansiklopedisi*. 2. Cilt. İstanbul: Risale Yayınları.
- Sarıcık, M. (2014). *Sorularla kaderin şifreleri*. İstanbul: Nesil Yayınları. İstanbul Bilgi Üniversitesi e-kaynaklar web sitesinden erişilen adres: <https://0-eds-a-ebsscohost-com.opac.bilgi.edu.tr/eds/ebookviewer/ebook?sid=79414e0b-4119-4df8-bd79-f1c466c4c006%40sdc-v-sessmgr01&vid=2&rid=20&format=EB> Erişim Tarihi: 18 Şubat 2021.
- Sartre, J. P. (2011). *Varlık ve hiçlik: Fenomenolojik ontoloji denemesi* (T. Ilgaz ve G. Çankaya Eksen, Çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Searle, J. R. (2020). Nörobiyolojide bir problem olarak özgür irade (F. Onur, Çev.). *MetaZihin*, 3(1), 77-97.
- Silverman, M. M. (1933). *Determinism a study of certain modern and contemporary philosophers* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Presented to do Department of Philosophy University of Southern California. ProQuest Dissertations and Theses veri tabanından erişildi (Erişim Numarası: EP67659).
- “Sirach 15: 11-20,” son güncelleme (t. y.), <https://biblia.com/bible/rsvce/sirach/15/11-20>. Erişim Tarihi: 7 Kasım 2020.
- Sirgy, M. J., Lee, D. J., Park, S., Joshanloo, M. & Kim, M. (2020). Work-family spillover and subjective well-being: the moderating role of coping strategies. *Journal of Happiness Studies*, 21(8), 2909-2929.
- Somaiya, M., Kolpakwar, S., Faye, A. & Kamath, R. (2015). Study of mechanisms of coping, resilience and quality of life in medical undergraduates. *Indian Journal of Social Psychiatry*, (3), 19-28.
- Sosyal Bilimler Ansiklopedisi [SBA] (1990). *Determinizm*. İstanbul: Risale Yayınları.

- Spinoza, B. De (2012). *Ethica: Geometrik yöntemle kanıtlanmış ve beş bölüme ayrılmış ahlak* (Ç. Dürüşken, Çev.). İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- Spilka, B., Shaver, P. & Kirkpatrick, L. A. (1985). A general attribution theory for the psychology of religion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 24(1), 1-20.
- Stanford, D. (2014). *Free will in light of theology: an examination of theistic determinism, open theism and agent causation theory views of the will and their relationship with core christian beliefs* (Yayımlanmamış doktora tezi). ProQuest Dissertations and Theses veri tabanından erişildi (Erişim Numarası: 3581137).
- Steinhardt, M. & Dolbier, C. (2008). Evaluation of a resilience intervention to enhance coping strategies and protective factors and decrease symptomatology. *Journal of American College Health*, 56, 445-453.
- Sterling, G. (2015). Özgür İrade İçin Bir Argüman”. *Batı Felsefesinde 100 Temel Mesele*. Der. Michael Bruce & Steven Barbone. Çev. Mustafa Topal. İstanbul: İletişim Yayınları, 183-185.
- Stratta, P., Capanna, C., Dell’Osso, L., Carmassi, C., Patriarca, & Di Emidio, G. (2015). Resilience and coping in trauma spectrum symptoms prediction: a structural equation modeling approach. *Personality and Individual Differences*, (77), 56-61
- Sweet, W. (2010). Technology, religion, and human destiny (R. Feist, C. Beauvais & R. Shukla, Ed.). *Technology and the Changing Face of Humanity* içinde 192-206. University of Ottawa Press, Ottawa. İstanbul Bilgi Üniversitesi e-kaynaklar web sitesinden erişilen adres: <https://0-eds-b-ebshost-com.opac.bilgi.edu.tr/eds/ebookviewer/ebook?sid=c9e84f1a-4b05-40b4-ba6e-4586cb925e03%40pdc-v-sessmgr05&vid=0&format=EB> Erişim Tarihi: 19 Ekim 2020.
- Şentürk, N. (2015). Hadislere göre şeytan. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(5), 139-165.
- Şimşek, İ. (2014). Tanrının mükemmelliği ve özgürlük problemi. *EKEV Akademi Dergisi*, 18(59), 413-428.
- Tabachnick, B. G. & Fidell, L. S. (2013). *Using multivariate statistics* (6th ed.). Boston: Allyn & Bacon.
- Tarakçı, M. (2010). Kalvinizm’de kader anlayışı. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(2), 66-92.
- Taslaman, C. (2006). Tanrı-Evren ilişkisi ve mucize sorunu açısından determinizm, indeterminizm ve kuantum teorisi. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31, 163-186.
- Topaloğlu, B. (2011). Mezhepler tarihi. *E-makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi, Muhammed b. Tavit et-Tanci Özel Sayısı*. (IV/1), 97-152.
- T.C. Diyanet İşleri Başkanlığı, *Kur’an’ı Kerim meali*. Erişim adresi: <https://kuran.diyanet.gov.tr>
- TDK (2018). Büyük Türkçe Sözlük. Erişim adresi: http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts. Erişim Tarihi: 26 Aralık 2018
- Toksöz, H. (2012). İbn Sînâ’nın metafizik sisteminde irade ve insanın özgürlüğü problemi. *Milel ve Nihal*, 9(1), 105-134.
- Tuna, F. (2016). *Sosyal bilimler için istatistik*. Ankara: Pegem Akademi.
- Tyvoll, R. Stan (1996). *Free will and determinism: The anselmian position* (Yayımlanmamış doktora tezi). Saint Louis University, Missouri. ProQuest Dissertations and Theses veri tabanından erişildi (Erişim Numarası: 9638907).

- Uğur, H. (2010). Kur'an'da hikmet kavramı tefsirlere göre hikmet ayetleri. *Marife*, 10(3), 135-158.
- Uludağ: (2002). *İslam'da inanç konuları ve itikadi mezhepler*. İstanbul: Marifet Yayınları
- Uysal, V., Göktepe, A. K., Karagöz: ve İlerisoy, M. (2017). Dini başa çıkma ile umut, hayat memnuniyeti ve psikolojik sağlamlık arasındaki etkileşim üzerine bir araştırma. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (52), 139-160.
- Voak, N. (2009). English molinism in the late 1590s: richard hooker on free will, predestination, and divine foreknowledge. *The Journal of Theological Studies*, 60(1), 130-177.
- Yamaç, Ö. (2009). *Üniversite öğrencilerinin algıladıkları sosyal destek ile stresle başa çıkma stratejileri arasındaki ilişki* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Yapıcı, A. (2007). *Ruh sağlığı ve din*. Adana: Karahan Yayınları.
- Yapıcı, A. ve Doğanay: (2019). Dini başa çıkma ve sabır bağlamında insan tipleri: nitel bir araştırma. *Bilimname*, 40(4), 105-135.
- Yavan, Ö. (2017). Yeraltı madenciliğinde risk ve kadercilik algılarının iş güvenliği algısı üzerindeki etkisi. *Karaelmas İş Sağlığı ve Güvenliği Dergisi*, 1(1), 58-64.
- Yavuz, Z. (2006). *İnsan hürriyeti açısından tanrı'nın ön bilgisi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Yıldırım, E. (2009). *Muhammed İkbal'in kader anlayışı* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Quarles, B. (2002). *The effects of religious coping, religious support, and religious orientation on adjustment* (Yayımlanmamış doktora tezi). Fuller Theological Seminary Graduate School is Psychology. ProQuest Dissertations and Theses veri tabanından erişildi (Erişim Numarası: 3088683).
- Watt, W. M. (2010). *İslam düşüncesinin teşekkül devri* (E. Ruhi Fırlı, Çev.). Ankara: Sarkaç Yayınları.
- Weber, M. (2007). Din Sosyolojisi. Yasin Aktay ve M. Emin Köktaş (Der.), (M. E. Köktaş, A. Topçuoğlu, Y. Aktay ve M. Ayyıldızoğlu, Çev.). *Din Sosyolojisi* içinde (s. 153-174). Ankara: Vadi Yayınları,
- Whitehead, B. R., & Bergeman, C. S. (2020). Daily religious coping buffers the stress–affect relationship and benefits overall metabolic health in older adults. *Psychology of Religion and Spirituality*. 12(4), 393-399.
- Wiebe, M. (2013). *The harmony of divine providence grace and freedom* (Yayımlanmamış doktora tezi). Southern Methodist University. ProQuest Dissertations and Theses veri tabanından erişildi (Erişim Numarası: 3566419).
- Woo, C. H. (2016). Free will is an illusion, but freedom isn't. *Philosophy Now*, 112, 6-7. Erişim adresi: https://philosophynow.org/issues/112/Free_Will_Is_An_Illusion_But_Freedom_Isnt Erişim Tarihi: 24 Mayıs 2020.

EKLER

Ek 1: Teistik Kader Algısı Ölçeği

Lütfen size uygun seçeneği işaretleyiniz.

1. Tamamen insan faktörüyle açıklarım.
2. Büyük ölçüde insan faktörüyle açıklarım.
3. Kısmen insan faktörüyle kısmen de Allah ile açıklarım.”
4. Büyük ölçüde Allah ile açıklarım.
5. Tamamen Allah ile açıklarım

1. Bir işçi sağlıksız yaşam koşullarında çalışmış ve bu ortamdan hastalık kapıp yaşamını yitirmişse bu durumu	1	2	3	4	5
2. Doktor hamileliğin anne için hayati risk taşıdığını söylediği halde çift, çocuk yapmaya kalkmış ve hamilelik nedeniyle anne hayatını kaybetmişse bu durumu	1	2	3	4	5
3. Babasının baskısıyla istemediği biriyle evlenmek zorunda kalan bir kız, evliliğinde mutsuz ise bu durumu	1	2	3	4	5
4. Kişi, ileride bakıma muhtaç hale getirme ihtimali yüksek ve kronik bir hastalık sahibi adayla bunu bilerek evlenmiş ve hastalık nedeniyle başına türlü sıkıntılar gelmişse bu durumu	1	2	3	4	5
5. Bir ebeveyn kızını bile bile şizofreni hastası bir adamla evlendirmiş ve evlilikte şizofreniden kaynaklanan yıkıcı durumlar yaşanmışsa bu durumu	1	2	3	4	5
6. Evli çift, maddi imkanları dar olduğu halde çok sayıda çocuk yapmış ve fakirliğin neden olduğu türlü imkansızlıklar ve sıkıntılar yaşıyorsa bu durumu	1	2	3	4	5
7. Görevli yangın merdivenini kilitlediği için içeridekiler yangından kaçamamış ve birileri hayatını kaybetmişse bu durumu	1	2	3	4	5
8. Bir genç, aile ve akrabalarından kopup uyuşturucu bağımlılığına yakalanmışsa bu durumu	1	2	3	4	5
9. Anne baba, yüzme bilmeyen çocuğunun yüzme bilen büyükleriyle denize gitmesine izin vermiş ve çocuk boğularak ölmüşse bu durumu	1	2	3	4	5
10. Çalışkan bir öğrenci sözlü sınavda aşırı heyecan ve strese kapılıp bildiği soruları bile cevaplayamamış ve bu nedenle başarısız olmuşsa bu durumu	1	2	3	4	5
11. Hapisten yeni çıkmış biri, suçtan uzak durmak için çok çabaladığı halde bir şekilde yine suç işleyip hapse girmişse bu durumu	1	2	3	4	5
12. Kız, babası uzun süre karşı çıktığı halde ısrar edip fakir bir gençle evlenmiş, evlilik sonrasında maddi imkanları iyi bir düzeye gelmişse bu durumu	1	2	3	4	5

Ek 2: Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme (COPE) Ölçeği

Lütfen size uygun seçeneği işaretleyiniz.

1. Asla böyle bir şey yapmam;
2. Çok az böyle yaparım;
3. Orta derecede böyle yaparım;
4. Çoğunlukla böyle yaparım.

1 -	Sorunla karşılaştığımda daha önceki tecrübelerden yararlanıp sorunun üstesinden gelmeye çalışırım	1	2	3	4
2 -	Sorun olan şeyleri aklımdan atmak için bir şeyler yapmaya ya da başka türlü meşguliyetlere yönelirim.	1	2	3	4
3 -	Sorunla karşılaştığımda moralim bozulur ve duygularımı dışarı yansıtırım.	1	2	3	4
4 -	Başkalarından bu tür sorunlarında ne yaptıkları konusunda tavsiyeler almaya çalışırım.	1	2	3	4
5 -	Sorunla başa çıkma konusunda kendimi konsantre ederim.	1	2	3	4
6 -	Kendi kendime “böyle bir sorunun gerçekte var olmadığını” söylerim.	1	2	3	4
7 -	Allah’a tevekkül eder, O’na dayanırım.	1	2	3	4
8 -	İçinde bulunduğum sorunla ilgili olarak gülerim.	1	2	3	4
9 -	Kendi kendime bir şey yapamayacağımı söyleyerek çabalamayı bırakır ve soruna teslim olurum.	1	2	3	4
10 -	Kendimi hemen bir şeyler yapmaktan vazgeçiririm.	1	2	3	4
11 -	Duygularımı bir başkasıyla tartışırım.	1	2	3	4
12 -	Kendimi daha iyi hissedebilmek için alkol ya da sakinleştirici ilaç alırım.	1	2	3	4
13 -	Kendimi yaşadığım soruna alıştırmaya çalışırım.	1	2	3	4
14 -	Sorunla ilgili bir şeyler öğrenmek için birileriyle konuşurum.	1	2	3	4
15 -	Diğer düşünce ve meşguliyetlere yönelmem ve sorundan kendimi uzak tutmaya uğraşmam.	1	2	3	4
16 -	Karşılaştığım sorundan farklı şeylerle ilgili hayaller kurarım.	1	2	3	4
17 -	Üzülürüm ama söz konusu sorunun bilincinde olurum.	1	2	3	4
18 -	Allah’ın yardımını umarım.	1	2	3	4

19-	Bir eylem planı yaparım.	1	2	3	4
20-	Söz konusu sorunla ilgili şakalar yaparım.	1	2	3	4
21-	Karşıma çıkan sorunun var olduğunu ve değişmeyeceğini kabullenirim.	1	2	3	4
22-	Sorun el verinceye kadar herhangi bir şey yapmayı ertelerim.	1	2	3	4
23-	Arkadaş veya akrabalarımın moral ve manevi destek almaya çalışırım.	1	2	3	4
24-	Sorunla baş etmede amacıma ulaşmaya çabalamaktan hemen vazgeçerim.	1	2	3	4
25-	Sorunun üstesinden gelebilmek için ilave şeyler yaparım.	1	2	3	4
26-	Alkol ya da sakinleştirici alarak bir an olsun kendimi kaybedip olanları unutmaya çalışırım.	1	2	3	4
27-	Sorun olduğuna inanmayı reddederim.	1	2	3	4
28-	Duygularımı dışarı vururum.	1	2	3	4
29-	Daha olumlu taraflarını görebilmek için sorunu başka bir açıdan ele almaya çalışırım.	1	2	3	4
30-	Sorunla ilgili somut bir şeyler yapabilen kişilerle konuşurum.	1	2	3	4
31-	Sorunla karşılaştığımda her zamankinden daha çok uyurum.	1	2	3	4
32-	Ne yapacağım ya da yapmam gerektiği konusunda bir strateji belirlemeye çalışırım.	1	2	3	4
33-	Sorunu çözmeye odaklanır ve eğer gerekirse yapmam gereken diğer şeyleri bir süre kendi haline bırakırım.	1	2	3	4
34-	Başkalarından sempati ve anlayış görmeyi beklerim.	1	2	3	4
35-	Sorunla daha az meşgul olmak için alkol ya da ilaç alırım.	1	2	3	4
36-	Sorunla ilgili şaka yaparım.	1	2	3	4
37-	İstediğimi elde etmeye uğraşmayı bırakırım.	1	2	3	4
38-	İyiye giden bir şeyler arayıp bulmaya çalışırım.	1	2	3	4
39-	Sorunu en iyi nasıl çözebileceğim konusunda düşünürüm.	1	2	3	4
40-	Sorun gerçekte olmamış gibi davranırım.	1	2	3	4
41-	Olumsuz şeyler yaparak işlerin daha da kötüye gitmesine yol açmadığımdan emin olmak isterim.	1	2	3	4
42-	Sorunun çözümüne yönelik gayretlerime engel olabilecek şeyleri önlemeye ciddi şekilde caba gösteririm.	1	2	3	4

43-	Sorunla karşılaştığımda sinemaya gider veya TV izler ya da sorunla ilgili daha az düşünürüm.	1	2	3	4
44-	Olup biten şeyin ya da sorunun bir realite olduğunu kabul ederim.	1	2	3	4
45-	Benzer durumlarla karşılaşan kişilere bur durumda ne yaptıklarını sorarım.	1	2	3	4
46-	Büyük oranda duygusal rahatsızlık hisseder ve bu tür hisleri dışarıya yansıtırım.	1	2	3	4
47-	Sorunla aktif olarak uğraşmayı hedefleyerek dobra dobra bir tavır takınırım.	1	2	3	4
48-	Sorunla karşılaştığımda dini inancımda bir huzur bulmaya çalışırım.	1	2	3	4
49-	Bir şeyler yapmak konusunda kendimi uygun ve doğru zamanı beklemeye zorlarım.	1	2	3	4
50-	Sorunlu durumla ilgili eğlenir ya da oyun oynarım.	1	2	3	4
51-	Sorunu çözmeye yönelik çabalarımı azaltırım.	1	2	3	4
52-	Neler hissettiğim konusunda birisiyle konuşurum.	1	2	3	4
53-	Yaşadıklarım konusunda kendi kendime yardım olsun diye alkol ya da sakinleştirici ilaç alırım.	1	2	3	4
54-	Sorunla birlikte yaşamayı öğrenirim.	1	2	3	4
55-	Soruna odaklanabilmek için diğer meşguliyetlerimi bir tarafa bırakırım.	1	2	3	4
56-	Takınmam gereken tavır konusunda daha ciddi düşünürüm.	1	2	3	4
57-	Sanki sorun yokmuş veya hiç olmamış gibi davranırım.	1	2	3	4
58-	Yapmam gereken şey neyse atmam gereken adımi zamanında atarım.	1	2	3	4
59-	Basıma gelen şeyden ya da yaşadığım sorundan bir şeyler öğrenir ya da tecrübe kazanırım.	1	2	3	4
60-	Her zamankinden daha çok dua ve ibadet ederim.	1	2	3	4

Ek 3: Teistik Kader Algısı Ölçeği Kullanım İzni

ÜMIT HOROZCU
Alic: ben ▾

19 Ara 2018 Çar 00:17

...

Mehmet bey ölçeği elbette kullanabilirsiniz, çalışmanızda şimdiden başarılar dilerim..

mehmet bey
Alic: ... ▾

17 Ara 2018 Pzt 22:31

...

Ölçek kullanma izni hak

Gelen Kutusu x

Sayın hocam merhaba

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyoloji anabilim dalı doktora öğrencisiyim. Tez çalışmam için, izninize geliştirdiğiniz ölçeği kullanmak istiyorum. Tezimde teistik kader algısının problemlerle başa çıkma ilişkisini araştıracağım.

Saygılarımla .

Mehmet BAYIR

Ek 4: Başa Çıkma Tutumlarını Değerlendirme (COPE) Ölçeği Kullanım İzni

mehmet byr

Alici: myagargun ▾

Sayın hocam merhaba

12 Mar 2019 14:42 (2 gün önce)

AlBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji ABD doktora öğrencisiyim. Teistik kader algısının problemlerle başa çıkma ilişkisini araştıracağım doktora tezim için, geliştirmiş olduğunuz Cope ölçeğini izninizle kullanmak istiyorum.

Saygılarımla.

Mehmet Bayır

MEHMET YÜCEL AĞARGÜN

Alici: ben ▾

Ölçeği çalışmanızda kullanabilirsiniz.

Selamlar

13 Mar 2019 10:23 (1 gün önce)

mehtmet byr

12 Mar 2019 Sal, 16:55 tarihinde şunu yazdı:

142